

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXIII. KÖTET
1905—1907. CYCLUS

AZ AKARAT NEVELÉSE

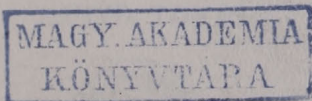
ÍRTA
PAYOT GYULA

AZ 1905-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

AZ AKARAT NEVELÉSE

ÍRTA

PAYOT GYULA

AZ AKARAT NEVELÉSE

ÍRTA

PAYOT GYULA

FRANCZIÁBÓL FORDÍTOTTA

WESZELY ÖDÖN

ÁTNÉZTE : AMBRUS ZOLTÁN

BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1905

127115

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ A MAGYAR KIADÁSHOZ.

A francia elmélkedők figyelme újabb időben mind nagyobb mértékben fordul a nevelés kérdései felé. Számoskönyv jelent meg az utóbbi években, melyek mind azt a kérdést igyekeznek megfejteni: hogyan lehetne Franciaország hanyatlását megakadályozni, hogyan lehetne egy következő erős, egészséges és munkabíró nemzedék által a népek versenyében Franciaországnak ismét az első helyet biztosítani? Ez a kérdés a tudósokat és politikusokat egyaránt arra indítja, hogy az ifjúság nevelésének ügyével foglalkozzanak s a jövő Francziaország megerősítésén fáradozzanak. Legjobban jellemzik e törekvést Jules Lemaitre-nek a következő szavai: „Vannak szomorú igazságok, melyeket Önök mindnyájan ismernek. Jelenleg más nemzetek fölülmúlnak bennünket, még pedig jóval fölülmúlnak a produktív tevékenységben. Franciaország többé nem elsőrendű ipari és kereskedelmi hatalmasság. Kolóniáinkat csak úgy tudjuk megmenteni, ha hasznos intézményeket tudunk létrehozni. Mindenki meg van győződve, hogy a legkomolyabb reformokra van szükségünk; tudja, hogy a reform, mely a többit magában foglalja és föltételezi, az egyének reformálása. De arra nemde már késő, hogy a meglett, érett egyéneket reformáljuk; tehát a következő nemzedékhez kell fordulnunk; gyermekeinket oly módon kell fölnevelnünk, hogy egészségesebbek és erősebbek legyenek, mint mi.“¹

Az ifjúság nevelése felé fordul tehát a figyelem.

A sok könyv közül, mely e kérdéssel foglalkozik,

¹ Conférence à la Sorbonne 1898 június 5.

Payot könyve „Az akarat nevelése“-ről több szempontból egészen sajátos érdekekkel bír. Egyik az, hogy nem a gyermek, hanem inkább az ifjú nevelésével foglalkozik; a nevelés munkájának azzal a részével, melyet önmagunk végezhetünk s mely talán még fontosabb, mint az, melyet nevelőink végeznek. A könyv azt a kérdést fejtegeti, mit tehetünk mi magunk akaratunk erősítésére, energiánk fokozására?

A könyv másik érdekessége a tárgy, az *akarat* nevelése, mely — úgy látszik — nemcsak ott nagy jelentőségű, a hol bizonyos decadentia mutatkozik, hanem mindenütt érdekekkel bír, a hol az emberi kultúra az intelligentia, azaz az értelmi képesség fokozásával jár. Mintha mindenütt nagyobb gondot fordítottak volna az értelem fejlesztésére, mint a tetterő s az akarat nevelésére. E nagy bajt érzik minden művelt országban s érzi magán is minden művelt ember, ki szellemi munkával foglalkozik.

Ez magyarázza meg első sorban *Payot* könyvének óriási sikerét. A könyv rövid idő alatt (első kiadása 1893-ban jelent meg) 22 kiadást ért s csakhamar német, spanyol, lengyel, bolgár, orosz, román, svéd és szerb fordításban is megjelent. Sikeréhez hozzájárult az, hogy a könyv szigorúan tudományos alapon, a legmodernebb lélektani fölfogás alapján áll, s a kérdést mindvégig érdekesen, világosan s a legkellemesebb előadásban tárgyalja.

A szerző, kinek ez volt első önálló munkája, 1859. április 10-én született Chamonix-ben (Savoyá-ban), Ribot-nak lelkes tanítványa, az egyetemi fokozatokon keresztülmenve tanár, majd tanulmányi felügyelő volt, s jelenleg a Chambéry-i akadémia rektora. Számos kisebb közleményt irt a *Revue Philosophique*, *Revue Universitaire*, *Revue Pédagogique* cz. folyóiratokba. Többi munkája:

La Croyance, L'Education de la démocratie, Avant d'entrer dans la vie, Cours de morale, Les Idées du Monsieur Bourru, mind ez első könyv után jelent meg, s bár szintén nagyon szives fogadtatásban részesült, még sem tett oly hatást, mint „Az akarat nevelése“.

Hiszszük, hogy e könyv magyar kiadása is szives fogadtatásra fog találni.

Budapest, 1905. október 30.

WESZELY ÖDÖN.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ.

„Csudálatos, az emberek elismerik, hogy minden más dologban tanításra és útmutatásra van szükségük; tanulmányozzák is azokat bizonyos gonddal: csak épen az életnek tudományát nem tanulják meg és nem is akarják megtanulni.“

Nicole: Beszéd annak szükségességéről, hogy ne bízzuk magunkat a véletlenre. „(Discours sur la nécessité de ne pas se conduire au hasard.)“

A XVII. században és a XVIII. század egy részében kétségtelenül a vallás uralkodott a lelkeken: az akarat nevelésének kérdése nem léphetett előtérbe a maga egész általánosságában: azok az erők, a melyekkel a katolikus egyház, ez a példátlanul álló jellem-nevelő, rendelkezett, elégségesek voltak arra, hogy a hívők életének célját és irányát nagy körvonalakban megadják.

De ma ez az irányítás a gondolkodó elmék nagy részénél hiányzik. Nem pótolta semmi. Ezért hírlapok, folyóiratok, könyvek, sőt regények¹ egymással

¹ Nevezetesen: Béranger, L'Effort, Armand Colin 1893. A mi szempontunkból ezt a könyvet az teszi jelentőssé, hogy a szerző csak nemrégén a párisi tanulók egyesületének az elnöke volt.

vetekedve panaszkodnak azon, milyen csekély jelenleg az akaraterő!

Az akarat ez általános betegsége orvosokat teremtett. Ezek a lelki orvosok azonban, sajnos, az uralgó pszichologiai elméletekkel voltak eltelve. Az akarában az elmének tulajdonítottak főszerepet. Azt képzeltek, hogy a túlvilágról való *bebizonyított* metaphysikai elmélet az, a mire szükségünk van.

Tudatlanságuk azonban megbocsájtható. Az államgazdaságtanban elfogadott törvény, hogy a kultúra mindig a legterméketlenebb, de a legkönnyebben kihasználható talajból halad a legtermékenyebb, de a legnehezebben értékesíthető talajig. Ugyanez áll a pszichologia mezejére nézve is. Kezdetben a legkönnyebb, de az életmódra nézve lényeges eredményekben kevésbé termékeny jelenségeket tanulmányozták, mielőtt a főfontosságú jelenségekhez közelítettek volna, melyeknek tanulmányozása nehéz. Csak nagynehezen kezdik tisztán látni, hogy az eszmék a jellemre nézve milyen jelentéktelenek és a hajlamok rájában állandóan mily alárendeltek. Az akarat érzelmi erő és minden eszmének, ha hatni akar rá, szenvedélytől kell színezve lennie.

Ha az akarat mechanizmusát közelebbről tanulmányozzák, rájöttek volna, hogy a metaphysikai elméletek keveset érnek, és hogy nincs az az érzelem, mely szándékosan választva, pszichologikus segédeszközeink öntudatos alkalmazása által ne tudná irányítani az egész életet. A fösvény feláldoz minden testi igényt, rosszul táplálkozik, kemény a fekvőhelye, csupa pénzvágýból barátok és örömök nélkül él és mi kétségbe akarnók vonni, hogy lehet egy magasztosabb érzést választani s ezt elég hatalmassá tenni arra, hogy az

életet irányítsa? Nem is tudjuk, milyen sokféle eszköz nyújt nekünk a psychologia, hogy lehetővé tegye, hogy azzá legyünk, amivé lenni akarunk.

Sajnos, keveset foglalkoztak eddig azzal, hogy segélyforrásainkat ebből a szempontból megismerjék. Azok a gondolkodók, a kik az európai eszmét az utolsó harmincz esztendő alatt irányították, két elmélet között oszlottak meg, mely elméletek kerek tagadásai az akarat nevelésének. Az egyik abban áll, hogy a jellemet alakíthatatlan masszának kell tekintenünk, melyhez sehogysem lehet hozzáférni. Ezt a gyermekes elméletet később fogjuk tárgyalni.

A másik, első tekintetre, alkalmasabbnak látszik az akarat nevelésére. Ez a szabad akarat elmélete. Maga Mill Stuart¹ annyira megy, hogy azt mondja: ez a tan az ő védelmezőiben a „személyi cultus“ élénk érzetét keltette föl. Nos, egy determinista emez állításának ellenére is, a szabad akarat elméletét tartózkodás nélkül úgy tekintjük, mint a mely ép annyira veszedelmes az önfegyelmzésre nézve, mint az előző, és végeredményében éppen oly elcsüggesztő. Valóságban arra az eredményre vezetett, hogy a magunk fölszabadítását, mint valami könnyű, természetes dolgot tekintsük. Pedig ez éppen ellenkezőleg hosszúlélegzetű munka, olyan munka, a mely sok gonddal jár és a mely lelki segélyforrásaink pontos ismeretét követeli.

Épen egyszerűsége által terelt el ez az elmélet sok nagyon finom, nagyon éles szellemet az akarat mibenlétének tanulmányozásától. Így a psychológiának, és mondhatjuk az emberiségnek, pótolhatatlan kárt okozott.

¹ Logique. II. könyv. VI. fejezet. II. Paris, F. Alcan.

Ezért ajánlom én e könyvet Ribot-nak. Nem anyyira volt tanáromnak szentelem én ezt, annak a férfinak, a kinek a psychologiai tanulmányok iránt való érzékemet köszönhetem, mint annak a kezdeményezőnek, a ki Francziaországban elsőnek űzte ki a metaphysikát a psychológiából, ki mellőzte határozottan azt, hogy az öntudat jelenségeinek természetét tanulmányozza s tért át arra, hogy — tudományos módszerrel — az intellectuális és akaratbeli állapotok előhírnökeit és meg nem határozott mellékjelenségeit stb. vizsgálja. Ez a módszer, jegyezzük meg jól, épen-séggel nem tagadja meg a metaphysikát: nem zárja ki a psychológiát a metaphysikából, hanem csupán a metaphysikát a psychológiából, a mi egészen mást jelent.

Ez a módszer abban áll, hogy a psychológiát, mint tudományt tárgyalja. Ám a tudós célja nem az, hogy tudjon, hanem hogy képes legyen *előrelátni*. Ha például a physikusnak nincs gondja arra, hogy a fény hullám-elmélete csak be nem bizonyított hypothesis, föltéve, hogy ez a hypothesis *bevált*, azaz gyakorlati eredményeket hozott létre: miért legyen gondja a psychologusnak arra, hogy hypothesis-e (például az ideg-állapotoknak és a lélektani állapotoknak kölcsönös vonatkozásáról szóló hypothesis) nincs beigazolva, föltéve, hogy *bevált* legyen? Sikert elérni, a jövőbe látni tudni, a jelenségeket tetszésünk szerint módosítani és általában *oda hatni, hogy a jövő olyan legyen, a mi lyennek mi akarjuk*, ime a tudós hivatása, következésképp a psychologusé is. Legalább is ez a vázolt képe annak, a mit mi feladatunkról magunknak alkottunk.

Az akarat gyöngeségének mostani okait akarjuk kinyomozni. Azt hisszük, hogy e gyöngeség egyedüli orvosságát a kedélyállapotok ügyes művelé-

sében kell keresnünk. Azon eszközökről, melyek fölszabadító érzéseket hoznak létre vagy erősítenek, melyek az önfegyelmelésre káros érzéseket megsemmisítik vagy elnyomják, ez lehetne még al-címe e könyvnek, a melyet a közönségnek bemutatunk. Ezen a téren még mindent csak ezután kell majd tenni. E nagy jelentőségű munka érdekében följajánljuk fíradásaink adóját.

A helyett, hogy az akarat nevelését *in abstracto* tárgyalnók, tárgyul a folytonos, kitartó szellemi munka által megkivántató akarat nevelését vettük. Meg vagyunk győződve, hogy a tanuló ifjúság és általában a szellemi munkások hasznos útmutatást találnak benne.

Sok ifjút hallottam panaszkodni azon, hogy nincs útmutatás az önuralom megszerzésének módszerére nézve. Itt nyujtom mindazt, a mihez e tárgyról való csaknem négy esztendei tanulás és elmélkedés útján jutottam.

Chamonix, 1893. augusztus hó 8.

PAYOT GYULA.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

A francia és a külföldi sajtó jóakaró fölkarolása, az olvasók buzgalma, a melylyel az első kiadást néhány hét alatt elkapkodták, azt bizonyítja, hogy ez a könyv épen kapóra jött és hogy a művelt közönségnél mélyen érzett szükségletet elégíti ki.

Köszönet a levélíróknak és legkiváltkép a jog- és orvostanhallgatóknak, a kik oly bő és becses bizonyító okiratokat szolgáltatottak nekünk az V-ik könyv I. feje-

zetének támogatásához. Némelyek kikelnek „pessimismus“-unk ellen. Az ifjúság sohasem beszélt még annyit a cselekvésről és tettről, mondják ők. Ámde nem elég oda a beszéd, a hol cselekedni kell. Úgy látszik, hogy az ifjak legnagyobb része a lármát és izgatást összetéveszti a teremtető cselekvéssel. Egyesek és a leginkább illetékesek, úgy vélik, hogy a főiskolák ifjúsága nagyrésztben műkedvelőkből és ideggyöngékből telik ki. De a diletantismus és az ideggyöngöseség az akarat két betegsége, a melyeknek orvoslását meg kell kísérelni.

Az akarat nevelésének gyakorlati része csaknem egyhangú elismerésre talált. De nem áll ez az I. könyv III-ik és a II. könyv I-ső fejezeteire. El voltunk rá készülve, hogy e pontokat megtámadják, de úgy látszik, sok bíráló nem találta meg a kérdés lényegét.

Mindenekelőtt vegyék figyelembe, hogy sohasem állítottuk azt, hogy az eszmének éppen semmi befolyása sincs az akaratra. Ösztöneinknek és szokásainknak nagy szerepet engedtünk akaratnyilvánulásainkban. De a mit továbbra is fentartunk, egyrészt az, hogy a magasztosabb akarat abban áll, hogy törekvéseinket az eszmének alárendeljük; és másrészt, hogy az eszmének közvetlenül és egyenesen semmiféle ereje nincsen az „alacsony ösztönök durva hordáival“ szemben. Az eszme ereje ilyen ellenfelekkel szemben csak közvetett: nehogy sikertelen legyen az erőfeszítés, kénytelen az erőt onnan kölcsönözni, a hol éppen van, tehát az érzelmi állapotoktól.

Arra számítottunk, hogy a szabadságról szóló elméletünket a szabad akarat védelmezői fogják majd hevesen megtámadni. S különös, hogy éppen nem ők, hanem azok vették fel a harczot, a kik a jellem örök-

lött voltát védik. A szabad akarat elméletét, úgy lát-szik, mindinkább elvetik a nevelők, a kik nem elvont fogalmakkal, hanem élő valósággal foglalkoznak. E tárgyra nézve közlik velem, hogy *Marion*, a kinek tekintélye ezen a téren olyan nagy, 1884—85-iki előadásában erőlyesen rámutatott arra a bajra, a melyet nekünk a szabad akarat metaphysikai hypothesis gyakorlatilag okozott, megakadályozván bennünket a tényleges szabadság feltételeinek tanulmányozásában, mely korlátolt szabadságot saját erőnkkel megszerezni kötelességünk. *Marion* a moralis solidaritásról szóló értekezésének előszavában Fouillé ama tételével, hogy szabadságunk eszméje fölszabadít minket, határozottan szembeállítja a gyakorlatilag igazabb és hasznosabb szempontot, mely szerint magunkat ilyen szabadoknak képzelvén, a szabadságból elmulasztjuk magunknak biztosítani azt a részt, a melyet abból bírhatnánk. Semmi sem igazabb *Marion* eme szavainál. Csak akkor vagyunk szabadok, ha képesek vagyunk arra, hogy szabadságunkat nehéz küzdelmek árán kivívjuk.

A mi pedig azt a szemrehányást illeti, hogy a szerző a veleszületett jellemnek nem juttatott kellő szerepet, ez csak azon alapulhat, hogy a jellem képze-te nem tökéletes.

A jellem nem egyszerű fogalom. Hajlamok, eszmék stb. nagyon is összetett eredője az. Következéské-p azt állítani, hogy a jellem velünk született, annyi, mint lehetetlenségeket állítani.

Mindenekelőtt azt jelentené, hogy ez az eredő-erő, hogy a heterogen elemek e keveréke, hogy az erők csoportosítási módja is velünk születhetik; ez pedig érthetetlen.

Azonkívül azt jelenti, hogy a veleszületett elemet

tökéletes tisztaságában is elő lehet állítani, hogy meg lehet tisztítani attól a salaktól, a melylyel a környezet, a nevelés befolyása azt körülveszi: a mi lehetetlenség. Ez a lehetetlenség arra kötelez, hogy a *veleszületett* szerepének meghatározásában a legnagyobb bizalmatlansággal járjunk el.

Végezetül az az állítás, hogy a jellem velünk született, azt a nézetet foglalja magában, a mely ellen egész belső tapasztalatunk, a nevelők minden tapasztalata és az egész emberiség gyakorlata fellázad: tudniillik, hogy a jellem lényeges elemei, a hajlamok mindörökre változhatatlanok! Bebizonyítjuk azonban, hogy ez nincs úgy (II. 3.) és hogy módosítani, elfojtani vagy erősíteni tudjuk az érzést. Ha az egész emberiség nem ebben a véleményben volna, nem vennők magunkra a gyermekek nevelésének a gondját. A természet vállalná el azt egyedül a maga törhetetlen törvényeivel.

Ezek az elméleti szempontok elegendők arra, hogy a jellem veleszületettségének tanát meggyöngítsék. Egyebekben pedig, hogy meggyőződésünket kiegészítsük, olvassuk el a jellemről megjelent legújabb munkákat.¹ Olvassuk különösen Paulhan munkájának harmadik részét és látni fogjuk, hogy ugyanabban az egyénben leggyakrabban a típus sokfélesége van meg; hogy a fejlődés hajlamokat tüntet el vagy ébreszt a korral; hogy ugyanannál a személynél gyakori a jellem megváltozása. Mit jelentsen ez mást, ha azt nem, hogy milyen ritka az állandó jellem!

Gyermekeknél legtöbbször az ösztönök anarchiá-

¹ Ribot: *Revue philos.* 1892. nov.; Paulhan, *Les Caractères*, 1. kötet, 237 l. Páris, 1894. Alcan, Perez, *Le Caractère de l'enfant à l'homme*, 1892. Alcan.

jának képét látjuk; a nevelésnek nem az-e a célja, hogy ezt az összevisszaságot rendezze, hogy abban az állandóságot és az egységet szervezze? Sőt gyakran, midőn munkánkat már befejezettnek hiszszük, beáll a serdülés válsága, mely mint a szélvész, fölforgat mindent: az anarchia újból kezdődik és ha az ifjú, most már magára hagyva, nem teszi a maga kötelességévé az erkölcsi egyöntetűség munkáját, ha nem teremti meg önmaga a jellemét, egyike lesz ama „játékbáb“-oknak, a melyekről szólunk. (25. lap.)

Különben, ha a jellem eredendő volna, ha kiki mint valami születésnap ajándékot, készen kapná életének egységességét, akkor jellemeket látnánk magunk körül.

Hol vannak hát?

Talán a politikai életben? Néhány magasabb kivételtől eltekintve, a mely ez ellentétet oly fájdalmasan kiemeli, alig látjuk, hogy ott az egész élet valamely magasztosabb cél felé volna irányítva: a gondolatok és érzések szétforgácsolása oly nagy, a kapkodás oly közönséges és a sikeres cselekedet oly ritka, hogy gyakran csak gyermekleket találunk férfitestben.

Nem láttuk-e az irodalomban, hogy az 1870-iki rettenetes vihar után az írók csaknem egy lélekkel szentelték erejüket az emberi állatiasság dicsőítésére? Mi sem mutatja felsőbbbése igazságát Manzoni¹ véleményének, mint az, hogy a natalitás abban a mértékben fejlődik vissza, mint a milyen mértékben az izgalmak gyarapszanak. A helyett, hogy mindazt, a mi bennünk nagy és nemes, serkentenék, csaknem

¹ V. ö. 210. l.

valamennyi írónk a mi alantas ösztöneink felé fordult: úgy tekintettek bennünket, mint a kiknek csak hátgerinczük és nyultagyuk maradt: a helyett, hogy gondolkodóknak való irodalmat nyújtottak volna, fej nélkül valók számára irtak.

De hát minek folytassuk? Nem világos-e, hogy ha a jellem egységet és állandóságot foglal magában; hogy ha azonkívül még magasztos czélok felé való törekvést zár magába, nem lehet velünk született? Ez az egységesség és ez az állandóság, a mely a természetes anarchiának, mely a mi sajátságunk, oly erősen ellentáll, csak lassan szerezhető meg. Azoknak, a kik erre nem tudnak vagy nem akarnak igényt tartani, egyszersmind le kell mondaniok mindarról, a mi az emberi egyéniség nagyságát alkotja: a szabadságról és az önuralomról.¹

Bar-le-Duc, 1894. január hó 20.

¹ Gyakran szemére lobbantották a szerzőnek, hogy ezt a kérdést: „Mit csináljunk a megszerzett önuralommal?“ válasz nélkül hagyta. A szerző azt felelhetné, hogy műve egy psychologus munkája és hogy ez magában véve elég. De tulajdonképen úgy véli, hogy „Az akarat nevelése“-ről szóló munka „Az élet philosophája“ nélkül — a mely ennek kiegészítője — csonka mű lenne. Ez utóbbi különben régebb idő óta munkában van.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó a magyar kiadáshoz	V
Előszó az első kiadáshoz	VII
Előszó a második kiadáshoz	XI

I.

ELMÉLETI RÉSZ.

ELSŐ KÖNYV.

B e v e z e t é s .

Első fejezet.

A legyőzendő baj: Az akaratihány különböző alakjai a tanuló ifjúnál és a szellemi munkásnál.

Az ernyedtség; a szétforgácsolás; irtózás a személyes erő-kifejtéstől; restség és tanultság; a középfokú oktatás bűnei 1

Második fejezet.

A cél.

Állandó és egy cél felé irányított erőlkövések 15

Harmadik fejezet.

Az akaratra vonatkozó és elcsüggesztő elméletek megczáfólása.

I. Elmélet a jellem megváltozhatatlanságáról 21

II. A szabad akarat elmélete; megvizsgálása és czáfólata;
a szabadság új elmélete 27

Payot: Az akarat nevelése.

MÁSODIK KÖNYV.

Az akarat lélektana.

*Első fejezet.**A gondolatok jelentősége az akaratra nézve.*

Oldal

- I. A gondolat hatástalan az ösztönök tömegében . . . 35
- II. Hatalmunk a gondolat fölött nagyon kiterjedt. — E hatalom mechanizmusa . . . 42

*Második fejezet.**A kedélyállapotok szerepe az akaratban.*

- I. Az érzelmi állapotok mindenható ereje fölöttünk . . . 46
- II. A kedélyállapotok fölötti közvetlen hatalmunk jelentéktelensége. E tehetetlenség okai . . . 55
- III. Mindenhatók vagyunk gondolatainkkal szemben, melyek hatástalanok, semmi befolyásunk érzelmeinkre, melyek mindenhatók. Helyzetünk kétségbeesettnek látszik . . . 58
- IV. De az idő fölszabadít bennünket . . . 59
- V. Mit tehetünk az izgalmak anyagi okozóira nézve . . . 60
- VI. A fejezet eredménye . . . 63

*Harmadik fejezet.**Az értelem uralmának lehetősége.*

- I. A követendő cél és az eszmének erős kapcsolása a cselekvéssel . . . 66
- II. Az értelem stratégiája a kedvező érzelmi mozzanatokkal szemben . . . 69
- III. Az értelem stratégiája az ellenséges érzelmi mozzanatokkal szemben . . . 79
- IV. Taktika, midőn a szenvedélyek vihara dühöng . . . 86

HARMADIK KÖNYV.

Belső eszközök.

*Első fejezet.**A szemlélődő elmélkedés szerepe az akarat nevelésében.*

- I. Célja: élénk lelkesedést vagy ellenszenvet teremteni . . . 91
- II. Szükséges, hogy hosszú időt engedjünk a tudat azon állapotainak kristályosodására, melyekről azt akarjuk, hogy megerősödjenek . . . 93

III. Általános program arra nézve, hogyan lehet sikeresen elmélkedni	96
IV. A szemlélődő elmélkedés abban áll, hogy mindent határozottan lássunk a legkisebb részletekig	97
V. A világos elhatározások szerepe. A két nagy metaphysikai elmélet. Nem választani, az is annyi, mint választani. A másodrendű elhatározások	103
VI. A cselekvés előfeltétele az elmélkedés. Az emberiség nagyrészt marionettekből áll. A nevelés, a család, a környezet, a nyelv hatásai. A nyelv becsmérli mindazt, ami magasztos. A hiúság. Az elmélkedés képessé tesz e hatások ellensúlyozására	109
VII. Az emberiség minden termékeny munkája az elmélkedés eredménye. A kapkodás nem cselekvés. Az elmélkedés kizárja az előre nem látható véletlent, fokozza a tetterőt, világos élettervet nyújt	118
VIII. Az elmélkedés kiválasztja az irányító elveket a magartás számára. Ez elvek szerepe: azzal hatnak, hogy határozottak és könnyen fölidézik azokat az izgalmakat, melyeknek jelei	124
IX. A VIII. fejezet összefoglalása	127

Második fejezet.

Mi az elmélkedés és hogyan kell elmélkedni?

- I. Elmélkedni annyit tesz, hogy megszűnünk szavakkal gondolkozni, s a jeleket tenni a jelzett dolgok helyébe 129
- II. Az elmélkedés segítői. A test és a lélek egysége 132

Harmadik fejezet.

A cselekvés szerepe az akarat nevelésében.

- I. Csupán a cselekvés hoz létre szokásokat bennünk: az apró cselekvések szerepe ebben a munkában. A cselekvés szerepe, amennyiben a nyilvános cselekvés kötelez bennünket. A cselekvés, mint gyönyör 136
- II. Az önkénytes cselekvés ideje nagyon rövid. Ezen az apró hatások termékeny hatóerejének hosszú időn át való fölhalmozása segít; mindig tevékenynek kell lenni.

A részletes időbeosztás alkalmatlan volta. Időben soha sincs hiánya annak, a ki föl tudja azt használni, a ki világos földadatokat tűz maga elé, a ki fölhasznál minden jó gerjedelmet; a ki alkalmazza ezt a szabályt: <i>Age quod agis</i>	142
III. A magasabb kultúra az önző előtt halálosan gyűlöletes. A jövő aristocratiája	153
IV. A túlterhelés általában nem a túlfeszített munkától ered, hanem rossz szokások, beteges önszeretet, szétforgácsolt munka következménye	155
V. A harmadik fejezet összefoglalása	159

Negyedik fejezet.

A testi egészségtan a tanuló akaratának nevelése szempontjából.

I. Az egészség lényeges föltétele az önfegyelmezésnek és a kitartó munkának. A rosszul értett szellemi munka ártalmassága az egészségre nézve. A temperamentumot is meg tudjuk változtatni. Az észszerű táplálkozás szükségessége. Túlságosan sokat eszünk. Az emésztő szervek túlterhelése. A lélekezés egészségtana. A mozgás jótékony hatása	161
II. A kiszemelt testgyakorlatok, mint az akarat első iskolája	172
III. A testgyakorlatra vonatkozó tévedések. Nem kellene atleták! Anglia oktan utánzása. Angol gondolkozók panasza a testgyakorlatokkal való visszaélés miatt. A hiúság és a testgyakorlatok	174
IV. A szellemi munka szabad levegőn	178
V. A pihenés. Miben különbözik a restségtől? Az alvás. Az éjfélig való munka. A kora reggeli munka	179
VI. A pihenés. (Folytatás.) A szórakozás szükségése. Azok a föltételek, melyek hasznossá teszik a szórakozást a szellemi munkásra nézve	182
VII. A negyedik fejezet összefoglalása.	186

Ötödik fejezet.

<i>Általános áttekintés</i>	188
---------------------------------------	-----

II. GYAKORLATI RÉSZ.

— NEGYESEDIK KÖNYV.

Részletes elmélkedések.

Első fejezet.

A legyőzendő ellenségek: A határozatlan érzélgés és az érzékiség. Oldal

I. Miről ismerhetjük meg az önfegyelmezésre nézve ellenséges állapotokat. Fölsorolásuk	193
II. A határozatlan érzélgés. Az érettség válsága. A húsz éves képzelem regényei. A késői házasság következményei	195
III. Az érzékiség. Következményei, okai. A társaság és irodalom szaporítja ingereit. Carlyle és Manzoni véleménye. A szerelem helye az életben. Az e tárgyra vonatkozó sophismák. Eszközök az érzékiség leküzdésére	202
IV. A tanulók legtöbbszörének középszerű erkölcsisége. Oktalan hiúság rabjai. Naiv illúziók az érzéki szerelem élvezeteinek értékelésében	209
V. A bűnös szokások. Hatásuk, orvosságuk	222

Második fejezet.

A legyőzendő ellenségek: (Folytatás.) A társak stb.

A veszedelmes társak kategoriái. A diák-egyesületek. A társadalmi összeköttetések	225

Harmadik fejezet.

A legyőzendő ellenségek: (Folytatás.) A restek álokoskodásai.

I. Nem lehet megújulni! Nincs idő! A pálya elfoglaltsága stb.	232
II. Csak Párisban lehet dolgozni! A vidék előnyei a szellemi munkára nézve	234
III. A harmadik fejezet összefoglalása	242

Negyedik fejezet.

Az erősítő elmélkedések, a munka örömei.

I. A henyélők boldogtalanok. A munka mint a boldogság forrása magában véve és következményeiben	244
II. Vissza és előre pillantás	252

ÖTÖDIK KÖNYV.

A környezet segélyforrásai.

*Első fejezet.**A közvélemény, a tanárok stb.*

Oldal

- I. Az elismerés utáni vágy fontos szerepe. A közvélemény a középiskolában s az egyetemen. Milyennek kellene lenni az egyetemi tanárnak? A tanulók szükségletei. Az a nemes feladat, melyet a magasabb oktatásnak maga elé kellene tűznie 254
- II. A magasabb oktatásról alkotott absurd fölfogás. Kizárólag az emlékezet művelésére szorítkozik. Tanultság nem tudomány. A tudósnak jellemvonásai, ki méltó e névre 263

Második fejezet.

- Az „elhunyt nagyok“ hatása 269
- Befejezés* 272
-

I.

ELMÉLETI RÉSZ.

ELSŐ KÖNYV.

Bevezetés.

ELSŐ FEJEZET.

A legyőzendő baj: Az akarathiány különböző alakjai a tanuló ifjúnál és a szellemi munkásnál.

Caligula, a római császár, azt kívánta: bár volna valamennyi rómainak együttvéve egyetlenegy feje, hogy azt egy csapásra leüthesse. Nekünk nem kell hasonlót kívánnunk a mi legyőzendő ellenségünkkel szemben; valamennyi balsikerünknek s csaknem minden bajunknak ugyanegy oka van, s ez: akaratunk gyöngesége, irtózás az erő kifejtéstől és főleg a tartós erő kifejtéstől. Tétlenség, könnyenvevés, szórakozottság mind csak különböző elnevezés arra, a mi alapjában véve restség. Ez pedig az emberi természetre nézve ugyanaz, a mi az anyagra nézve a nehézkedő-erő.

Kétségtelen, hogy a tartós akarat igazi ellensége csak valamely folytonosan ható erő lehet. A szenvedélyek természettől fogva átmenetiek; annál kevesebb ideig tartanak, minél kitörőbbek; minthogy csak megszakításokkal jelentkeznek, nem tekinthetjük őket magukban véve az akarat igazi gátlóinak, kivéve azokat a nagyon ritka eseteket, a melyekben oly erővel és határozottsággal nyilvánulnak, hogy szinte

az örültséggel határosak. Marad elég alkalom e kitörések közt lévő szünetekben a munka tetemes mennyisége számára. De van azután egy alap természetű, abszolút folytonos állapot, a melyet bágyadságnak, közönbösségnek, renyhességnek, tétlenségnek nevezünk. Erőfeszítéseket tenni, annyit jelent, mint a küzdelmet e természetes állapot ellen megújítani, még pedig végleges győzelem nélkül.

Azt mondjuk: eredeti, természetes állapot, mert az ember a huzamosabb erőfeszítésre csupán a szűkség kényszere alatt vállalkozik. Világlátott utazók egybehangzóan állítják, hogy műveletlen népeknél az állandó erő kifejtésre való abszolút képtelenség tapasztalható. *Ribot* helyesen jegyzi meg, hogy a szándékos figyelemre való első törekvésnek az aszszonyoknál kellett nyilvánulni, a kik az ütlegektől való félelmükben rendszeres munkára szoktak, mialatt uraik henyéltek és aludtak. Nem látjuk-e eltűnni, úgyszólván saját szemünkkel a rézbőrűeket, a kik inkább kiirtatják magukat, hogysem rendszeres munkára szoknának, a mely pedig teljes jóllétet biztosítana számukra.

De nem is kell oly messzire mennünk jól ismert példákért. Nem tudjuk-e mindnyájan, mily lassan szokja meg a gyermek a rendszeres munkát? Mily ritka az a szántó-vető ember és az a munkás, a ki igyekeznék a munkát jobban végezni, mint ahogyan elődei végezték, vagy mint most mások végzik? Tartsunk csak szemlét *Spencer*-rel¹ a napközben kezünk ügyébe kerülő eszközökön: egy sincsen közöttük, a melyet kevés

¹ *Spencer*, Introduction á la science sociale. 327., 328. l. Alcan.

fejtöréssel céljának még inkább megfelelővé ne lehetne tenni s a szerzővel együtt arra a következtetésre kell jutnunk, hogy „valóban a legtöbb ember mintha célul tűzte volna ki, úgy élni át az életet, hogy az minél kevesebb gondolatába kerüljön“. Ha tanuló éveink emlékei közt kutatunk, hány iskolatársunkat tudnók megnevezni, a kik dolgoztak? Nem igaz-e, hogy valamennyi csak épen azt a minimális erőt fejtí ki, a mely őt a vizsgálatokon átsegíti? Tehát az egyéni erő kifejtés, az elmélkedés munkája, már az iskolában mily gyötrelmes nekik! Más országokban is úgy van, hogy a vizsgálatokon csak egy kevés emlékezetbeli munkával esnek át valahogy! Még eszményük sem valami magasztos. A mit óhajtanak, mint Maneuvrier reánk, francziákra, vonatkozólag oly találóan mondja: „nem más, mint rosszul fizetett, jelentéktelen hivatalnoki állások, jövő és látókör nélkül, hol az ember egy ülőhelyében öregszi meg, hol naponkint részt vesz egy olyan jelentéktelen foglalkozásban, a mely csak arra alkalmas, hogy természeti képességei fokozatosan összezsugorodjanak, de a hol viszont föltalálja azt a kimondhatatlan gyönyört, hogy nem kell gondolkodnia, akarnia és cselekednie. A gyámkodó szolgálati szabályzat az óraszerű gépies mozgás jellegét nyomja rá működésére és megfosztja a munka és élet fáradságos disztól“.¹

Ámde nem csupán a hivatalnokot kell vádolni. Minden mesterség, minden hivatás, bármily magasztos legyen is, mindig alkalmatlan arra, hogy a személyes tulajdonságokat, a tetterőt és az erélyt megóvjá. A kezdet első éveiben a szellemnek még

¹ L'Éducation de la bourgeoisie, 3. édit Léopold Cerf. 1888.

csak van miben magát cselekvőleg gyakorolnia. De az új változatok és az elmélkedést és kutatást kívánó esetek száma csakhamar kevesbedik. A legnehezebb műveletek végrehajtása, a mi látszólag nagy szellemi erő kifejtést követel, egyszerűen szokás dolga lesz. Az ügyvéd, a bíró, az orvos, a tanár mind szerzett alaptól él, a mely immár csak lassan és ritkán gyarapszik. Az erőfeszítés évről-évre gyöngül — évről-évre kevesbedik az oly alkalmak száma, hol a szellem felsőbb képességeit kell latba vetni. A régi kerékvágás már le van taposva, az elmeél a gyakorlat híján eltompul, és vele együtt az ítélőképesség és a gondolkodás ébersége és biztossága. Ha hivatásunkon kívül nem választunk magunknak még más szellemi foglalkozást, a tetterőnek ezt a fokozatos összezsugorodását el nem kerülhetjük.

Minthogy könyvünk legfőképp tanulóknak és szellemi munkásoknak van szánva: szükséges, hogy közelebbről is megismerjék azokat az alakokat, a melyekben köztük a „legyőzendő baj“ jelentkezni szokott.

A tanulónál a baj legsúlyosabb alakja az a kimerültség (atonie), az a „szellemi fásultság“, ¹ mely az ifjú minden cselekedetében nyilvánul. A szükségesnél jóval többet alszik; bágyadtan, leverten, kedvetlenül kel föl; lustán, ásítva öltözködik és sok időt veszteget e mellett. Nem tud „lendületbe“ jönni és irtózik mindenféle munkától. Mindent „közömbösen, leverten, erőtlenül“ végez. Ernyedtsége már arczán meglátszik: leri róla az unalom; tekintete tétovázó, egyszersmind bágyadt és szórakozott. Mozdulataiban semmi erő, semmi biztosság. Az elfecsérelt reggeli órák után reggelihez ül,

¹ Fénelon, *Éducation des filles* II. fejezet.

elmegy a kávéházba, a hol a hirlapokat az utolsó hirdetésig elolvassa, mert ehhez nem kell erőfeszítés. Délután egy kis erőhöz jut, de azt üres fecsegésre, haszon-talan beszélgetésre vesztegeti, de legfőképp (mert minden rest irigy is), mások megszólására; a politikusok, írók, tanárok, mind megkapják részüket kritikájából. Este kétségbeesetten fekszik le a szerencsétlen, sőt még elkeseredettebb, mint tegnap volt — mert az a kedvetlenség, a melylyel a munkához nyul, kíséri őt legtöbbször a pihenés és szórakozás idején is: minden örömmnek fáradtság az ára, minden gyönyör munkába kerül. Az olvasás, a múzeum látogatása vagy erdei séta mind olyan kedvtelés, a mely kezdeményező erőt kíván; ezek aktív öröмок. Minthogy pedig másrészt csupán ezek az aktív öröмок azok, melyek számba jöhetnek, melyek megismételhetők, tetszésünk és akaratunk szerint: a rest a legkietlenebb életre kárhoztatja önmagát. Kiszalasztja kezei közül a kinálkozó öröмокet, mert utánuk még nyulni is rest. Szent Jeromos tréfásan festett katonákhoz hasonlítja őket, a kik kardjukat örökösen fölemelve tartják, de sohasem sujtanak vele.

Az alapjában való restség épen nem zárja ki itt-ott az erély pillanatnyi fellobbbanását. A vad népek boldogulását nem a kitörő erő kifejtés hiánya akadályozza, hanem a rendszeres és folytonos munka hiánya, a mely végre is jóval több energiát emészt föl. A bár gyöngé, de állandó fogyasztás több, mint az olyan nagy erő kifejtések, a melyek között hosszú pihenő van. A rest könnyen megbirja azt a harczot, a mely csak pillanatnyi kitörő erőt kíván, s mely után hosszabb tétlenség következik. Az arabok terjedelmes birodalmat hódítottak meg. Nem tudták megtar-

tani, mert nem volt meg erélyüknek az az állandósága, a mely az ország közigazgatását szervezi, utakat épít, iskolát és ipart teremt. Ép így csaknem minden lusta diák óriási erőt tud kifejteni a vizsgálatok közeledtére. A mérsékelt, de hónapokon és éveken át naponként ismétlődő erőfeszítés azonban nincsen inyükre.

Az igazi, sikeres tetterő annyira a mérsékelt de folytonos erőfeszítésen alapszik, hogy mindaz a munka, mely ettől a formától elüt, csak „fél-munka“ gyanánt számíthat. Magától értetődik, hogy a folytonos munka megkívánja az irány azonosságát. Mert az akarat energiája nem annyira az erő kifejtések sokféleségében, mint inkább a szellemi erőknek egy és ugyanazon cél felé való irányításában nyilvánul. Íme, egy példája a lustaság valóban gyakori alakjának. Az ifjú élénk, vidor, tetterős. Ritkán van munka nélkül. Nap közben olvasott egy keveset a geológiából, egy fejezetet Brunetiére-nek Racine-tanulmányából, átfutotta az ujságokat, átlapozta jegyzeteit, belefogott egy értekezés tervébe, fordított is néhány lapot angolból. Egy pillanatig sem maradt tétlenül. Barátai bámulják munkabírását és foglalkozásának sokféleségét. Mi azonban ezt az ifjút mégis restnek bélyegezzük.

A psychologus szemében a munkának ez a sokfélesége nem egyéb, mint bizonyára széleskörű, de mégis önkénytelen, ötletszerű figyelem jele, a mely azonban még nem lett szándékos figyelemmé. Ez az állítólag változatos munkaerő pedig csak az akarat nagy gyöngeségére vall. Ez a tanuló a restségnek egy gyakori példáját mutatja, a melyet „szétforgácsolásnak“ (type éparpillé) nevezünk. Ez a „szellemi sétálgatás“¹ bizonyára kelle-

¹ Leibniz, Théodicée. 56. §.

mes, de szórakoztató sétánál nem egyéb. Nicole „legyek módjára“¹ (esprits de mouche) ide-oda röpködőknek nevezi azokat, a kik így haszon és cél nélkül le-leszállnak ide is, oda is. Hogy Fénelon² találó képét idézzük: „olyanok ők, mint a széljárta helyen égő gyertya“.

A legnagyobb baj, a mely az erők e szétforgácsolásából ered, hogy a benyomásoknak nincs idejük a bevégződésre. Elmondhatjuk, hogy a szellemi munkát az az abszolút törvény, szabályozza, hogy azok a gondolatok és érzelmek, a melyeket bensőnkben csupán úgy helyeztünk el, mint a hogy átutazás alkalmával a „vendégfogadók“-ban laktunk, reánk nézve idegenek és azok is maradnak, csakhamar el is felejtjük őket. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy a valódi szellemi munka valamennyi erőnknek közös cél felé való irányítását kívánja.

Az igazi erőfeszítéstől való irtózáshoz, azaz az attól való irtózáshoz, hogy az összes erőket egy kitűzött cél szolgálatára rendeljük, még az egyéni kitartástól való nem kisebb félelem járul. Bizonyára más egy mű megteremtése, a föltalálás vagy a szerkesztés munkája, és más az emlékezetbe való elraktározása annak, a mit mások hoztak létre. A személyes erőfeszítés kifejtése, azért oly gyötrelmes, mert okvetlenül az erők egymás mellé rendelését kívánja. A szellemi munka mindkét felsőbb alakja elválaszthatatlanul egybe van forrva minden productiv munkában. Azt is láthatjuk, mennyire fél ettől a munkától a tanuló ifjúság nagy része, pedig maholnap ez lesz a „vezető osztály“. A középiskolai legfelsőbb osztály tanulói például valamennyien jó

¹ Nicole, Du danger des entretiens, L.

² Éducation des filles. V. fejezet.

tanulók, az utolsó vizsgálat serkenti őket. Tevékenyek és általában pontosak a munkában. Sajnos, nem gondolkoznak. Ez a szellemirestség abban nyilvánul, hogy csak épen a szavakkal való gondolkodásra hajlandók. Így pl. a psychologia tanulása közben egy sem gondol arra, hogy születésétől fogva mindennap voltakép alkalmazott psychológiát tanul, (mint a hogy Jourdain is *prózában* beszélt a nélkül, hogy tudta volna) és hogy igen egyszerű volna önmagát megvizsgálni s önmagában példákat találni, a helyett, hogy a könyveiben megírt példákat tanulja be. De nem, leküzdhetetlen hajlandóságuk van a *betanulásra*, nem a *vizsgálódásra*. Az emlékezetükre ily módon rárótt fölösleges tehertől nem borzadnak meg annyira, mint a legkisebb egyéni erőfeszítéstől. Mindenütt passiv módon viselkednek. — Kivételek bizonyára vannak, de nagyon kis mértékben, s a jó tanulók legjava között.

Az egyéni erő kifejtésre való képtelenségnek tapasztalati bizonyítékait az első helyért való negyedévi versenyvizsgálatok szolgáltatják.¹ A növendékek legnagyobb része fél ettől a gyakorlattól. Arról van szó, hogy egy kijelölt tárgyról írjanak, de a nélkül, hogy valamit föl kellene találniok; csupán az előadásokon szerzett anyagot kell legtöbbször más beosztás szerint elhelyezni s a kidolgozásában tisztaságra és az olvasó által megkívánt „világosságra“ (lucidus ordo) törekedniök — s ez már olyan munka, a mely igen kelemetlen.

Ezt az önmunkásságtól való félelmet magával viszi az ifjú az egyetemre is, — bár nincs belőle kára,

¹ Franciaországban u. i. szokásban vannak a concursusok, vagyis vizsgálati versenyek, melyekben az ország összes középiskolai tanulói részt vesznek. (A fordító.)

mert egy vizsgálaton sem törődnek azzal, hogy ki a jelölt, s mit ér, csupán emlékező tehetségét és a megtanult anyag mennyiségét vizsgálják. Minden lelkiismeretes és gondolkodó tanuló beismeri magában, hogy az orvosi tudomány, a jog, a természet-tudományok, a történelem egy-egy évfolyamában mily csekély az olyan munka, a mely nem csupán az emlékezet munkája volna.

Érdekes figyelemmel kísérni, mily finom árnyalatai vannak a restségnek még a tudósok között is. A lustaság bizonyára még nem zárja ki a nagy munkásságot, széleskörű foglalkozást; mert a mennyiség nem pótolja a minőséget. Sőt mi több: a munka mennyisége gyakran a minőség rovására megy. Például a német tudósok előszeretettel gúnyolnak minket azzal, hogy miként a mesebeli Raton, ők kaparják ki a tűzből azt a gesztenyét, a mit mi elköltünk. A hasonlat találó. Raton¹ valóban a tudós munka képviselője.

. . . Raton karmaival

Óvatosan

Kotor egy kissé a hamúban, de visszahúzza ujját.

Majd megint többször oda nyúl

S kikap egy gesztenyét, majd kettőt, majd hármat titokban...

Ez olyan munka, melyet az ember abbanhagy, de újra kezd. Örökösen szövegekre támaszkodva, az elmének nem akad teremteni való dolga, de így tanulmányozni még akkor is sikerrel képes, a midőn már élet vesztette. Az idő e tekintetben igazat fog adni Renan jóslatának a tisztán erudition alapuló tudományokról. Nincs jövőjük. Az általuk elért ered-

¹ *Raton* egy macska neve Lafontaine egyik meséjében. (A ford.)

mény nagyon is bizonytalan és vitás — s az a húszezer kötet, mely évenként a nemzeti könyvtárban fölhalmozódik, nem számítva ide a hírlapokat és az időszaki folyóiratokat, ötven év alatt egy millió kötettel gazdagítja a meglévő gyűjteményt. Egy millió kötet! Kötetenként közép számitással két centimétert véve a vastagság méretéül, olyan halom könyvet ád ki, mely magasságra nézve négyszer fölülmulja a Mont-Blancot! Nem világos-e, hogy a történelem mindjobban mellőzni fogja a tulajdonneveket, hogy annál inkább kiemelje az okaiban és eredményeiben még mindig kétséges nagy socialis eseményeket és hogy a tisztán emlékezetbeli tudás, a rengeteg anyaghalmaz alatt összeroskadva, a gondolkodó elmék előtt elveszti minden tekintélyét. Az adatok fölhalmozását mindig kevésbé tekintik munkának. Odáig jutunk, hogy az ezzel járó munkát az igazi nevén: „foglalkozás”-nak nevezzük. *Munkának* majd csak az alkotást, a fölösleges részek kiválasztását, azt az összefoglalást fogják nevezni, melyet a gondolat fenséges ereje végez. Alkotni valóban annyit tesz, mint keresni a lényeges, jellemző körvonalakat és azokat kellő világításba helyezni. A haszontalan részletek „a mellékese” csak az igazság hátrányára vannak és a beavatott szem előtt feltárják, hogy hol mindenütt láthatjuk az emberből kiirthatatlan restséget a szellemi munka mozgató erőibe fölszívódva.

És sajnos, elmondhatjuk, hogy ezt az eredeti szellemi restséget tanítási rendszerünk még csak növeli. A felsőbb oktatás tervei mintha arra valók volnának, hogy a tanulóból szórakozottat neveljenek. Ezek ugyanis a szerencsétlen ifjakat arra kényszerítik, hogy minden tárgyat érintsenek és a

megtanulandó anyag sokfélesége által megakadályozzák azt, hogy valaminek a mélyére hatolhassanak. Ne jutna az ifjú arra a gondolatra, hogy az egész mai felsőbb tanítási rendszer képtelenség? Nem kiöl a tanulóból minden találékonyságot és a munkára való minden őszinte akaratot? Alig néhány év előtt ágyúink hatása csak közepes volt: ma már megtízszereződött. Miért? Mert az előtt a taraczk szétrobbant, a mint az akadályra csapott; szétrobbant rajta a nélkül, hogy kárt tett volna benne. Ma pedig egy külön e célra feltalált *gyújtó-tű* alkalmazásával a taraczk lövege a rácsapás után még tovább fűrődik, mielőtt szétrobbanna: belehatol mélyen és csak itt, az akadály szívében, minden oldalról szorítva, robban szét, törve, zúzva mindent. A mai nevelés rendszerében elfeledték megadni az elmének a maga *gyújtótűjét*. A szerzett ismereteket sohasem engedik mélyen lehatolni. Lassítani akarod lépteidet? Űznek: tovább, tovább! De hiszen nem értettem még meg egészen, ez olvasmány hatása még csak alig ébresztett bennem érzelmeket... Tovább! Tovább! Te ifjú bolygó zsidó, pihenés nélkül rohannod kell folyton; be kell járnod a matematika, a physika, a chemia, az állattan, a növénytan, a földtan, valamennyi nép történelmének, az öt világrész földrajzának, két élő nyelvnek, több nép irodalmának, a psychologia, a logika, az erkölcstan, a metaphysika, a philosophia történelmének tereit... Tovább! tovább a közepszerűség felé! A lyceumból vagy a gymnasiumból vidd ki magaddal az életbe azt a szokást, hogy mindent csak felületesen kell látni és a látszat után itélni!

Ez a gyors rohanás nem lesz lassúbb a tudomány-

egyetemen sem, sőt sok tanulónál még rohanóbbá lesz.

Vegyük még hozzá azt is, hogy a modern élet körülményei belső életünket mind jobban megsemmisítik, a gondolkozást olyan mértékben szétforgácsolják, hogy már jobban nem is lehet. A közlekedés könnyű volta, a gyakori utazás, kirándulások a tengerre, s a hegyek közé, szétszórják gondolatainkat. Még olvasni sincs többé időnk. Izgalmas, de egyszersmind üres életet élünk. A hírlapok, az a mesterkélt izgatás, a melylyel szellemünkre hatnak az a felületesség, a melylyel érdeklődésünket az öt világrész különféle eseményeiben meghurczolják, végül sokszor odáig viszik az embert, hogy egy könyv elolvasását unalmasnak találja.

Hogyan tudjunk ellentállani a szellem szétforgácsolásának, a melyet körülményeink okoznak, hogyha nevelésünkben semmi sem történt, a mi erre az ellentállásra alkalmassá tett volna? Nem lesújtó-e az a gondolat, hogy éppen a legfőbb munkát, az akarat nevelését, nem gondolják lelkiismeretesen? A mit ebben az irányban tesznek, azt is más dolgok iránt való érdekből teszik: csak az elme benépesítésére gondolnak és az akaratot csak abban a mértékben művelik, a mennyiben a szellemi munkához szükséges. Mit is mondtam, művelik? csak ingerlik, ez az egész. Csak a jelenre gondolnak. Ma még egyrészt a tanár intelme, a pajtások gúnyolódása, a büntetések, másrészt a jutalmazások és dicséretetek a mérséklés és serkentés eszközei. Holnap már csupán a jogi, vagy az orvos-doktori szigorlat távoli, kétes látóképe, a melyet végül még a leglustábbnak is sikerül elérnie. Az akarat nevelése a szerencsére van bízva, pedig nem az

akaraterő teszi-e az egész embert? Nélküle az elme legtündöklőbb adományai nem meddők-e? Nem az akaraterő-e az az igazi eszköz, a melylyel az ember minden szépet és nagyot alkotott?

Különös! Magában mindenki így gondolkodik, a hogyan most itt elmondtuk. Mindenki érzi azt az aránytalanságot az értelem túlzott művelése és az akarás gyöngesége között. S mégis, eddig nem jelent meg könyv az akarat helyes nevelésének eszközeiről. Az ember nem tudja, hogyan kellene megkezdeni azt a munkát, melynek tervét tanáraink még nagyjából sem rajzolták meg. Kérdezzünk meg a munkátlan tanulók közül kapóra tizet; vallomásuk így foglalható össze: Azelőtt az iskolában a tanár minden napra, sőt minden órára kiszabta a munkát, a melyet el kellett végezni. A végrehajtandó parancs érthető, pontos volt: ennyi fejezetet kellett a történelemből, ennyi tételt a geometriából megtanulni, ilyen feladatot megfejteni, ennyi oldalt fordítani. Ezenkívül segítettek, bátorítottak vagy hibáztattak; a nemes vetélkedést szeretettel és ügyesen ápolták. Ma már egészen máskép van. Pontosán megállapított feladatról szó sincsen. Időnkkel kedvünk szerint rendelkezünk. Mint-hogy munkánk beosztásában sohasem volt saját akaratumk, s minthogy arra a módszerre, mely gyöngeségünknek megfelel, nem is tanítottak: épen úgy vagyunk, mint az az ember, a kit egyszerre meztelenül a szabad vízbe dobnak, de a kit előbb háromszoros parafa-övvel gondosan körülkötve tanítottak úszni. Elmerülünk, annyi bizonyos. Sem dolgozni, sem akarni nem tudunk, mi több: azt sem tudjuk, hol tanuljuk meg a módját, mikép kell akaratunkat nevelni? Erre nézve nincs is megfelelő könyv. Belenyugszunk sorsunkba és iparko-

dunk elfeledni, hogy miről kellett lemondanunk. Ez pedig nagyon fájdalmas. De hát van kávéház, korcsma és vannak czimborák, a kik mulatni is tudnak. Így mulik el az idő....

Megkísérlettük megírni azt a könyvet, a melynek hiányáról annyi ifjú panaszkodik.

MÁSODIK FEJEZET.

A cél.

Bár a tanítás tervei nem veszik figyelembe a gyermek és az ifjú akaratát, mégis érezzük, hogy értékünket csakis tetterőnk adja meg és hogy a gyöngé emberre semmikép sem lehet építeni. Minthogy másrészt jól tudjuk, hogy végzett munkánk adja meg hozzávetőleges mértékét akaratunk hatalmának — mindent elkövetünk, hogy ebben a tekintetben érvényesüljünk. Túlbecsüljük tehát a munkát, a melyet végzünk. Könnyedén állítjuk, hogy reggel négy órakor kelünk föl, tudva azt, hogy állításunk ellenőrzésével senki sem akar minket megsérteni. De ha reggel nyolcz órakor valaki meglepné a munkának ezt a „bajnokát“ és azt ágyban találná, azzal mentené magát, hogy minden ilyen ritka látogatás összeesik egy rendkívüli véletlennel: egy előző napi színházba menéssel vagy estélylyel, s ez megmagyarázza, miért nincsen ma négy óra óta a munkánál. A vége pedig az, hogy ez a buzgó munkás megbukott a vizsgálatokon.

Nincs olyan tárgy, a melyről a tanulók között a hazugság oly általános volna, mint erről.

Egyébként nincs olyan ifjú, ki nem áltatná önnön-magát és nem ringatná magát fényes illúziókban a

saját munkájára és munkabíráására nézve. De mind ez a hazugság mi egyéb, mint hódolás ama nagy igazság előtt, hogy az ember annyit ér, a mekkora a tetteire?

Minden kételkedés, melyet mások akaratunkról nyilvánítanak, kegyetlenül sért minket.

Munkabírásunkat kétségbe vonni nem annyi-e, mint bennünket gyöngének és gyávának tartani? Képtelennek tartani minket arra a kitartó törekvésre, a melynek hiányában le kell mondani arról, hogy az úgynevezett magasabb pályákra özönlő emberek legnagyobb részének szellemi szegénységén fölül-emelkedni tudjunk? nem annyi-e, mint bennünket menthetetlenül a közepszerűségek közé számítani?

A munka iránt így nyilvánuló tisztelet arra vall, hogy minden tanulóban megvan az energiára való törekvés. Könyvünk nem egyéb, mint elemzése azon eljárásoknak, melyeket az ingadozó akaratú bíró ifjú követhet, hogy magában a munkavágyat annyira megerősítse, hogy az erős, heves és tartós elhatározássá, végül megtörhetetlen szokássá alakuljon át.

Mindenekelőtt szellemi munkán értjük vagy a természet és mások munkájának tanulmányozását, vagy az önálló alkotást. Az alkotás munkája megkívánja előbb a tanulmányozást és magában foglalja valamennyi alakját a szellemi erő kifejtésnek. Az első esetben a munka eszköze a szorosan vett figyelem, és a másodikban a szemlélődő elmélkedés vagy az összefoglalás. De mind a két esetben mégis figyelemről van szó. Dolgozni tehát annyi, mint figyelni. Baj, hogy a figyelem nem állandó, megállapodott és tartós tulajdonság. Nem hasonlíthatjuk a folytonosan feszített íj húrjához. Inkább bizonyos ismételt erő-

feszítésekben nyilvánul, melyek erősebbek vagy gyengébbek, kisebb vagy nagyobb gyorsasággal követik egymást. Erélyes és begyakorolt figyelem mellett ezek az ismételt erő kifejtések oly gyors egymásutánban következnek, hogy a folytonosság látszatát keltik és ez a látszólagos folytonosság naponta néhány órán át tarthat.

Az elérendő czél tehát az, hogy erős és kitartó figyelmező erőre tegyünk szert. És bizonyára egyik legszebb eredmény, a mit az önuralomra való nevelés elérhet, az épen az erőfeszítésnek ez a naponkint való bátor megisméltése, mely oly nehezére esik a tanulónak. Mert a heves, szilaj ifjú vér állandóan az állati életet akarja érvényre juttatni az ifjában szemben a szellemi munkások legnagyobb részének látszólag hideg, szintelen és természetellenes értelmi életével.

De a heves és kitartó erőfeszítések még nem vezetnek célhoz, lehetnek azok fegyelmezetlenek és szétforgácsoltak. Egy czél felé kell őket irányítani. Ahhoz, hogy valamely gondolat, valamely benyomás bennünk meghonosodjék és természetünkkel váljék, maradandóság, vele való foglalkozás és vele való benső megbarátkozás szükséges. Szükséges, hogy ez a gondolat, ez a benyomás, lassan és kitartóan terjedő befolyás által érdekkörét minél inkább kiterjessze, értéke által tekintélyt szerezzen magának. Lássuk csak, hogyan jön létre a művészi alkotás? Az eszme, mely talán még az ifjúkorból származik, de életre való, kezdetben csak félénken, homályosan szunnyad a lángeszű férfiúban. Egy olvasmány, valamely esemény, vagy valamely más gondolat körű szerzőnek szerencsésen odavetett kijelentése, a ki észreveszi ugyan a gondolatot, de meg

sem érti annak horderejét, gyakran életre kelti, értékének tudatára ébreszti az eszmét, s megmutatja jelentőségét. Ettől a naptól kezdve minden csak táplálja. Utazások, társalgás, különféle olvasmányok adják neki a tápláló anyagot, a melyet fölvesz, melytől megtelik és a melytől erőre kap. *Goethe* is harmincz éven át viselte magában a *Faust* alapgondolatát. Ez alatt az idő alatt a gondolat kikelt, sarjadt, lebecsájtá gyökereit mélyebbre és mélyebbre, a tapasztalatokból magába szivta az éltető nedvet, melyből e mestermű alakult.

Így van ez, különböző körülmények mellett, minden nagyszabásu eszmével. Ha csak épen átvilálgat agyunkban, akkor semmit sem ér, mintha nem is lett volna. Ismételt, gyakori és szíves figyelemre kell azt méltatni; nem szabad magára hagynunk, mielőtt életképessé válnék, mielőtt szervező középponttá lenne. Soká kell tudatunkban megtartani, reá gyakran visszagondolni: így kapja meg a szükséges életképesseget, hogy annál a titokzatos, delejes erőnél fogva, a melyet képzettársulásnak nevezünk, termékenyítő gondolatokat, hatalmas érzelmeket ragadjon magához s azokat magába fölvehesse. A gondolat és az érzelem szervezésének e munkája lassan, nyugodt és türelmes elmélkedés által megy végbe. Ez a kristályosodás azonos a vegytani műhelyek csodás jegeczképződésével: valamely absolut zavartalan folyadék belsejében milliónyi tömecs lassú és szabályos lerakódása szükséges hozzá. Íme, ilyen értelemben minden fölfedezést az akarat művének lehet tekinteni! *Newton* a nehézkedés törvényének fölfedezését is a „folytonos rágondolás“-nak köszöni. Ha még mindig kétségbe vonnók, hogy a lángész nem

egyéb, mint „hosszú türelem“, hallgassuk meg *Darwin* vallomásait: „Elmélkedésem és olvasmányom tárgyául mindig azt választottam, a mi gondolatomat közvetlenül olyan tárgyra irányította, a melyet már láttam, vagy a melyet valószínűleg még látni fogok... bizonyos vagyok benne, hogy ez az elv tett engem képessé arra, a mit a tudományban elértem.“ Fia még hozzáteszi: „Atyám képes volt valamely tárgyat sok éven át megfigyelni“. ¹

De hát miért is hangsúlyozunk annyira egy kézzelfogható igazságot? Elég, ha összefoglaljuk az eddigieket. A szellemi munkás elérendő célja a szándékos figyelem energiája; olyan energia, mely nem csupán az erő kifejtések erősségében és gyakoriságában nyilvánul, de még inkább és legfőképp abban áll, hogy valamennyi gondolatunkat egy és ugyanazon cél felé irányítjuk s akaratunkat, érzelmünket, gondolatainkat alárendeljük ennek a nagy és uralkodó eszmének, mely felé törekszünk. Ez oly eszmény, a melytől minket az emberi gyarlóság mindig elterel, de a melynek a legteljesebb mértékben való megvalósítására törekedni soha meg ne szűnjünk!

Mielőtt közelebbről megvizsgálnók annak a módját, hogyan kell a gyöngé, ingadozó hajlandóságot állandó akarattá átformálni, foglalkoznunk kell két olyan egymással ellentétes philosophiai elmélettel, a melyek egyformán káros hatásúak az önmegfékezés munkájára.

¹ Vie et correspondance de Darwin, trad. Varigny, Paris Reinwald, 1888. 2. kötet 69. és 135. l.

HARMADIK FEJEZET.

Az akarat nevelésére vonatkozó elcsüggesztő és téves elméletek megczáfолása.

I.

A czáfолás sohasem lehet egyéb, mint előkészítő munkálat, a melyet az írónak gondosan el kell végeznie, de aztán kizárólag magának tartania. Semmi sem haszontalanabb, mint a pusztá tagadás: meggyőzni a bírálót nem tud; kell, hogy a meggyőződést mindenki maga építse föl.

De éppen mert könyvünk ilyen önállóan fölépített mű, mert egy egészségesebb, de főleg a psychológiának legbiztosabb eredményeire épített elméletet nyújt: meg kell czáfолnunk két nagyon elterjedt elméletet, melynek gyakorlati eredménye éppen annyira sajnálatos, mint a mily hamis elméletileg.

Hamis, és a legnagyobb mértékben káros a gyakorlatban az az elmélet, mely a jellemet változhatatlannak jelenti ki. *Kant* hirdette, *Schopenhauer* fölüjította ezt a hypothesis-t, *Spencer* pedig támogatta.

Kant szerint, jellemünket még a *noumenon*-világban választottuk és ez a választás most már meg-

másíthatatlan.¹ Jellemünk és így akaratunk is, ha már egyszer „leszállt“ a tér és idő világába, olyan marad, mint a milyen, — a nélkül, hogy bármily kis mértékben is változtatni tudnánk rajta.

Schopenhauer szintén azt állítja, hogy az emberek különböző jelleme öröklött és változhatatlan. Nem lehet megváltoztatni például azon indító okok nemét, a melylyel az önző ember akaratára hatni tudunk. Nevelés által „megtéveszthetjük“ ugyan az önzőt, vagy jobban mondva, megjavíthatjuk gondolatait, megértethetjük vele, hogy ha van a boldogulásnak csálthatatlan eszköze, hát az a munka s a becsületesség, és nem a kapzsiság. De mihelyt arról van szó, hogy lelkét mások bajai iránt érzővé tegyék, le kell mondanunk az eredményről: ez már valóban sokkal inkább lehetetlen, mint az ólomból aranyat csinálni. „Bebizonyíthatjuk az önzőnek, hogy egy kis haszonról való lemondás által nagyobb eredményhez juthatna; a gonosznak bebizonyíthatjuk azt, hogy akkor, a midőn másnak bajt okoz, magára még nagyobbat zúdit. De a mi az önzésnek és gonoszságnak okokkal való meggyőzését illeti, az lehetetlen; mint a mennyire nem lehet megtiltani a macskának, hogy ne szeresse az egeret“.²

Herbert Spencer, habár egészen más álláspontra helyezkedik is, megengedi, hogy az emberi jellem idővel, külső okok kényszerítő hatása és az élet-

¹ *Noumenon* Kantnál határfogalom a megismerhető és megismerhetetlen világ közt. E hely tehát annyit jelent, hogy a megismerhetetlen, s az emberi értelem számára hozzáférhetetlen világban állapodott már meg jellemünk. (A fordító jegyzete.)

² *Fondement de la morale*, trad. Burdeau. Alcan. 172. l.

viszonyok kényszere alatt átalakítható ; de ehhez a munkához évszázadok szükségesek és így a gyakorlatra nézve ez az elmélet is elcsüggesztő, mert a tanulás idejére s így a hajlíthatóságra nem lehet számítani tíz századot, hanem csupán húsz esztendőt. Ha tehát a magam tökéletesítésére szánnám is el magamat, nincs rá mód. Hiába küzdenék jellemem, ez örökségem ellen, mely őseimről szállt reám és a mely évezredek, talán milliónyi éveknek agyamba szervesen elraktározott tapasztalatait képviseli. Mit is tehetnék az ősöknek e rettenetes sorozatával szemben, hogyha ez örökség egy részétől meg akarnék szabadulni? A föllázadásnak még a kísérlete sem lenne tanácsos: a sikertelenség már előre bizonyos. De mégis megvigasztalódhatom, ha arra gondolok, hogy ötvenezer év múlva leszár-mazottjaim a socialis viszonyok és az átöröklés folytán századok előtt beigazított, tökéletesített gépekhez válnak majd hasonlókká és a liszt, a mit e gépek őrlése létrehoz : önfeláldozás, önállóság stb.

Habár a jellem kérdésének ebből a szempontból való megvizsgálása tárgyunk keretén kívül esik : mi mégis jónak látjuk vizsgálni ezt a maga általánosságában és abban a vonatkozásban, a mely leginkább kedvező ellenfeleink álláspontjára nézve.

Azok az elméletek, a melyeket itt kifejtettünk, épen a szellemi restség érdekes példáiként tűnnek föl, oly szellemi restség gyanánt, mely bizonyos tekintetben legnagyobb szellemek kitörülhetetlen eredendő bűne, s mely teljesen aláveti őket a szavak suggestiv hatásának. Annyira megszoktuk már mindnyájan, hogy a szavakkal gondolkozzunk, hogy a szó elrejtí előlünk a valóságot, a melynek pedig csak a jele. És mert ez a jel egységes : a szó kényszerít bennünket, hogy a dolgok realis

egységében higgyünk. Így a jellem változhatatlanságának kényelmes elméletét a *jellem* szó által ránk erőszakolt suggestiónak köszönhetjük. Ki ne látná tehát, hogy a *jellem csak bizonyos erők eredője* (resultansa)? És pedig olyan erőké, a melyek folytonos változásnak vannak alávetve. Jellemünk egysége Európa egységéhez hasonlít: a szövetségek játéka. Valamely állam föllendülése avagy hanyatlása szünetlenül módosítja az *eredőt*. Nos, így van ez a mi szenvedélyeinkre, érzéseinkre és gondolatainkra nézve is, a melyek folytonos fejlődésben vannak és a melyek egyébként a szerint, a mint szövetséget kötnek vagy bontanak egymás közt, megmásíthatják az intenzitását, sőt a természetét is az eredőnek. Feladatunk tehát az lesz, hogy a jellem alakíthatóságát bebizonyítsuk.

Ha már most megvizsgáljuk azokat az érveket, a melyek ez elmélet javára esnek, Kantnál csupán a *priori* nézeteket találunk és ezek az *a priori* nézetek, a melyeket ő a szabadakarat lehetőségének bebizonyítására szükségeseknek ítél, száraz gally módjára hullottak volna le a rendszer törzséről, ha Kant a fatalismust és a determinismust össze nem cserélte volna, a mint azt alább látni fogjuk.

Schopenhauernél sok olyan *bizonyítékot* találunk, a melyek nem bizonyítékok; mert szereti tanultságát, tudományát mutogatni és szeret tekintélyeket idézni. Pedig a legcsekélyebb tárgybeli bizonyíték többet ér, mint a tekintélyek. Íme mindössze ezeket a bizonyítékokat találjuk nála: 1. Ha a jellem tökéletesíthető volna, „észrevehetőleg több lenne az erény az emberiség korosabb felében, mint az ifjabbikban,” a mi pedig nincs úgy. 2. A kit egyszer gonosz embernek ismerünk meg, elvesztette örökre a bizalmunkat, a mi azt

bizonyítja, hogy mindnyájan hiszünk a jellem változhatatlanságában.

Vajjon azt, a ki gondolkozik, miről győzik meg ezek az érvek? Avagy érvek-e ezek egyáltalán? Hát mennyiben bizonyítják ezek a különben általánosságban igaz állítások azt, hogy senki sem változtathatja meg a maga jellemét? Csak azt bizonyítják, (és ezt senki sem vonja kétségbe,) hogy az élő emberek mérhetetlen nagy része sohasem törekedett komolyan jellemének megváltoztatására. Csak arra mutatnak, hogy az élet csaknem minden dolgait a hajlamok intézik, az akarat közreműködése nélkül. Az emberek legnagyobb része külső befolyások hatása alatt áll; a divat, a vélemény után indulnak a nélkül, hogy ellenállásra gondolnának, a mint hogy eszünkbe sem jut, hogy a földet ne kövessük a nap körül való mozgásában. Kétségbe vonjuk-e, hogy a lustaság csaknem általános? Az emberek legnagyobb része a megélhetés módjának hajszolásában tölti el életét: a kézművesek, a szegények, az asszonyok, a gyermekek, a világfiak épen nem gondolkoznak: ezek „mozgatható bábuk“, ¹ (marionettek) bizonynyal bonyolult szerkezetű, öntudatos bábuk, de mozgásuknak titka az önkéntelen kívánságok és idegen suggestiók körében van. Lassú kiválás útján a létért való küzdelem kényszerítő szükségének hatása alatt emelkedik ki legnagyobb részük az állatiaságból; mihelyt a külső körülmények szurdosása megszűnik, a visszaesésre hajlandó. És mindazok, a kikben az ideál után való szomj és bizonyos lelki nemesség nem ébreszt belső indító erőt arra, hogy

¹ Port-Royal, *Logique*.

az állatiasságtól való minél teljesebb mentesség nehéz feladatát befejezzék, az elfajulás útjára tévednek. Nagy ámulatunkra azt tapasztaljuk, hogy az erényes öregek száma nem haladja meg az erényes ifjak számát és méltán viseltetünk bizalmatlansággal a kipróbált rossz csont iránt.

Az egyedül meggyőző érvelés az lenne, ha bebizonyítanák, hogy minden harcz hiábavaló, hogy az önző sohasem volt képes nagy áldozatokra, habár óhajtott is. Ilyen állítás figyelmet sem érdemel. Vannak gyávák, kik szembeszállnak a halállal, csak hogy pénzt szerezzenek! Nincs olyan szenvedély, mely ne tudná sakokban tartani a halálfélelmet! De az önző legnagyobb kincse kétségtelenül az élet. Nem láttunk-e mégis olyan önzőt, a ki egy muló lelkesedés hatása alatt mindenét a haza javára, vagy valamely nemes célra áldozta föl? És ha ez a muló állapot lehetséges volt, mivé lett ugyanakkor a híres *operari sequitur esse*? Az a jellem, a mely ily gyökeresen megváltozik, ha csak egy félórára is, az a jellem nem lehet változhatatlan és remény lehet arra, hogy ez a változás gyakrabban és gyakrabban bekövetkezik nála.

De hát hol is találkozhatott Schopenhauer abszolút egységes, például az első gondolattól az utolsóig, az első érzéstől az utolsó érzésig, önző jellemekkel? Az emberi természetnek ilyen egyszerűsítése valószínűleg sohasem volt meg a valóságban, sőt mi több, az a hit, hogy a jellem egy egységes, a maga egészében egyenmű valami, csak a legfelületesebb megfigyelésen alapszik. A jellem több különmű erő eredője és ez az állítás, mely élő emberek megfigyelésén és nem abstraction alapszik, elég arra, hogy Kant és Scho-

penhauer naiv elméletét halomra döntse. A mi pedig Spencert illeti, elég megjegyezni, hogy a jó hajlamok ép oly öröklékenyek és ép oly erősen szervezettek, mint a gonoszak és egy kis ügyességgel ép annyi öröklött erőt szerezhethünk meg mellettük, mint ellenük. A kérdés mindenesetre csak többé, vagy kevésbbé kérdés és reméljük, hogy e könyv további folytatásában sikerül megoldani.

De hagyjuk egyelőre a változhatatlan jellem elméletét, habár úgy sem állhat meg. Áldjuk Schopenhauert, hogy azt bele oltotta Németországba. Két fegyverzett hadsereggel érne az föl, ha nálunk is nem volnának ennek az elcsüggesztő elméletnek hirdetői; különösen ha nem hirdetné azt Taine, a ki oly nagy szellemnél annyira érthetetlen rövidlátással nem tudta megkülönböztetni a fatalismust a determinismustól és a ki a Cousin spiritualismusa ellen való visszahatás folytán annyira ment, hogy az életet az akarattól teljesen függetlennek, az erényt pedig terméknek tekintette, akár csak a czukrot. Gyerme kies, naiv kép, mely kezdetlegességével sok időre elzárta az elméket a pszichologiai determinismus tanulmányozásától és a mely megbénította Ribot *Az akarat betegségeiről* írott könyvének hatását már megjelenésekor, sőt még évek multán is. Annyi bizonyos, hogy legfőképp e finom dolgokban többet használ egy legio ellenfél, mint egy megbízhatatlan, ügyetlen jóbarát.

II.

Hátra van még, hogy az utunkat megtisztítsuk attól, a látszólag annyira felsőbbbéseges elmélettől, mely az önuralom lehetőségét állítja ugyan, de a fõlszabadítás e munkáját nagyon könnyûnek tekinti, s épen annyi, sőt több szárnyaszegett követõt teremtet, mint a fatalista elméletek. Ez a szabad akarat elmélete.

A szabad akarat, a melynek sorsát az erkölcsi szabadság sorsához akarták fûzni, nemcsak hogy nem függ össze ezzel, de ennek épen az ellenlábasa. Mert hiszen az ifjaknak az önmegszabadítás hosszú, terhes, kitartást követelõ munkáját, mint könnyût, mint egyszerûen egy *fiat*-tól (*legyen!* szótól) függõt bemutatni, annyi, mint azokat már előre is szárnyaszegettekké tenni. Abban a pillanatban, midõn az ókor kimagasló, akaraterõs férfainak nyolcz évi szorgalmas tanulmányozása az ifjút lelkesedésbe ejtette: helyén van õt az igazi feladattal szembe állítani, semmiféle nehézséget elõtte el nem titkolni, viszont rámutatni a biztos gyõzelemre, mely a kitartás nyomán jár.

Nem leszünk urai önmagunknak egyszerű *fiat* által, mint a hogy Franciaországból 1870 után sem lett a mai hatalmas Franciaország csak úgy *fiat* által. Hazánknak húsz évi szakadatlan, keserves erõkifejtésre volt szüksége, hogy ismét talpra álljon. Ép így a magunk fölemelése is kitartás dolga. Hogyan? Hány embert látunk, a ki harmincz évig folytat nehéz mesterséget, csak hogy azután falun pihenhesse ki magát! És az önfegyelmelés nagy, s oly nemes munkájára semmi idõt se fordítanak?

E munkától függ a mi értékünk, következőkép ettől függ, hogy mik leszünk; ettől függ szerepünk az életben. Általa ébresztünk mindenkinben tiszteletet és becsülést magunk iránt. Általa nyílik meg számunkra minden jónak bő forrása (mert minden igazi, mély boldogság fegyelmezett munkásságunkon alapszik) és épen ezzel a munkával ne törődnék csaknem egyetlen felnőtt ember sem! Ez a tettetés nemtörődömség, melyet e munka iránt tanusítunk, nyilvánvalóan titkos fájdalmat takar, a melyet különben már mindnyájan ismerünk. Melyik az a tanuló, ki fájdalomosan ne érezte volna azt az aránytalanságot, a mely a jótetre való hajlandósága és akaratának gyöngesége közt van? Szabadok vagytok! mondák oktatóink. Pedig mennyi kétségbeeséssel éreztük e kijelentés hazug voltát. Senki sem tanít minket arra, hogy az akarat csak lassan hódol; senki sem gondol arra, hogy tanulmányozza, hogyan és mikép győzhető le. Senki sem gyakorolt bennünket ebben a küzdelemben, senki sem támogatott, és azután, természetes visszahatás folytán, lelkesedéssel fogadjuk el Taine és a fatalisták gyermekes doctrináit, a kik legalább megvigasztalnak minket és megtanítanak a harcz hiábavalóságában való megnyugvásra. És megadással vezettetjük félre magunkat, eltompítván magunkat, hogy ne érezzük a renyhességünket legyezgető doctrinák hazug voltát. Óh! igen, az akarat fatalista elméleteinek főoka a szabad akarat bölcseinek naiv és egyszersmind végzetes elmélete! Az erkölcsi szabadságnak, valamint a politikai szabadságnak és mint általában mindannak, a minek értéke van e földön, magasztos küzdelmek árán szerzett és féltékenyen őrzött eredménynek kell lennie. Ez az erősek, az ügyesek, a lankadatlanok jutalma.

Csak az szabad igazán, a ki érdemes arra, hogy szabad legyen. A szabadság nem jog, nem tény, hanem jutalom, a legmagasztosabb, a boldogságban leg-gazdagabb jutalom: az élet minden viszontagságában az, a mi a napvilág a természetre nézve. És a ki ezt ki nem vivja: annak nem lesz része az élet igaz, maradandó örömeiben.

Sajnos! semmi sincs annyira homályba burkolva, mint a szabadság életkérdése. Bain a *metaphysika berozsdásodott lakatjára*-nak nevezi azt. Bizonyos, hogy szabadságon az önfegyelmézést értjük, a nemesebb érzések és erkölcsi ideák biztosított fölényét az állatiasság kitöréseivel szemben. A biztos, csalhatatlan önfegyelmezésre azonban gondolni sem lehet: sokkal kevesebb század választ még el minket barlangokban bujkáló vad őseinktől, hogysem végképen meg tudnánk szabadulni az indulatosság, az önzés, a bűnös vágyak, a lustaság örökségétől, a melyet ők mi reánk hagytak. Azok a nagy szentek, a kik emberi természetünknek az állatiasságunkkal folytatott szakadatlan harczából győztesekként kerültek ki, nem élvezték a tiszta, zavartalan győzelem örömeit.

De még egyszer megjegyezzük, hogy az a munka, a melynek körvonalait nagyjából megrajzoljuk, nem olyan nehéz, mint magunkat a szentség állapotába helyezni; mert más az, ha valaki restsége és szenvedélyei ellen küzd és más az önzésnek magunkból való tökéletes kiirtása.

De e korlátok közé szorítva is a küzdelem hosszantartó és nehéz. Sem a tudatlanok, sem az elbizakodottak nem győzhetnek. Van valami taktika az eljárásban, a melyet ismerni kell és van benne hosszantartó

munka, a melylyel meg kell barátkozni. Kilépni a küzdőterre a nélkül, hogy ismernők a psychologia törvényeit, vagy a nélkül, hogy követnők azok tanácsát, a kik ismerik azokat, az épen annyi, mintha valaki a sakkjátszmában meg akarná verni gyakorlott ellenfelét bár a figurák lépéseit sem ismeri. De — mondják a képzelt szabad akaratvédelmezői — ha nem tudtok semmit sem teremteni, ha egy önkényes *fiat*-tal nem tudtok az okoknak és rugóknak olyan erőt adni, a mely azokban természetszerűleg nincsen meg: nincs szabad elhatározások. De igenis, van szabad elhatározásunk és nem is akarunk másfélére szert tenni: nem akarunk, mint önök teszik, az indító oknak egyszerű akaratnyilvánítással, rejtelmes, különös, a tudomány törvényeivel ellenkező cselekménnyel erőt adni; azt állítjuk, hogy ezt az erőt a társulás törvényének értelmes alkalmazása által lehet megadni. Az emberi természetnek csak úgy tudunk parancsolni, ha engedelmeskedünk neki. Szabad elhatározásunk egyedüli biztosítékai a psychologia törvényei, a melyek egyszersmind az önfelszabadítás egyedül lehető eszközei is. A szabad elhatározást csak a determinismus ölében találjuk föl.

Most pedig, ime, elérkeztünk az igazi vitás pont-hoz. Azt mondják nekünk: ha nem ismeritek el azt, hogy az akarat, *a nélkül, hogy bármifélekép is vágyód-nék reá*, egyedül szabad iniciatívájából biztosítani tudja egy erőtlen indító ok túlsúlyát erővel teljes rugókkal szemben, *már eleve is föltételeztétek a vágyat*. A ti tanulótok, ha nincs meg benne a munkára való vágy sohasem fog dolgozni. Visszatér-tetek tehát a praedestinációhoz, még pedig olyan-hoz, a mely még kegyetlenebb, mint a kálvinismus

praedestinációja, mert a pokolra kárhoztatott kálvinista nem tudja, hogy neki mi van szánva és a mennyországhoz való jussának reménye sohasem hagyja el. De a ti tanulótok, lelkiismeretének megvizsgálása után megtudhatja, hogy nincs meg benne a vágy, a malaszt, s hogy ennek folytán minden erőlködése hasztalan: mondjon le minden reményről!

Íme, lehetőleg világosan föltéve, ez a kérdés: vagy van vágyam a javulásra, vagy nincs? — ha nincsen, minden törekvésem hiábavaló — mert a hajlandóság nem tőlem függ; hiszen a kegy, a hogy akarja, úgy osztogatja. Ime: itt vagyunk a fatalismusnál, vagy inkább a praedestinationál! — Helyes; de ha ezt elfogadjuk, kevesebbet fogadtunk el, mint látszik. Jegyezzük meg, hogy a tökéletesedésre való vágy, *bármily gyöngye legyen is az*, már elegendő, mert gondoljuk meg, hogy a cultura megfelelő eszközeit alkalmazva, ezt a vágyat fejleszthetjük, állandósíthatjuk és szilárd, maradandó elhatározássá rögzíthetjük. De erre a vágyra bármily kis mértékben kíváncsias is, szükségetek van! Ha nincs meg bennetek: nem boldogultok!

Megengedjük, sőt azt hisszük hogy még maguk a *fiat* által lett szabadság követői is megengedik nekünk, hogy nem lehet építeni arra az elhatározásra, a mely nem a javulásra való kíváncságon alapul! Egy hosszú lélegzetű munkát kedvünk ellenére elvégezni, nem *szeretni* azt, a mit megvalósítani óhajtunk, annyi, mint a sikerről már előre is lemondani. Hogy sikerünk legyen, szükséges, hogy szeressük magát a célt. De, mondjuk ki még egyszer, a tanulóknak vagy megvan ez a szeretete, ez a vágya, vagy nincsen. Ha nincs meg neki: végképpen veszve van. Igen,

a vágy szükséges; ha nincsen önfelszabadításra való vágy, nincsen szabadság! De ennek az eleve elrendelésnek fájdalmas következményei csak az emberek bizonyos kategoriáját érik, a kiket maguk az abszolút szabadakarat védői is szerencsétlen kárhozottaknak tekintenek.

Valóban, a mi praedestináltjaink csapata megfelel azon szerencsétlenek csapatának, a kiket elért az erkölcsi téboly. El kell fogadnunk a nélkül, hogy bizonyítani tudnók — és egyedül azért, mert még sohasem találkoztunk ellenkező esetekkel, — a következőt: Hogyha olyan embert kérdezzük meg, a kit még nem ért utól e téboly, vajjon Pasteur-nek dicsőséges pályafutását többre becsüli-e egy elzüllött korhelyénél, ez az ember igennel felelne. Nyilvánvalóan ez itt föltétel, a mi föltételünk. De hát ki vonná kétségbe?

Ismert-e valaki az ész fensége, a szépség, az erkölcsi nagyság iránt abszolút érzéketlen embereket? Ha van, avagy ha volt valaha ilyen durva lény, mondom, hogy esete engem hidegen hágy. És ha az én föltételem az *emberséges* emberek nagy többségére nézve fennáll, — pedig fennáll, — nekem ez elég. Mert mihelyt valaki az emberi faj legvisszatasztolhatóbb példányai gonosz elzüllésének egy Sokrates, egy Regulus, egy Paulai Szent Vincze nagyságát fölébe helyezi: ez a többre becsülés, bármily gyöngye legyen is, már elég. Mert többre becsülni annyi, mint *szeretni*, vágyakozni, hajlani feléje. Ezt a vágyat és hajlandóságot bármily mulékonynak is tartjuk, ápolhatjuk, erősíthetjük. Nőni fog, ha műveljük, és a psychologia törvényeinek ügyes alkalmazása által át fog alakulni határozatos elhatározássá. Így lesz egy magból, melyet egy hangya fölemészthet, erős tölgy, mely dacol a viharral.

Tehát a praedestinatio ilyen értelmezése nem nyugtalaníthat, mert az örültek csapatán kívül, a kiket maguk a *fiat* által lehetséges szabad akarat követői is föláldoznak és néhány tuczat javíthatatlan gonoszon kívül, mi mindnyájan a jó gyakorlására vagyunk praedestinálva. Az erkölcsnek nincsen arra szüksége, hogy sorsát olyan kétséges elmélethez kösse, a milyen a szabad akarat elmélete, a mely — ismételjük — nagyon elcsüggesztő. *Az erkölcsnek csupán szabadságra van szüksége, a mi egészen más valami. És ez a szabadság csak a determinismusban és csak általa lehetséges.* Hogy szabadságunkat biztosítsuk, elegendő, ha képzeletünk megvalósítható élettervet tud kialakítani. A psychologia törvényeinek ismerete és alkalmazása, megkerülés és összeegyeztetés által, képessé tesz majd arra, hogy a választott terv érvényre jusson és szándékaink javára fölhasználja munkatársul az időt, melynek legnagyobb ereje van a bennünk élő eszme fölshabadtására.

A szabadságról való fölfogásunk talán nem olyan csábító a mi restségünkre nézve, mint a szabad akarat elmélete. De az az előnye ez utóbbival szemben, hogy lelki és erkölcsi természetünknek megfelel és hogy nem tesz nevetségessé bennünket a mi absolut szabadságunknak fennhéjázó hangoztatása által, melynek minduntalan ellentmond a bennünk élő ellenségektől való tényleges függés. Ha még e nézeteltérés a szemlélődő psychologusra nézve csak épen mulattató volna, csak félig lenne baj; de elkedvetlenítő hatását el nem téveszti még a legjobb szándékúra sem. Sőt — és ez bizonyos — az akaratszabadság theoriája elterelt — s ez pótolhatatlan

veszteség — igen mély szellemeket az akarás föltételeinek tanulmányozásától.¹

Most pedig, hogy megtisztítottuk az utat az akarat természetéről szóló divatos elméletektől: behatolhatunk tárgyunk mélyére és közelebbről tanulmányozhatjuk az akarat lélektanát.

¹ Hogy ezt bebizonyítsuk, elegendő, ha rámutatunk, mily mély feledésbe merült a Cousin-iskolának az akaratra vonatkozó legjelentősebb pszichológiai munkája: *Tableau de l'activité volontaire pour servir à la science de l'éducation*, par Debs. Amiens, 1844. 196 l.^a)

Debs, ha jól tudjuk, 34 éves korában halt meg. Művében csodás éleselméjűségről tanúskodó lapok vannak, ha tekintetbe vesszük keletkezésének idejét. Utalok a W. James által később újra fölvetett theória világos fejtegetésére.

Mit nem hozhatott volna létre e tanulmányok terén Jouffroy-nak oly finom szelleme, ha nem térítette volna le őt útjáról a szabad akaratról abban az időben divatban lévő haszontalan szószaporítás! Ez a végzetes elmélet egy félszázadon át kerékkötője volt az akarat tanulmányozásának.

^a) E mű megismerését Egger úrnak, a nancy-i Faculté des Lettres tanárának köszönhetem, a kit a tudós világ a *Parole intérieure* című sikerült műve és legújabbán az ítélőképességről írt mesteri tanulmánya alapján ismer.

MÁSODIK KÖNYV.

Az akarat lélektana.

ELSŐ FEJEZET.

A gondolatok jelentősége az akaratra nézve.

Ha szellemi életünk elemei egyszerűek volnának, semmi sem lenne könnyebb, mint azon veszedelmek és segélyforrások tanulmányozása, a melyek az önfegyelmzés munkájában kínálkoznak. De ezek az elemek változatos kapcsolatban fordulnak elő, s így a részletes analysis munkáját igen megnehezítik.

Könnyű azonban mégis észrevenni, hogy belső életünk összes alkotó elemei három csoportra vezethetők vissza; ezek: gondolataink, érzelmi állapotaink, cselekedeteink.

I.

Ez a szó: gondolat, különböző elemeket ölel föl. A legmélyebben járó megkülönböztetés, melyet a psychologus gondolataink között tehet, mikor az értelem és akarat viszonyát vizsgálja, — az, hogy vannak centripetal és centrifugal gondolatok. Egy sereg gondolat kívülről jön; mint Montaigne mondja, „szitában“ vannak elhelyezve, valóságos átutazó vendégek. Ezek nincsenek alávetve a földolgozás munkájának és ezekre nézve emlékezetünk nem más,

mint átrakó-állomás. A legellentmondóbb gondolatok vannak egymás mellett és mindannyian viszünk olyan gondolathalmazt elménkben, a melyek olvasmányok, társalgás, sőt ábrándozásaink révén kerültek oda: idegenek, a melyek szellemi renyhességünket használták föl arra, hogy belopják magukat bensőnkbe és pedig legtöbbje, valamely író, vagy mester tekintélyének fedezete mellett.

Ebben az arzenálban, hol jó és rossz együtt van, keres majd igazolást restségünk és érzékiségünk. Az ilyenmű gondolatoknak korlátlan urai vagyunk; sorakoztathatjuk őket, gyakorlatokat végeztethetünk velük. De a mily mértékben teljes hatalmunkban bírjuk őket, ép annyira nem bírnak minket ők. A legtöbbje csak épen szó, alig egyéb. És a szavaknak restségünk és érzékiségünk ellen való harcza nem más, mint az agyag-edény és a vasfazék harcza. Fouillé alapjában hamis elvet védelmezett, midőn az eszme-erőkről beszélt. Nem vette észre, hogy a gondolat a maga hatóerejét csaknem mindig az igazi erőkkal való szövetségéből meríti, s ezek: az érzelmi állapotok. A tapasztalás minden pillanatban a gondolat csekély erejéről győzhet meg bennünket. Nagyon messze van a külső formális beleegyezés a cselekvést létrehozó, cselekvésre serkentő belső erőtől. Mikor az értelemnek egyedül, külső segély nélkül, kell küzdenie az érzéki erők durva hordái ellen, mindig tehetetlenségre van kárhoztatva. Egészséges állapotban az értelemnek ilyen elszigetelése lehetetlen: de a beteges állapot tisztán mutatja annak bizonyítékát, hogy a fontosabb cselekmények minden serkentő ereje az ingerlékenységből, a sensibilitásból, ered. Hogy az értelemnek magában véve ereje nem volna, nem

állítjuk; de, hogy az állati ösztönök hatalmas, vaskos erejét megingatni, vagy ezek áradatával szemben hatni képtelen, az előttünk bizonyosnak látszik. Ribot¹ megkapó példákkal mutatta ki, hogy ha az érzékenység erősen meg van bénítva, ha az öröm, mely az érzékenység nyomában támad, nem jelentkezik, ha a gondolat hideg, s érzelmi mozzanatoktól ment marad: az értelmes lény képtelen lesz még arra is, hogy kezét a névaláíráshoz megmozdítsa. Ki az közülünk, ki egy nyugtalan, álmatlan éjszaka után reggelre ébredve nem lett volna még ilyen állapotban? Mély tompultságba vagyunk merülve, értelmünk azonban elég világos, tudjuk, mi volna teendőnk. De sajnos, nagyon is érezzük, hogy a gondolatnak magában kevés az ereje. Midőn azonban egyszerre csak halljuk, hogy a cseléd beszélget künn valamely előre bejelentett látogatóval, a kiről azonban megfélekedtünk, — a zavar, hogy most hibánkon rajtaérnek — tehát egy érzés — sietve ugraszt ki ágyunkból. A Ribot¹ által említett esetekben élénken meg van világítva az az ellentét, mely a gondolat és az érzés hatása között tényleg fennáll. Ama betegek egyike, a kikről beszél, ki még a legcsekélyebb akaratszerű mozgásra is képtelen, bár elméje ép volt, elsőnek ugrott le a kocsiról, mikor ez egy asszonyt gázolt el az úton.

Sajnos, az a vélemény uralkodik, hogy a kóros (pathologikus) állapotok csupán kivételes állapotok, holott azok a valóság nagyított képei. A fősvény is mindig kész nevetni Harpagon félszégein a nélkül,

¹ Maladies de la volonté, 38., 39., 43., 50., 116., 117 lap Alcan.

hogy csak egy csöppet is magára ismerne benne. Ép úgy mi sem ismerünk magunkra a téboly által megzavart állapotok képében. Minden tapasztaltunk a gondolat tehetetlenségéről győz meg minket. Ne is beszéljünk az alkoholistákról, kik nagyon jól ismerik iszákosságuk következményeit, de csak a gutaütés első rohamai alatt *érzik*, tehát akkor, a midőn már késő. Mit ér tehát, ha előre látjuk is a fenyegető jövőendő veszélyt, de azt nem érezzük át? Ha megvan a baj, azon sopánkodunk: „Óh! ha tudtam volna!” Pedig tudtuk, de nem azzal az érezhető és öntudatos tudással, mely az akarat szempontjából egyedül jöhet számba.

E mélyre nem ható gondolatok felületes rétege alatt vannak azok a gondolatok, a melyek muló, átvonuló érzelmekből segítséget meríthetnek. Például: több napot töltöttünk félig-meddig renyhélkedve; olvastunk, de a készülő könyv, mert az erőfeszítéstől félünk, nem halad, bár kitünő tanácsokkal szolgálunk magunknak. Egyszer csak egy barátunk sikeréről kapunk hírt és ime, már elfog a vetélkedés, s a mit a legemelkedettebb, a legerősebb elmélkedés nem tudott létrehozni, egy belső érzelmi hullám rögtön megteszi. Mindig élénk emlékemben van egy esemény, mely alkalmas arra, hogy csattanó bizonyossággal mutassa meg a gondolat és az érzelmi fölhevülés közt lévő különbséget. Egyszer napkelte előtt a havasok közt egy rohamos esésű lejtőn, nagy hőtömegem kellett átgázolnom, melynek alját sötétség fődte el. Elcsúsztam. Éberségemet egy perczre sem vesztettem el. Kritikus helyzetem tudatában voltam és tisztán láttam a veszélyt. A halál gondolatával eszemben, sikerült mégis megllassítani, majd száz méterrel lejjebb, megfékezni rohanásomat. Most már

nyugodt voltam, lassan keltem át a hőtömegben hegy-mászó-botomra támaszkodva és midőn végre a sziklákön biztosságban, mentve éreztem magamat (talán a kimerítő erőfeszítések után beállott kimerülés folytán) erős remegés fogott el. Szivem hevesen vert, testemet hideg verejtek verte ki és most, *csakis most*, félelem, rettentő borzalom fogott el. *A veszedelem látása egy pillanat alatt a veszedelem átérzésévé vált.*

Még mélyebben, mint ezek a kívülről jövő, átmeneti érzelmi állapotok által fölvetett gondolatok, feküsznek azok a gondolatok, melyek bár szintén külső eredetűek, de a lelkünkben gyökerező alapérzésekkel összhangzásban vannak és ezekkel oly szoros szövetséget alkotnak, hogy azt sem tudhatjuk, vajjon a gondolat vette-e magába az érzést, vagy megfordítva. Ezen a fokon összekeverednek belső eredetű, bensőnkéből fakadó gondolatokkal, a melyek a mi saját jellemünknek, mélyebb ösztöneinknek igaz és világos megnyilvánulásai. Egyéni érzésünk meleg színezést ad nekik; úgyszólván érzelmek ezek. Mint a hogyan a felületén már kihűlt láva bizonyos mélységben még évek multán is izzó, úgy ezek a gondolatok is tudatossá való átalakulásukban is megtartják érzelmi eredetük melegét. Ezek a gondolatok egyszersmind valamely kiszabott irányban folytatott cselekvés serkentői és támogatói. Egyébként ezek a gondolatok jobban megvizsgálva nem is egészen gondolatok, hanem csak világos és könnyen kezelhető helyettesei az érzelmeknek, azaz oly lelkiállapotoknak, melyek erősek ugyan, de lassúak, nehézkesek, s nehezen kezelhetők. Nagyon különböznek azoktól a felületes gondolatoktól, a melyek a „szavak emberé“-t alkotják és a melyek gyakran nem egyebek, mint szavak, puszta jelek,

melyeknek tartalmuk nincs. Erejük, úgyszólván, gyökerek útján táplálkozik. E kölcsönzött erőt az érzelmek, szenvedélyek, egyszóval, a kedélyállapotok forrásából meritik. Midőn egy ilyen gondolat, a melyről itt szó van, a befogadására kész lélekben megfogán, az endosmosis (átszivárgás) kettős és titokzatos jelensége által — a melyet később meg fogunk ismerni — a gondolat magába szívja azokat az érzelmeket, a melyek e gondolat megtermékenyítésére alkalmasak; ebből táplálkozik, ettől kap erőre. Másrészt a tiszta gondolat átmegy az érzelmekbe és azoknak nem erőt, hanem *irányt* ad. A gondolat az érzelmekre nézve ugyanaz, a mi a delejezés a lágyvas számtalan áramára nézve; egyazon irányba tereli azokat, lerontja az ellenáramokat és abból, a mi eddig összefüggés nélkül való halmazat volt, fegyelmezett és százszoros erejű áramot alkot. Így van aztán, hogy a politikában néha elegendő egy népszerű férfiú szerencsés jelszava, hogy a demokratia minden erőit, melyek eddig fékezetlenek voltak, vagy éppen ellenkező irányban működtek, valamely kitűzött cél szolgálatába szegődtesse.

De magukban véve, a gondolatok erőtlensége állanak az ösztönök erőszakosságaival szemben. Kivel ne történt volna már az meg, hogy éjnek idején valami oktalan, lehetetlen félelem fogta el. Ágyban feküdt, hevesen dobogó szívvel, vértől lüktető halántékkal és képtelen volt lecsöndesíteni e nevetséges érzést, bár az értelem teljes erejénél volt, és az öntudat tiszta maradt. Azoknak, a kiknek nincs még hasonló tapasztalatuk, tanácslom, olvassák el faluhelyen, téli viharos éjszakán, éjfél után Hoffmann fantasztikus meséiből „A befalazott ajtó” címűt; meglátják bizonynyal, mily keveset nyom a latban az értelem,

a világos gondolat a félelem érzelmével szemben. Nem is beszélve a hasonlókép erős vagy inkább ösztönszerű érzésekről, tisztán megállapíthatjuk a gondolat és az érzelmi állapotok ható erejének különbségét, ha a *szerzett*, az átvett érzelmeket tanulmányozzuk. Hasonlítsuk csak össze a kis városok nyárspolgárságának tisztán szajkó módjára eltanult és gyakorolt hitét egy szerzetes átérzett hitével. Mint-hogy ez *érzi* a vallás igazságát, önmagát teljesen fel is áldozhatja neki, lemondhat érte mindarról, a mit a világ élvez, szegénységet fogadhat, sanyargatásokat tűrhet és a legszigorúbb életmódot folytathatja. A polgárember, a kiben a hit csupán külsőség, elmegy a misére, de a legrútabb önzéssel szemben nincsen ellentállása. Bár gazdag, de irgalom nélkül kihasználja a szegény szolgálóleányt, a kit rosszul táplál, s kitől kimerítő munkát követel. Vagy hasonlítsuk össze az utcai hős socialismusát, — a ki le nem mondana egy élvezetről, vagy akár pusztán hiúságának egyetlen kielégítéséről, — egy Tolstoj *átérzett* socialismusával, a ki elhalmozva minden földi jóval: előkelőséggel, gazdagsággal, szellemmel, orosz paraszt módjára él. Így van aztán, hogy az a gondolat, hogy a halál elkerülhetetlen, a legtöbb embernél egészen elvont. És ez a gondolat, a mely oly vigasztaló és megnyugtató és oly alkalmas arra, hogy nagyralátó érzelmeinket, a gőgöt és önzést mérsékelje, és szenvedéseink forrásait kiapaszsza, magunk viseletére mégis hatástalan marad. Hogy is ne volna ez így, ha még a halálra ítétek is csak az utolsó perczben *érzik* át azt a maga egészében. „Ez a gondolat ugyan mindig benne volt a lelkében, de csak határozatlan, általános módon és ő nem tudta lelkét ráirányítani erre a gondolatra. Így,

mialatt borzongott az ijedtségtől és lángolt az arcza arra a gondolatra, hogy nemsokára meghal, öntudatlanul is a börtön rácsozatának vasait kezdi számlálgatni, csodálkozva látja, hogy az egyik el van törve és azt kérdi önmagától, miért nem javítják ki... csak épen az utolsó, szomorú nap estéjén történt, hogy kétségbeesett helyzetének és a közel lévő rettenetes elmulásnak gondolata a maga teljes borzalmasságában támadt föl benne; mindeddig csak nagyon határozatlanul látta azt a lehetőséget, hogy a halál ilyen közel van.¹

De fölösleges még más példákat is fölhalmozni. Saját tapasztalataiban kutatva, kiki találhat bőven jellemző eseteket, melyek teljesen meggyőzik őt következtetéseink igazságáról. Nem! a gondolat magában véve még nem erő. Akkor lenne erő, ha egyedül volna a tudatban. De minthogy ellentétben áll az érzelmi állapotokkal, kénytelen az érzésektől venni azt az erőt, a melyre a küzdelemben szüksége van.

II.

A gondolatoknak ez a tehetetlensége annál inkább elszomorító, mert ezek fölött teljes a hatalmunk. A tudatos állapotok társulásának determinismusa ügyesen kihasználva, a szellemi életben csaknem abszolút szabadságot biztosít. Maguk a társulás törvényei engedik meg nekünk, hogy a kapcsolt állapotok lánczát megtörhessük és közéjük új szemet iktathassunk s azután újra összeköthessük a lánczot. Mialatt concret példát keresek, hogy ezt a theoretikus állítást „megvilágít-

¹ Dickens, Olivier Twist. Hachette, 1883. LII. fejt.

sam“, a véletlen, — hű segítője azoknak, a kik valamely gondolatot hajszolnak, — máris szolgált vele. Egy hámor füttye hallatszik. Ez a hang, ez az előidézett állapot, akaratom ellenére eltépte a gondolatom fonálát és hirtelen tudatomba idézte a tenger képét, a korzikai hegyek vonalait, majd ama bámulatos panorámát, a mely Bastia rakodópartjairól elénk tárul. Mert ennek a füttynek t. i. épen olyan hangja volt, mint annak a gőzhajónak, a melyet három éven át annyiszor hallottam. Íme, itt van a megoldás: az erősebb joga. Általános szabály, hogy az érzéki benyomás erősebb, mint a földidézett állapot és ha a fölhangzott fütty megszakíthatja azon eszmék sorát, a melyekre gondolni *akarunk*, nem kell egyéb, mint öntudatosan alkalmaznunk ugyanezt az eljárást.

Ha akarjuk, létrehozhatunk magunkban érzéki benyomásokat s érzelmi állapotokat, hogy az erős eszmetársítástól szabaduljunk. Előidézhetünk magunkban oly érzelmi állapotot, mely a társítás lánczát erővel megszakítja. Különösen egy ilyen érzéki állapot van, a mely nagyon kedvező és kényelmes: a mozgás és a mozgások között a beszédet alkotó mozgások. A szavakat hangosan is kimondhatjuk, vagy olvashatunk is. Sőt úgy is tehetünk, miként a szerzetesek cselekszenek a kísértésben, hogy megkorbácsoljuk magunkat, azaz erőszakkal kell megszakítani a kapcsolódást, a melyet meg akarunk szüntetni. Azt a gondolatot, a melynek biztosítani akarjuk a győzelmet annyira, hogy azután a gondolat új irányának kiindulási pontjává legyen, csak az erőszakkal tehetjük ilyen győzedelmessé.

Itt nagy segítségünkre van igyekezetünkben az emlékezet nagy törvénye. Minden visszaemlékezésnek gyakori és kitartó ismétlésre van szüksége, hogy mélyre

vésődjék. Mindenekfölött azonban élénk, és hogy úgy mondjam, rokonszenves figyelemre van szüksége. Annak a gondolatlánczolatnak, a melyet tudatunkból kivetettünk és a melyet magunktól távol tartunk, még az agyállománya is elvértelenedik, elsatnyul és senyvedésében maga után vonja még a kapcsolatos gondolatok eltűnését is. Gondolatainknak tehát urai vagyunk: kigyomláhatjuk a gazt, sőt mi több, még a talaj ama részének kihalását is elősegíthetjük, a melyben az megtermett.

Ellenben, ha a meglévő kapcsolatot fenn akarjuk tartani és azt kifejleszteni, gondunk van arra, hogy azokat az állapotokat távol tartsuk magunktól, melyek tárgyunkhoz nem illenek és tudatunkba könnyen beférköznének: keressük a csöndet, a nyugalmat, még a szemünket is behunyjuk, ha gondolatunk lánczolata törékeny. Sőt segítségül hívunk alkalmas érzéki állapotokat: hangosan beszélünk, leírjuk gondolatainkat. Az írás mindenekfölött csodás segítségünkre van hosszszas elmélkedésünkben. Megrögzíti a gondolatot és az eszmék irányításához segítségül veszi a szemet és a kezet. Nálam a foglalkozás hozzájárult egy természetes hajlandóság erős kifejlesztéséhez, s most nem vagyok képes *szótagolás* nélkül, azaz úgy olvasni, hogy a szótagokat halkán magamban ne mondjam; a gondolat így három, sőt négy érzéki állapot lánczolata által van támogatva.¹

¹ Tudjuk, hogy egy szó képzete nagyon összetett és hogy négy elemből áll, t. i.: 1. a mozgás által keltett képzetből (a kiejtett szó), 2. a látható képzetből (a nyomtatott vagy írott szó), 3. a hallás által keltett képzet (hallott szó), 4. a graphikus mozgás által keltett képzetből (a leírt szó). A gondolat beszéd nélkül lehetetlen lévén, világos, hogy minden gondolatlánczolat alatt

Épen azért, mert uralkodunk izmainkon s különösen azokon, melyek az érzékszervekkel s a beszédszervekkel állanak kapcsolatban, képesek vagyunk magunkat az eszmetársulás rabsága alól fölszabadítani. Magától értetődik, hogy vannak különbségek, melyek az egyéni természettel függnek össze, s a pszichológiában most bizony elég gyakran követik el azt a hibát, hogy a saját esetüket általánosítják; napról-napra új típusokat fedeznek föl, melyeket eddig egymással összecseréltek.¹ Ezért csak magamra nézve állítom, hogy az egyetlen képzet, mely egészen hatalmamban van, s melyet mindenkor fölidézek, ha gondolataim menetét meg akarom változtatni: a mozgásnak egy ősképzete. Ura vagyok tehát gondolataimnak, mert uralkodom szavaimon.

Bármint legyen is, magának az akarat nevelésének szempontjából ítélve, e fejezet tanulsága elég leverő. Teljes hatalmunk van gondolataink fölött, ámde gondolatainknak ereje a restség és az érzékiség ellen vívott harcban csaknem hatástalan. Lássuk, vajjon szerencsésebbek leszünk-e azon segélyforrások tanulmányozásánál, melyeket az érzelmi állapotok nyújtanak az önfegyelmzés munkájában.

képzetek által kapcsolt egy vagy több lánczolat jö létre, a miről majd még szó lesz. Midőn írunk, a négy képzetlánczolat a gondolat megerősítésére szolgálhat.

¹ Ribot: *Revue philos. Enquête sur les idées générales*. 1891. Octobre, Alcan.

MÁSODIK FEJEZET.

A kedélyállapotok szerepe az akaratban.

I.

Az érzelmi állapotoknak akaratunkra való hatását nem lehet eléggé túlozni. Mindenre képesek, még arra is, hogy erőt adjanak a halállal és a szenvedéssel tétovázás nélkül szembeszállani. Azzal, hogy hatalmukat elismerjük, egy általános tapasztalati törvényt ismerünk el. De ezt az empirikus törvényt tudományos törvénynyé lehet átalakítani, azaz: egy magasabb törvényből leszármaztatni, egy nyilvánvaló igazságból levezetett következménynek tekinteni.

Ha analysis által szétválasztjuk az egybeforrt elemeket, a melyek az érzelmet alkotják, úgy találjuk, hogy az Beethoven egy szép adagio-jához hasonló: egy alapmotívum vonul végig minden változaton, melyek majd fedik, majd kiemelik azt: ez az ezer alakban újra és újra születő tétel, mintegy sokféle, de mégis egységes lelke ennek a zenei alaknak s életet ad neki. Ennek a tételnek, mely csodás gazdagságával az egész dallamot viszi, az érzésben megvan a maga megfelelője: az ösztön. Ez az ösztön adja meg az érzésnek a maga egységét. Benne jöhetnek létre a benyomások, az öröm és a fájdalom, meg

az emlékek nagyon gazdag változatai. De viszont ezeknek a másodrendű elemeknek ő ad bizonyos különleges árnyalatú színt. Valamint Descartes szerint a teremtmények csak Isten *folytonosan tartó teremő* munkája által tartatnak fönn, úgy itt, örömeink, fájdalomaink, érzelmeink, emlékeink valósága csak bizonyos állandó teremő munka által van meg; ez pedig az ösztön eleven ereje, mely bennük csillog. Ha ez onnan eltűnnék: csak egy halom hideg, halott, szín és hatás nélkül szűkölködő, tisztán abstract lélektani állapottal lenne dolgunk.

Az érzések e létalapja érteti meg velünk, hogy ez állapotoknak miért van bennünk oly erős hatalma. Valóban, ezek az ösztönök, nem egyebek mint a mi cselekvőképességünk, a mi élnivágyódásunk, mely a fájdalom által erősen fegyelmezve, kénytelen volt alakulásában többször irányt változtatni és a mely alávétve annak a törvénynek, hogy: vagy elvész, vagy beömlik a csatornába, melyekben a már szervezett hajlamok vannak, — fejlődésében elárasztotta a megengedett és szabályozott csatornákat.

A fájdalom által így szabályozott tevékenység, mely azután összefüggő izom-mozgások sorozatában nyilvánul és cselekvést vagy cselekvés-csoportot alkot, kezdő formája az ösztönnek.

A cselekvés a fájdalom fegyelmezése nélkül minden irányba szétforgácsolódna és elernyedne: a tapasztalás arra kényszerítette, hogy ösztönné alakuljon és ezek az ösztönök, látjuk, úgyszólván a mi középponti, eredeti, szellemi erőink, melyek izzó folyamukkal a szerzett eszmék, a külső eredetű, másodrendű benyomások felső rétegén át napvilágra törnek. Ez a mi életerőnk, mely az alkalmassá vált

izmokba ömölve, a megszokott cselekvésben nyilvánul: és ez már maga érthetővé teszi az ösztönök mozgató erejét. Ezek egy mozgási csoportból vagy inkább egy csomó kezdetleges mozgásból állanak. Például: az az izomanyag, melyet a harag, a szeretet stb. hoz működésbe, a maga egészében minden esetben ugyanaz. Sőt az egész nemnél érezhetően ugyanaz. Az volt, a mi most, már ama megszámlálhatatlannemzedékben is, melyeknek létünket köszönhetjük. Erre a kissé már elmosódott alapra kísérli meg kiki a maga saját újításait ráhímezni, de maga az egész oly annyira összefüggő, hogy még az ölbeli csecsemő is megérti annak jelentőségét. Az ösztönök és az izommozgások bizonyos sorozata közötti ilyen összefüggés átöröklött tulajdonság. Több évezredes kötelék ez.

Érthető, hogy az olyan kötelékeknek, melyet egyik vagy másik gondolat az izommozgások között létrehozott, alig van erejük amaz átöröklött és automatikussá vált kapcsolatokhoz képest. Egyedüli reményességük, ha ebben az egyenlőtlen küzdelemben tönkremenni nem akarnak, mint könnyen belátható, az lesz, hogy kapcsolatot keresnek ilyen öröklött ösztönökkel s velük közösen működnek: ily módon meg lehet kockáztatni a küzdelmet ott, a hol különben az a törékeny kapocs, mely a gondolatot a mozgással összeköti, a támadás rázkódtatását nem bírná ki.

Az érzelem ereje a hatások nagy sokaságában nyilvánul. Egy élénk érzelem megzavarhatja a látszólag tőle egészen független lelkiállapotokat, minő pl. az érezhető tárgyak érzéki észrevétele. Igaz, hogy minden ilyen érzékelés még az elemiek is, bizonyos jeleknek a tolmácsolása. Nem látom azt a narancsot, csak bizonyos jelekből ítélem, hogy annak narancs-

nak kell lennie. De ez a közvetítés a megszokás által pillanat alatt automatikusan végbemegy, tehát nehezen zavarható meg. Nos, az érzélem minden pillanatban elnyomhatja az igazi benyomást és egy más megtévesztő értelmezést csempészhethet be, mely a tudatban amannak helyét foglalja el. Nem is beszélve a félelemről, mely éjjel a legtermészetesebb zajokat legkülönböztetőbb módon magyarázza, nem tudjuk-e, hogy a gyűlölet még a legtisztább dolgokban is elvakít? Hogy számot adjunk magunknak erről az érdekes megtévesztésről, gondoljunk csak az anya önámítására gyermekei szépségét illetőleg. Vagy olvassuk csak el újból, mily kedvesen gúnyolódik Molière a szerelem által ébresztett képzelődésen:

Tökélynek véli még a foltot is,
S tud annak adni kedvező nevet...
Sápadt a szép? csak liliumfehér;
Koromszínű? a legszebb barna csak
Sovány? nyulánk és könnyű termetű
Kövér? alakja méltóságteli stb.¹

De nemcsak az érzéki észrevételt hamisíthatja meg az érzélem. Az erősebb érzelmek éppen nem kimélik a gyengébbeket. Így például — s e tény fontosságát később különösen ki kell majd emelnünk — a hiúság, ez az érzés, mely a legtöbb embernél oly élénk, kiszoríthatja a tudatból a valóságos tapasztalatszülté érzelmeket. Azokat az érzelmeket, melyeket az illem és a jó modor kedvéért érezünk, lényegében az önszeretet sugallja. Ezek a jövevényérzések kényelmesen elhelyezkednek a tudatban és eltakarják a valódi érzéseket, mint a hogy falon megjelenő árnyék a hallucináló előtt annyira eltakarja a fal tapetájának rajzait, mintha tényleg valamely alak lenne jelen. Ily természetű önsugalmazás folytán áldozza föl a tanuló a korának és

¹ Misanthrope II. f. V. j. (Ford. Szász K.)

állapotának megfelelő örömet, föláldozza olyan képzelte gyönyörökért, a melyek szánalmasak, mihelyt megfosztjuk őket a hiúság és a környezet sugallta érzelmek salakjától. Ezért van aztán, hogy az izlésüknél és tehetetlenségüknél fogva felületes világfiak sohasem keresik bensejükben a valódi érzelmeket, hanem zajos, ostoba és meddő életükben vélik azokat föltalálni. Szokásukká válik azt képzelni, hogy valóban érzik azokat az érzelmeket, melyeknek látszatát az ő világuk conventiója megkívánja, s e szokás végül odavisz, hogy kivész belőlük minden képesség arra, hogy igazi érzésük legyen. E hódolás annak a fölfogásnak: „Mit mond a világ?” szeretetreméltó, csi-szolt, de egyéniség nélkül való lényeket nevel: mechanikus ügyes játékbábukat, a melyeknek fonalai mások kezében vannak. Még a mit a legborzasztóbb pillanatban éreznek is, csupa conventio.

Minthogy a kedélyállapotok benyomásainkat s érzéseinket, tehát ily nehéz és erős dolgokat, képesek meghamisítani: könnyű lesz nekik az olyan állhatatlan lelkiállapotot, minő az emlékképek megőrzése, megzavarni. És mert minden ítélet, minden hit, a vizsgálódás elemeinek többé vagy kevésbbé teljes és pontos mérlegelésével összekötött vizsgálódáson alapszik, világos, hogy az érzésnek itt csodás következményei lehetnek. „Igazságszeretetünket legtöbbször úgy alkalmazzuk, hogy meggyőzzük magunkat arról, hogy az, a mit szeretünk, igaz”.¹ Majdnem valamennyien azt képzeljük, hogy határozunk, hogy több út közül választunk! Elhatározásunk csaknem mindig bennünk fogantatik, de, sajnos, nem általunk. Tudatos akaratunknak

¹ Nicole, De la connaissance de soi. I. 6.

abban semmi része nincsen: az ösztönök, végső győzelmük tudatában, bizonyos mértékig engedik az értelmet fontolgatni, azt az üres elégtételt engedik neki át, hogy magát királynak képzelheti. De a valóságban csak alkotmányos király, ki pompázik, ki szóno-
kol, de nem uralkodik.

Valóban, a kedélyállapotok erőszakosságának oly alázatosan alávetett értelem az akarat részéről nem nyer valami nagy elégtételt. Ez utóbbi nem szereti végrehajtani azokat a száraz parancsokat, a melyeket tőle kap: érzelmi hatalmasság lévén, érzelemtől áthatott, szenvedélytől színes parancs kell neki. A pathologia bemutat egy jegyzőt, ki az akarásra teljesen képtelen volt, de elsőnek ugrott le a kocsiról, hogy az elgázolt asszonynak sürgős segítséget nyújtson.¹ Íme a különleges akaratnyilvánulás példája.

Mennyivel inkább kell a tartós és erős akaratot, ha nem is állandó, de legalább gyakran fölidézett érzelmekkel táplálni! „Az intensív érzékenység eszköz és előfeltétel, — mondja Mill — mely lehetővé teszi, hogy hatalmasan uralkodjunk magunkon, de erre a célra ki kell képezni. Ha így elő van készítve, nem csupán az első hevület hőseit szüli, hanem a magát megfékező akarat hőseit. A történelem és a tapasztalás bizonyítja, hogy a legszenvedélyesebb jellemek kötelességérzetükben a legtöbb állhatatosságot és rendíthetlenséget tanusítják, ha szenvedélyük ebben az irányban vezetés alatt állott”.² Figyeljük csak meg gondosan magunkat és látni fogjuk, hogy a szokás

¹ Ribot, *Maladies de la volonté*. Idézett helyen 48. és 52. l.

² Mill, *Assujettissement des femmes*, 150. s. köv. . — Ribot, *Maladies de la volonté*, 117, 118, 169. l.

által automatikussá vált cselekvéstől eltekintve, minden akaratnyilvánítást megelőz egy kedély-hullámvész, a cselekvésre serkentő érzéki benyomás. A végrehajtandó munka gondolata, a mint láttuk, gyöngé arra, hogy minket az ágyból talpra állítson, míg a szégyen érzete, hogy ágyban lepnek meg, bár előző este a korai felkelést megigértük, — elég arra, hogy sebtében felöltözködjünk. Majd az igazságtalanság érzete ösztönöz bennünket tiltakozásra, mely máskor nehezünkre esik stb.

Egyébiránt bármily kevésbé észszerű legyen is az a nevelés, a melyet a gyermekeknek mai napság adunk, részben mégis az igazság homályos sejtelmén alapszik. A jutalmazások és büntetések egész rendszere azon a hiten alapszik, hogy az akaratot csakis érzéki ingerek tudják mozgásba hozni. Azok a gyermekek tehát, kiknél érzékenység alig van, akarat tekintetében és ennél fogva minden más vonatkozásban is, alig nevelhetők. „Meg kell vallani, hogy a nevelésben semmi sem hasonlítható ahhoz a fáradsághoz, mely az olyan gyermekek nevelésével jár, a kiknél a jó értelemben vett érzékenység hiányzik . . . minden gondolatuk csupa szórakozottság . . . *mindenre figyelnek, de semmit sem jegyeznek meg*“.¹

Ha a társadalmat és annak akaratát úgy tekintjük, mint nagyítását annak, a mi az egyénekben végbe megy, — világosan fogjuk látni, hogy az eszmék a világot csak indirect módon mozgatják, csak annyiban, a mennyiben az érzelmekre támaszkodnak. „Egy eszme fölmerülése — jegyzi meg Michelet — nem első megjelenési formájában jelentős, hanem végleg-

¹ Fénelon, Éducation des filles. IV. fej.

ges kialakulásában, midőn a szeretet hatalmas melegében megfogánva, a szív ereje által megtermékenyítve, kikel.¹ Spencer jogosan állítja, hogy az érzelmek „vezetik a világot.”² Stuart Mill ezzel szemben azzal az ellenvetéssel él, hogy „a Föld mozgását nem az emberi indulatok és szenvedélyek fedezték föl.”³ Bizonyára nem. De ez a fölfedezés olyan hatalmas érzelmeket választott ki a maga előnyére, melyek nélkül hatástalan maradt volna az emberi életre. Egy Pascal, egy Spinoza lelkében fogant meg az eszme. De legkivált ez utóbbi lelkében olyan nagy volt az az érzés, hogy a Föld a világűrben milyen jelentéktelen, — következésképen a mi semmisségünknek az érzete oly mély volt nála, hogy munkáival senki sem foglalkozhatik behatóan a nélkül, hogy ne érezne valamit abból a nyugalomból, mely megszállja azt, a ki az örökké való dolgokkal foglalkozik. E fölfedezés csak épen az elmélkedő tudósoknál választott ki gyakorlati hatásokat, mert csupán ezeknél adott alkalmat e mély érzelmek keletkezésére. Egy nemzet, egy politikai tömeg akarata nem egyéb, mint érzelmi állapotok eredője (érdekek, közös félelem, közös rokon-érzés) és a tiszta eszméknek csak kevés befolyásuk van a népek vezetésében.

Elég különben, ha e pontra föl hívjuk az olvasók figyelmét. A történelemben számos példát találnak az eszmék gyöngeségéről és az indulatok erősségéről.

Kimutathatjuk például a hazafias érzésben, mely

¹ Les Femmes de la Révolution, 1854., 321. l.

² Spencer, Pourquoi je me sépare d'Aug. Comte.

³ Aug. Comte et le Positivisme, 100. s köv. l. Trad. Clémenteau. Alcan.

mindnyájunkat lelkesít, mennyi része van a kedélyhullámozástól ment eszmének s mennyi a szenvedélyeknek, gyűlöletnek, aggodásnak és reménynek. A mi az egyéni példákat illeti, még a legfelületesebb pillantás is az „emberi színjátékra“, tuczatjával fogja szolgáltatni azokat. Azokon a példákon kívül, a melyeket e könyv első fejezetében idéztünk, találkoznak majd olyan ájtatoskodó nőkkel, a kik lelkipurdalást éreznek, ha egy istentiszteletről elmaradnak, de a kik könnyű szerrel hurczolják meg „barátnőik“ jó hírnevét; látni fognak olyan politikusokat, a kik kérkednek emberbaráti érzelmeikkel, de a kik visszaborzadtak annak még a gondolatától is, hogy meglátogassanak egy undorító pinczelakást, hogy érintkezzenek a szegény emberrel, a ki gyakran piszkos, de mindig durva kezű! Lesznek olyan pillanataik, mikor mintegy megbénítva szemlélik saját belső nyugtalanságukat, melyet az érzékiség idézett elő s csodálkoznak azon fajtalan gondolatokon, melyeket a tudatban, a mely máskor pedig a maga ura, a test egy bizonyos pontján kiválasztott mirigyváladék okozott. Az eszme e tehetetlenségével szembeállítják majd nemcsak a lét, hanem minden önzés abszolút föláldozását, melyet a lélekben a mély vallásos érzés tud ébreszteni. Át lesznek hatva a *Krisztus követése* mondásától: *qui amat non laborat*; annak a ki szeret, valóban, minden könnyű, és kellemes kötelességet teljesítenie. Látni fogják, hogy az anyai érzés mily könnyen teszi túl magát a becsület, a hazaszeretet eszméin csak a gyermek éljen, becsstelenül éljen, de éljen! Ezzel szemben látni fogják, mint Kornélia izzó hazaszeretete bizonyítja, hogy még a leghatalmasabb érzésekkel is szembe tudunk állítani másodrendű, mesterségesen, de sike-

resen fölkellett érzéseket. Ez oly példa, mely becses nekünk, mert bizonyítja annak lehetőségét, hogy még a legerősebb ösztönszerű érzéseket is kiírthatjuk. Ilyen, habár nagyjából való, vizsgálódás után senki sem tagadhatja, hogy a kedélyállapot az akarat fölött teljesen uralkodik.

II.

Természetünk érzelmi oldalának a lelki életben való ilyen nagy túlsúlya mellett, sajnos, a fölötti hatalmunk igen csekély. És a mi még súlyosabb, erről a tények megvizsgálása nemcsak meggyőz, de azt is bizonyítja, hogy ennek okvetlenül így kell lennie. Ez a tehetetlenség, valóban, magának az érzelem természetének a következménye. Más helyen kimutattuk,¹ hogy a külvilágra ható minden cselekvés izmainkat használja eszközül: ha nincs izom, nincs külső cselekvés. De minden kívülről jött impulsusnak, — bármily módon jött is az létre, — hatása az, hogy feleletet vált ki attól a lénytől, a mely azt felfogja, még pedig izombeli feleletet. Azonban a külső behatások rendkívül változatosak: rendkívül változatosak lesznek ennek folytán az izombeli alkalmazkodások. De az izombeli cselekvés minden alakjánál erő kifejtésre van szükség. Ez erő kifejtés tekintetében a természet bölcsen gondoskodott. A mint valamely benyomás éri az érzékeket, a szív *nyomban* hevesebben ver, a lélekzés gyorsul, az anyagcsere összessége mintha ostromcsapást kapott volna. Ez a közvetlen élettani inger az, a miből tulajdonképen a belső izgalom támad. Ez az izgalom annál erősebb,

¹ Revue philosophique, 1890. május. Sensation, plaisir et douleur.

minél erősebb volt az inger és ha ez az inger hiányzik, hiányzik az izgalom is. Ez az inger azonban automatikus, sőt csaknem teljesen hozzáférhetetlen akaratumk számára és ez önfegyelmezésünkre nézve nagyon sajnálatos.

Közvetlenül nem tudjuk megállítani, még mérsékelni sem szívünk verését. Nem rövidíthetjük meg az ijedelem rohamát azzal, hogy megakadályozzuk a belső szervek ilyen megbénulását. Az érzékiség izgalmai alkalmával nem vagyunk képesek az ondóváladék kiválasztását és fölhalmozódását befolyásolni. Senki sincs jobban áthatva attól a gondolattól, mint mi, hogy az önfegyelmezett emberek ritkák, hogy a szabadság oly kitartó erőfeszítések jutalma, minőt kevesen mernek megkísérteni. Az következik ebből, hogy csaknem minden ember a determinismus törvényének rabszolgája, hogy őket a hiúság és könnyen hevülő izgalom vezérli, hogy ennél fogva nagy többségükben, mint Nicole mondja, csak „mozgatható bábok“, a kiket sajnálni kell. Bármily aljasságot is tapasztaljunk részükről, az egyetlen philosophushoz méltó magatartás a lelki nyugalom s megfontolt többség. Hogy Alceste, a ki hisz a szabad akaratban, haragszik — ámbár következmények nélkül — az természetes; de nekünk inkább a Philinte mosolygó nyugodtsága tetszik:

„ Habár lépten-nyomon látom, hogyan fog el téged a harag, mégsem mutatokozom olyannak, mint te. Lelkemet a csaló, az igazságtalan, az önző ember látása ép oly kevésbé sérti, akár a vérszomjas keselyűk, a gonosz majmok, s a dühös farkasok látása.“

Íme, elméletileg ilyennek kell lennie a gondolkodó viselkedésének. Ha bosszút áll, annak a legnagyobb lelki nyugalommal kell megtörténnie. És szigorúan véve: az okos egyáltalán nem bosszúálló. Csak arra

törekszik, hogy a nyugalma ellen török megbüntetése által a jövőre biztosítsa magát; még pedig úgy, hogy azután senki el ne feledje, hogy jobb őt békében hagyni. E nagy, lenéző nyugalom helyett mit látunk? Önzésünkön ejtett seb, bennünket ért kiméletlenség physiologikus izgalmat kelt akaratumk ellenére. A szív rendetlenül, idegesen ver; mintha megomlott volna. Összehúzódaai közül sok van, a mely tökéletlen, görcsös, fájdalmas. A vér heves lüktetéssel ömlik az agyba, e finom szervben vérbőséget okoz és erőszakos gondolatok áradatát, a bosszúállás gondolatát, absurd, túlzott, kiyihetetlen eszméket hoz létre. Philosophiánk tehetetlenül áll szemben ezzel az állati kitöréssel, a melyet visszautasít, kárhoztat. Miért e tehetetlenség? Ez onnan van, mert az indulatnak föltétlen szülőoka a belső szervi zavar, a melyre akaratumk hatni nem tud. És mert nem tudjuk fékezni ezt a szervi zavart, nem tudjuk megakadályozni annak nyilvánulását, olyan lelki jelenségekbe való átalakulását sem, melyek öntudatumkat lenyűgözik.

Kell-e még több példa? Nem birjuk-e az érzékiségben a lelki zavar szervi okának egy biztos próbáját? A muló elmezavar, gondolataink önkéntelen csapongása nem ér-e véget, mihelyt az ok megszűnt? Szükséges-e visszatérnünk a félelem föntebb bonczolagott példájára? Nem egészen világos-e, hogy tehetetleneknek *kell* lennünk az érzésekkel szemben, mert igazi okuk az élettani ok, mely nincs hatalmunkban. Legyen megengedve egy személyes vonatkozású példa, mely megmutatja a gondolat és az érzékenység közt lévő egyenlőtlen harczt. Az imént tudtomra adják, hogy fiam, a ki még reggel elment hazulról, nem érkezett el barátaihoz, a kiknél most lennie kellene. Szivem

nyomban hevesebben ver. De megnyugtatom magam és csakhamar elfogadható magyarázatát tudom adni kimaradásának. Azonban a környezet módfölött való aggodalma és valakinek belém sugallt ama gondolata, hogy a gyermek a házam közelében elhaladó gyors és nagy hegyi folyam partján játszhatott, végre is zavarba ejt. Habár éreztem, mily nevetséges lehetetlenség ez a szerencsétlen föltevés, a physiologikus izgalom, a melyről föntebb szó volt, a szélsőségig fokozódott: a szívem dobogott, hogy majd megrepedt, fejbőröm hajjal benőtt része hevesen fájt, mintha minden hajamszála égnek meredt volna, kezeim remegtek és a legörültebb gondolatok futottak át agyamon. Minden erőlködésem hiábavaló volt, hogy elűzzem e rémképeket, a melyeket magam is bolondságoknak tartottam. Félórai keresés után megkerült a gyermek, de szívem még mindig hevesen dobogott. És különös, mintha ez az izgalom, a melyet alaptalannak tudtam, s a mely kimenetelében haszontalannak mutatkozott, nem akart volna hatás nélkül elmulni, arra ösztönzött, — a harag és a heves nyugtalanság lényege meglehetősen azonos, — hogy összeszidjam a szegény cselédleányt, a ki pedig erről nem tehetett. Azonban lefegyverzett az a gondolat, hogy a szegény leánynak fájdalmat okozok és végre is bevártam, hogy magától üljön el a vihar, a mi megint bizonyos ideig tartott.

Bárki tehet hasonló megfigyeléseket önmagán és mindenki arra a lesujtó eredményre jut, hogy közvetlenül tehetetlenek vagyunk érzéseinkkel szemben.

III.

Íme, zsákutczába kerültünk. Az önfegyelmezés munkája így nyilvánvalóan lehetetlen. E könyv czime tehát hazug. Az önnevelés gondolata csupán csalétek.

Mert egyrészt csak a gondolatomra tudok hatni. A determinismus okos alkalmazása szabaddá tesz engem és lehetővé teszi nekem, hogy a gondolatok társulását kijátszam. Maga a gondolat azonban tehetetlen. Csak nevetségesen csekély ereje van ama durvább hatalmakkal szemben, a melyek ellen küzdenünk kell.

Másrészt, ha az érzelmek mindenhatók bennünk; ha tetszésük szerint uralkodnak a benyomásokon, emlékeken, ítéleten, okoskodáson; sőt ha az erős érzések megsemmisítik, elűzik a gyöngéket, szóval, ha csaknem korlátlan egyeduralmat gyakorolnak: úgy mindvégig zsarnokok lesznek, és nem fogadják el a józan ész parancsait, sem az akarat vezérszavát.

A cselekvés eszközeiben csak ott dúskálunk, hol ez eszközök hasznavehetetlenek. Az az alkotmányos szervezet, a mely a mi szellemi életünket szabályozza, a legfőbb hatalmat egy rakoncátlan, fegyelmezhetetlen csöcseléknek biztosítja; az értelmes hatalmak csak névleg hatalmak; a szavuk csak tanácskozó, de nem döntő.

Nem marad más hátra, mint kétségbeesésünkben eldobni lándzsánkat és pajzsunkat, és elhagyni a küzdőteret, lemondással belenyugodni vereségünkbe és a fatalismushoz menekülni, a mely legalább vigasztalást nyújt minden megalázásunkért, restségünkért, gyávaságunkért.

IV.

Szerencsére a helyzet nem oly kétségbeejtő, mint a hogy hinnők. Az erőt, melylyel az értelem nem rendelkezik, megadhatja neki egy lényeges tényező, a melyet eddig figyelmen kívül hagyunk. Arra, a mire most képtelen, — a nagy fölszabadító hatalom: az idő, képessé fogja tenni. A közvetlen szabadságot, a

mely hiányzik, hadicsellel, közvetett, indirect eszközökkel pótolhatjuk.

V.

Mielőtt azonban kifejtenők azt a módszert, a melylyel a magunk fölsszabadítására rendelkezünk, jó, ha egyetlen segélyforrásunkat sem hanyagoljuk el és megvizsgáljuk, vajjon nem lehetne-e valamely eredményt elérni — minthogy befolyásunk a kedélyállapot *lényegére* semmi, vagy oly csekély, mintha semmi sem volna, — ha megkísértjük, tudnánk-e hatni a nem lényeges részre, az anyagira, mely az izgalmat létrehozza.

A lényeges physiologiai anyagra, mely magában foglalja az akarattunktól nem függő szerveknek legnagyobb részét, főképen a szívet, szellemi eszközökkel nem tudunk közvetlenül hatni. Az erre való hatás eszközei külsőlegeseek és a gyógyító eljárás körébe tartoznak. A hirtelen haragot egy kevés digitalis bevételével azonnal lecsillapíthatjuk, mert ez úgy hat, hogy a szív verését szabályozza.

Bizonyos gyógyszerekkel véget vethetünk a legerősebb nemi fölhevülésnek is. A restséget, a physikai és szellemi tompultságot, fekete kávéval legyőzhetjük. Csakhogy ez gyorsítja a szív verését, görcsössé teszi mozgását, és sok embert a harag iránt fogékonyra tesz. Ideges emberek nagy részénél a kávé légzési nehézséget, a tagok rángatózását és reszketést idéz elő: aggodalmasokká, ok nélkül nyugtalanokká és oktalanul félénkké teszi őket.

Ez eszközeinket tehát hamar előszámláltuk, és mindent összefoglalva, az érzések lényegére való közvetlen ráhatásuk alig érdemli meg, hogy tovább időzzünk náluk.

Nem áll ez azonban mindarra nézve, a mi az érzés

anyagában izombeli dolgokon alapszik. Az érzelem külső nyilvánítása reánk tartozik, mert hiszen tőlünk függ, hogy végrehajtsuk-e a nekünk tetsző mozgásokat vagy sem. Az érzés és annak külső nyilvánulása között állandó kapcsolat van. Hiszen a psychológiában általános az a törvény, hogy ha bármely két elem közt gyakori a kapcsolat, egyik a másikat fölébreszteni törekszik.

E törvény alapján ajánlják a legmélyebb tudású gyakorlati psychologusok, a kik az érzés nevelésével foglalkoznak, Loyola Ignác ép úgy, mint Pascal, a külső vallásos gyakorlatokat, mint a melyek kiválóan alkalmasak arra, hogy a lelket a megfelelő hangulatba helyezték. Tudjuk, hogy hipnotikus álomban a testtartás, mely bizonyos izgalomnak megfelel, képes fölidézni magát az izgalmat. „Bárminő szenvedélyt, akarunk kifejezésre juttatni, midőn az e szenvedélyhez szükséges izmok működésben vannak, a szenvedély maga hirtelen kitör és az egész szervezet felel reá.”¹ Dugald-Stewart említi Burke azon állítását, hogy a haragot annál jobban érezte magában föllobbanni, minél inkább utánozta e szenvedély külső jeleit. Nem tapasztalható-e minduntalan, hogy kutyák, gyermekek, sőt felnőttek is, játszás közben évődván egymással, végül egészen komolyan összevesznek? Vajjon a nevetés, könnyek nem ragadásak-e? Nem vette-e észre a nép, hogy egy bolond százat csinál? Egy szomorú, rosszkedvű családtag nemde kedvrontó, sőt valósággal csapás a családra nézve? A kínai szertartást, mely oly alkalmas arra, hogy a felsőbbtség iránt magasztos eszméket ébresztszen, nem nagy előrelátással állapította-e meg Konfuczius, a ki, miként

¹ Vesd össze: Braid, Neurypnology.

Loyola, tudta, hogy a mozdulatok a megfelelő érzéseket törekszenek fölébreszteni? Vajjon a katolikus pompa a maga mélységesen psychologikus szertartásaival nem különösen alkalmas-e arra, hogy még a kevésbbé hívő lelkekre is mély benyomást gyakoroljon? Nem hiszem, hogy keresztény ember elfojthatná lelkében a tisztelet mély érzelmét abban a perczben, a midőn az énekszó egyszerre elhallgat, s a legnagyobb csöndben a hívők egyszerre leborulnak. Nem igaz-e, a gondolatok ugyanezen sorrendje folytán, hogy egy csapongó vidám kedvű barátunk látogatása még a legnagyobb lehangoltságunkban is fölvidít? Szükségtelen egyébként több példát fölhalmozni; ha keresünk, könnyen találhatunk.

Sajnos, a miket így előidézőnk, azok már *meglévő* érzések. Tehát fölébresztjük, élénkitjük, de nem teremtyük azokat. Az így megújított érzések elég gyöngék maradnak; az eljárást, a mely kívülről befelé hat, becses segítőeszköznél egyébnek alig tekinthetjük. Inkább arra való, hogy az érzést a tudat teljes világosságában *megtartsa*. Ez ugyanaz, a mi — a mint láttuk, — a mozgás és legfőképp az írás a gondolatra nézve; tudniillik egy becses segítőeszköz ahhoz, hogy a figyelmet megingató szórakozottságot megakadályozzuk, és homloktérben tarthassuk az öntudatos jelenségek lánczolatát, a mely könnyen törik és a mely a maga helyére könnyen új jelenségeket enged be. De úgy számítani, hogy a lélekben így egy érzést támasztunk, mely ott még nincs kikelőben, vagy a mely legalább csirájában nincs meg, annyi, mint nem tudni, hogy az érzelmek lényeges eleme nem esik kezünk ügyébe.

Épen így, megtilthatjuk azt, hogy az izgalom, mely forrong bennünk, külsőleg mutakozzék. A ha-

ragnak hogy jelentkezzék, *szüksége* van, összeszorított ökölre, összeszorított fogakra, az arcz izmainak összehúzódására, lihegő lélekzésre: quos ego! Megparancsolhatom izmaimnak, hogy elernyedjenek, ajkaimnak, hogy mosolyogjanak; a lélekzési görcsöket mérsékelhetem. De ha első, még gyöngye jeleit a kezdődő izgalomnak nem próbáltam meg elfojtani, ha engedtem, hogy megnőjjenek, erőfeszítéseim hasztalanok lehetnek, kiváltkép, ha az akarat belülről nem küld segítségül más érzéseket, milyen az önméltóság érzése, a botránytól való félelem stb. Ugyanezt a megfigyelést tehetjük az érzéki izgalomra nézve. Ha a lélek a vágnak bűntársa, ha a belső ellentállás gyöngül: úgy az izmoknak — a vágy segítő társainak — ellentállása nem soká tart.

De általában hiába való az ellenséget megtámadni, ellene védőműveket emelni, ha a körülzároló csapatok érzik, hogy vezetőik puhulnak, alkudozni készek. Hogy az izmok képesek legyenek a szenvedélynek az engedelmességet megtagadni, ahhoz az kell, hogy az összes hozzátartozó belső hatalmak támogassák. Ebből az következik, hogy *kívülről* csak kevés a hatásunk a belsőre. Közvetlen hatásunk ahhoz, hogy a lélekben egy érzést fölidézzünk, vagy állandóvá tegyünk, elfojtsunk és főleg megsemmisítsünk, bizony nagyon gyöngye. A mit ezek a külső eszközök nyújthatnak nekünk, csak *támogatás* lehet: kétségen kívül becses támogatás, de csak akkor használható, ha már van erős belső actió.

VI.

Ha tehát elzárva, csak a jelenben napról-napra, előrelátás nélkül élnénk, minden küzdés hiábavaló volna. Tehetetlen szemlélői lennénk a képzetek, érzelmek és szenvedélyek harczának. A harcz érdekes

lenne, de az értelem annak már előre is elcsüggedt szemlélője volna. Legföljebb az lehetne a mulatsága, hogy — miként a lóversenyen fogadunk — a harcz kimenetelét találgatná: sőt végre ebben a jóslásban bizonyos csálhatatlanságra is tehetne szert. Egyébként a legtöbb embernél csak is ez a szerepe van, mert csaknem mindnyáját épen saját előrelátása vezeti félre. Minthogy előre látják azt, a mi történni fog, és mert pontosan az történik, a mire vágyódnak, magukat szabadoknak hiszik. Az értelem, tehetetlensége miatt való szégyenében, szívesen áztatja magát abban az illusióban, hogy ő mindenható. De a valóságban az ösztönök minden dolgot nála nélkül végeznek el; és az értelemnek nincsen több befolyása a harcz kimenetelére, mint a mennyi a légköri nedvességre a meteorologusnak, a ki tudja, hogy holnap esni fog az eső.

De nem szükséges, hogy ez a szabály, a mely azokra, kik nem törekszenek szabadságukat kivívni, valóban rá illik, mindig szabály legyen. Végre is sikerülhet nekünk, hogy a saját házunkban a törvényt mi szabjuk meg. A szabadságot, a mely megtagadtatik tőlünk a jelenben, megszerezhetjük a jövőben. Az idő a mi nagy fölszabadítónk. Ő az a mindenható hatalom, mely fölszabadítja az értelmet, mely azt a lehetőséget nyújtja neki, hogy magát a szenvedélyek és az állatiasság zsarnoksága alól kivonja. Mert minden rangú érzelmi állapot brutális, vak erő és azoknak az embereknek, a kik nem látnak, legyenek bár Herkulesek, az a szerepük, hogy azok által vezettetessenek, a kik tisztán látnak. Az értelem, ügyesen szert tévén a hatalomra, a kitartással való szövetsége által, azaz türelmes, nyugodt, de ernyedetlen taktiká-

val lassankint megszerzi magának a diktátorságot: azt a diktátorságot, a melyet egyedül csak a kényúr kényelemszeretete és az alattvalók időleges fölkelései mérsékelnek.

Most tehát ennek a felszabadításnak, melyet az idő valósíthat meg, természetét és hatásait kell tanulmányoznunk. Azután pedig azokat a gyakorlati eszközöket, a melyekkel fölszabadulhatunk.

HARMADIK FEJEZET.

Az értelem uralmának lehetősége.

I.

A magunk legyőzésének munkájában a legfőbb fontosságú az, hogy a képzetek és a cselekvések úgy egyesüljenek, hogy szokás keletkezzék belőlük. Azaz: valahányszor a képzet a lélekben fölmerül, a cselekvés a reflex pontosságával és erejével következze be. Ámde arra az elszomorító bizonyosságra jutottunk, hogy csak az érzés tudja végrehajtani szinte automaticæ a cselekedeteket. Egy képzetnek, például a munka képzetének, egyesülése a cselekvésbe való áttétellel nem megy végbe „hideg úton“.

Az összeforrasztásnak — hogy erős és nehezen törhető legyen — a kedély-állapotok melege által kell megtörténnie.

Így érheti el a legnagyobb keménységet. Mi egyéb a nevelés, mint erős érzelmek megteremtése, melyek képesek a gondolkodást és a cselekvést szokássá tenni? Azaz: a nevelés a gyermek lelkében a képzeteknek képzetekkel, a képzeteknek érzelmekkel s a képzeteknek cselekvésekkel egybekötött rendszerének a szervezése. Kezdetben a gyermeket a félelem, az önzés, a tetszeni vágyás hajtják, hogy figyelmét fegyelmezze, a lármázásra

való hajlamát, fölösleges gesztusait elnyomja; tisztálkodják, dolgozzék; más szavakkal: erős természetes érzéseket használunk, ügyesen alkalmazva, hogy megtörjük a kapcsot bizonyos hajlamok és azok természet-szerű nyilvánulása közt és hogy bizonyos képzetek és cselekvések között, melyek eddig összekapcsolva nem voltak, összeforradást hozzunk létre.

A vallásos fölbuzdulások a mély hit korszakában és helyein, egész tömegét alkotják a legnagyobb energiának, mert már magukban véve erős elementáris érzésekből állanak és összefüggő kötegbe vannak csoportosítva. A közvéleménytől való félelem, a pap jelleggel fölruházott személyek tekintélye iránt való tisztelet, a nevelés fölhalmozott emlékei, az örök büntetéstől való félelem, a mennyország reménye, egy mindenütt jelenvaló, mindent látó, mindent halló és még a legtitkosabb gondolatokat is kitaláló ítélő Isten képzele, — mindez egységes érzelmi állapotba van egybeolvasztva, a mely azonban a tudatban egyszerű gyanánt jelenik meg. Ennek az oly erős érzelemnek izzó lángjában jó létre az eszméknek és cselekvéseknek végleges egybeforradása. Így van aztán, hogy a fenséges vallásos természeteknél a bántalom nem támaszthat haragot, a lemondás náluk oly annyira kész és őszinte; a szüziesség sem kerül többé küzdelmükbe, mert az érzéki izgalmak, a melyek az erkölcsileg alantasabb lények agyvelejét lánggra lobbantják, náluk meg vannak semmisítve, gyöngítve, tisztítva. A győzelem szép példája, melyet az erős ösztönökkel szemben pusztán a magasabb érzelmek ellentállása vivott ki.

Renan mondá: „Érzem, hogy életemet mindig az a hit kormányozza, a mely hitem nincs meg többé: a hit-

nek megvan az a sajátsága, hogy bár eltűnt, de még mindig tud hatni.“ Ez nemcsak a hitnek különös saját-sága. Minden igaz érzelem, mely a cselekvéseket sokáig füzte bizonyos eszmékhez, eltűnhet: de megmarad utána ez a kötelék épen úgy, mint a hogyan a logikában a syllogismusból a középrész eltűnhetik, de a levont következmény mégis fönnáll.

Hasonló kapcsolatokat, a melyeket oly könnyen köt az érzelem, a képzet is köthet, föltéve, hogy a kedély-állapotok segítségét megnyeri. Semmi sem gyakoribb: a nevelés alkalmával, a melyet a családban, vagy az iskolában kapunk, szüleink, tanítóink oly kapcsolatokat hozhatnak létre, a melyeneket akarnak. Ép így a vallás is.

De az önnevelés munkájában ez már nincs így. A feladat itt már sokkal összetettebb; szellemi életünk természetének és segélyforrásainak mélyebb ismeretét kívánja. Az iskolából való kilépés után az ifjak, a kiket eddig szüleik vagy tanítóik vezéreltek, a kikre az iskola rendje mindennapos rendszeres munkát szabott, most előkészület nélkül, magukra hagyva a nagyvárosban, felügyelet-, gyakran tanács nélkül és legfőkép világosan meghatározott feladat nélkül maradnak; mert a vizsgálatra készülni nem annyi, mint az idő beosztását napról-napra megállapítani. Semmi büntetéstől sem kell félni többé: egyedül (s ez mily messze eső, mily kevésbé hathatós!) az év végén rettegett kudarcztól.

És mindezekhez a vizsgálaton csaknem munka nélkül átment tanulók nagy száma minden őszinte félelmet eloszlat: az utolsó hónapban is hozzá lehet fogni.

Ilyen hálátlan föltételek mellett szükséges lesz biztosítani az eszme uralmát és találni számára támasz-

tékokat a tanulóknál már meglévő érzelmekben. Ez taktika dolga, de előre is szemügyre kell vennünk segélyforrásainkat, egyet sem hagyva ki és nagyon közéről kell megvizsgálnunk azt a kérdést, hogyan kell létrehozni a szükséges kapcsolatot bizonyos eszmék és bizonyos életmód között.

II.

Legelőször is vizsgáljuk meg a gondolatoknak és az önfegyelmzés munkájára nézve kedvező kedélyállapotoknak egymáshoz való viszonyát.

Az a kevés számú bölcslő, a ki az értelem és érzelem viszonyával foglalkozott, az ismeretnek két faját szokta megkülönböztetni: a tisztán értelmi ismeretet és a *szív által*¹ való ismeretet. Egy alapvető igazságnak helytelen kifejezése ez. Minden ismeret értelembeli. De mihelyt az ismeretet kedélyhullámmá kiséri, az már két elemnek, az értelmi és érzelmi elemeknek, benső egyesülése és minthogy az érzelem bizonyos mértékben erősebb és hatalmasabb mint a képzet, az érzelem az öntudat teljes világosságába lép, félhomályba szorítva a vele társult képzetet. Főbb példákat láttunk arra, hogy vannak hideg képzetek, melyek erős kedélymozgalmakat váltanak ki, úgy, hogy a képzet föl sem merülhet többé a tudatban a nélkül, hogy a kedélymozgalom emlékét nyomban maga után ne vonná, azt az emléket, a mely végeredményében nem egyéb, mint a kedélymozgalom maga a születés pillanatában. Ezért van az, hogy

¹ V. ö. különösen Clay: l'Alternative, trad. Burdeau. 229 l. Alcan.

most, egy élénk tapasztalásom¹ óta, elég, ha elképzelem, hogy valamely meredekről csúszom lefelé és azonnal a szédülés érzése fog el. Íme, egy képzet és előttem előzőleg ismeretlen kedély-állapot között egy csapásra sajnosan automatikussá lett kapcsolat. Ilyen kapcsolatokat lehet-e mesterséges úton létrehozni? Ha a válasz tagadó lenne, úgy az akarat minden nevelésének is vége volna. De éppen most láttuk, hogy minden nevelés ennek a lehetőségén alapszik. És a mit szüleink és mestereink megtehetnek, azt a szabad tanuló, a ki csak önnönmagától függ, nem teheti-e meg ép úgy a saját kezdeményezésére? Ha nem tehetné: akkor az önnevelés munkája lehetetlen volna.

Hogy az ilyen társításokat nehéz létrehozni, az bizonyos. Hogy időbe és kitartásba kerülnek, az is bizonyos. De hogy mégis lehetségesek, ez az, a mit még bizonyosabbnak hiszünk. Ám ez a lehetőség a mi fölszabadulásunk. Ezt állítani annyi, mint azt állítani, hogy szabadok vagyunk. Helyes, mondjuk ezt egyszerűen ki. Igenis, szabadok vagyunk. Mindegyikünk képes, ha úgy akarja pl. egy kellemetlen munka képzetéhez oly érzelmeket kapcsolni, melyek által ez a munka később könnyűvé lesz. Azért mondunk *érzelmeket*, mert általában a szellemi munkásoknál ez a társulás számos érzelmi állapot közbenjöttével megy végbe. Sőt ritkán eredménye egyetlenegy kísérletnek, mint a fönt említett példában. Úgy haladunk, mint a rajzoló, egymásra következő krétavonásokkal; minden befejezett társítás a tudatban egy odavetett vázlatot hagy hátra; a megszokás törvényénél fogva, a mely már az első kísérletnél hatni kezd, azok, a melyek a

¹ Lásd fönnebb 38. és 39. l.

teljes erő pillanataiban mennek végbe, bizonyos mértékben határozott vonásokat adnak hozzá, s ezek már befejezik a vázlatot, a mely azután türelmes javítás által még csak tökéletesedik.

Ez a lassú kidolgozás szükséges, mert a gondolatbeli csendes munka az emberi természettel annyira ellenkező, a felajzott és hosszas figyelem az ifjúra nézve oly annyira kínos, hogy semmiesetre sem fölösleges azon ellenszenv ellen küzdeni, a melyet e mozdulatlan állapot és legkivált a figyelemnek egy gondolatra való irányítása ébreszt és egy erős összetartó kötegbe egyesíteni az összes érzelmi erőket, a melyek alkalmasak arra, hogy az akaratot az emberi elernyedtség és restség végzetes hatalmával szemben az ellentállásában gyámolítsák.

Így, hogy ha megvizsgáljuk, mi táplálja a tetterőt az erőfeszítések azon hosszú és unalmas sorozatában, a melyet egy hosszúlélekzetű könyv megszerkesztése megkiván, a melynek egészen átadjuk magunkat, — akkor egyugyanazon cél felé irányított érzelmek hatalmas egyesülésére találunk. Ezek: mindenek előtt a saját erőnk érzete, a melyet a munka a fölbuzdulás ilyen magas fokán nyújt; a fölfedezés örömei, melylyel a hosszas elmélkedés jutalmaz; a fölény érzete, a melyet az ily magasztos cél követése ébreszt; a testi erő és jóllét érzete, a melyet a kiszabott és egészben előnyösen, jól felhasznált munkásság kelt. Ez erős rúgókhoz számítsuk még hozzá azok tiszteletének tudatát, a kik, bár nem dolgoznak, de teljes rokonszenvvel kísérik munkánkat, vagy azokét, kik nem minden féltékenység nélkül kísérek minket; azt a gyönyört, hogy szellemi látóköreink mindegyre szélesebb lesz. Tegyük még hozzá a becsvágy és dicsőségvágy kielégítését, azt az örömet, hogy

kedveseinket boldogoknak látjuk és végezetül a magasztosabb rúgókat: az emberszeretetet, azokat a szolgálatokat, a melyeket annyi ifjúnak tehetünk, a kik tévelyegnek a nélkül, hogy ismernék, a nélkül, hogy valaki nekik valaha megmutatta volna azt az utat, a mely a tudományok tudományához az önmagunk fölött való uralkodáshoz vezet. Egoistikus érzelmek a jelenben és a jövőben, altruistikus és személytelen érzelmek megnyitják nekünk az ösztönök, izgalmak, szenvedélyek gazdag tárházát, a mit hasznunkra fordíthatunk. Az eddig összefüggéstelen erőket egymás mellé tehetjük, hogy az eddig különböző rideg célzt vonzóvá és kedvessé tegyük. Reá pazaroljuk a bennünk lobogó lelkesedést, mint a hogy a szenvedélyes szerető álmaival és vágyaival fölékesíti a szeretett leányt: azzal a különbséggel, hogy míg ennél a képzelem megvalósítása naiv, addig nálunk az tudatos, szándékos és csak idővel látszik olyannak, mintha öntudatlan volna.

Hogyan? A fösvény föl tudja áldozni egészségét, örömeit, sőt becsületét is a pénznek, mi pedig oly nemes célzt, mint a milyen a szellemi munka, nem tudnánk annyira szeretni, hogy mindennap néhány órára ismételten áldozatul ne hoznók neki restségünket! Ím, ez a kalmár minden reggel öt órakor kel föl és vevőinek esti kilencz óráig rendelkezésére áll, abban a reményben, hogy majdan falura vonul vissza és a legteljesebb kényelmet élvezheti. Bizony, ifjaink is tölthetnének öt órát munkaasztaluk mellett, hogy most és a jövőben biztosítsák maguknak azokat az örömöket, melyeket a magas szellemi kultúra nyújt! Ha a foglalkozás kellemetlen volna is — bár az, ha szívvel-lélekkel történik, sohasem lehet kellemetlen —

legyünk arról meggyőződve, hogy a képzettársítás törvényei révén a megszokás az erő kifejtést annyira enyhíti, hogy azt csakhamar kellemesnek találjuk.

Valóban az a képességünk, hogy képzettársítás által vonzóvá tegyük azt, a mi előbb nem volt az, nagyon messzire terjed. Először is az akaratunkra nézve kedvező érzelmeket szaporíthatjuk, sőt annyira szaporíthatjuk, hogy egészen átalakulnak. Ki ismerné föl a rajongónak érzelmében, a ki szalézi szt. Ferencz szerint „lelkét Istenbe csepegteti s átömleszti“, a gyönyörrel teljes szerelemnek s annak a félelemnek egyesülését, melyet az ősember érzett, mikor védtelenül kitéve a természet erőinek azok mérhetetlen hatalmát és a maga nyomorúságát látta? Ép így még az élet rövidségének az érzete is „érzete az óra elsuhanásának, az észrevehetetlen elmulásnak, mely megőrjít, ha rá gondolunk, a siető apró perczek végtelen sorának, melyek megőrlik az ember testét és életét“¹ segítségünkre lehet abban, hogy minden aljas szórakozást megvessünk.

Bizonyos, hogy oly érzelmeket, a melyek a tudatban nincsenek meg, sem fölébreszteni, sem létrehozni nem tudunk. De nem hiszem, hogy az alapérzelmek hiányozhatnának bárkinek kedélyében is.

Semmi esetre sem fordítjuk figyelmünket olyan emberek felé, a kik kivételek, s merőben különböznek embertársaiktól. Ezt a tanulmányt normális ifjak számára írjuk és nem írunk kézikönyvet a szörnyszülöttekről. De hát egyébiránt úgy sincsenek ilyen szörnyszülöttek. Hol láttunk például olyan embereket, a kiknek a kegyetlenség a főjellemvonásuk és a kik

¹ Guy de Maupassant, *Fort comme la Mort.*

soha semmiféle körülmények között részvétet ne éreztek volna, akár szülőik, akár önmaguk iránt? Azért mondjuk, hogy soha, mert ha ezek a mozzanatok nagyon ritkák is, azért áll az, hogy ilyen mozzanatok vannak és lehetnek. Igen ám, de tudjuk egyfelől azt, hogy a bonyolultabb és magasztosabb érzelmek öszszetételek, melyek társulás által keletkeztek, sok egyszerűbb érzelemből,¹ másrészt nyilvánvaló, hogy az éber és hosszas figyelem, a melylyel a lélek valamely öntudatos állapot felé fordul, iparkodik azt a tudat teljes világosságába helyezni, s így lehetővé teszi, hogy kapcsolatos állapotokat ébreszsen, hogy szervi közép-ponttá legyen. Ezért állítjuk, (és kiki megteheti magán a próbát), hogy tudjuk erősíteni, bátorítani azokat a félénk, alázatos kedélyállapotokat, a melyek eddig alig lélekzettek, a melyeket erős szomszédok szorongattak, elnyomtak és a melyek szerényen tengődtek, mint azok a csillagok, a melyek nem kevésbbé ragyognak fényes nappal, habár a tudatlanok nem is sejtik jelenlétüket. A figyelem, mely hatalmunkban van, pótolja a teremő erő, a melylyel nem rendelkezünk.

Hogyan magyarázható meg egyébként a regények sikere és mindenekfölött honnan van az, hogy mindenki megérti azokat? Onnan van, hogy mindegyike egy csoport olyan érzelmet ébreszt, melyeket a köz-napi életben nem gyakorolhatunk. Olyan, mint — háború hijján — a hadgyakorlat. És ha a közönség nagy része követni tudja a nagy mesterek regényeit, nem azt bizonyítja-e ez, hogy az olvasók nagy részénél az érzelmek csak szunnyadnak s csak alkalomra

¹ V. ö. *Psychologie*. Spencer, trad. Ribot. I. fej. Sentiments Alcan.

várnak, hogy az öntudat világításában megjelenjenek? Különös volna, ha azt, a mire a regényíró képes, mi — figyelmünknek és képzeletünknek gazdái — nem volnánk képesek megtenni. De képesek is vagyunk rá. Képes vagyok pl. arra, hogy magamban erős haragot indítsak föl, vagy meghatottságot, vagy lelkesedést, szóval azt az érzelmet, melyre szükségem van, hogy a kívánt czélt elérjem.

Nem látjuk-e, hogy a tudományos fölfedezések a szó szoros értelmében egészen új érzelmeket teremtenek? Van-e valami, a mi hidegebbnek látszik, mint a Cartésius-féle mechanizmus? És vajjon ez az elvont elmélet Spinoza izzó lelkében nem rendezte-e egy új rendszerbe az eddig benne szétszórt érzelmeket, csoportosítva azokat egy nagyon erős érzelm körül, a melyet benne semmiségünk érzete keltett; nem lett-e létrehozója a legcsudálatosabb és legszenvedélyesebb metaphysikai regénynek, melylyel bírnak? Mondhatjuk-e, hogy a humanistikus érzelmek az emberrel veleszületnek? Nem tudatos eredmény-e ez, nem egy új összehasonlíthatatlan erejű, synthesis-e ez? És nem nyilvánvaló-e, hogy Millnek igaza van, a midőn azt írja, hogy „a humanitás kultusza úgy hatalmába ejtheti az emberi életet, oly erővel kiszínezheti minden gondolatát, érzelmét, cselekvését, a milyenről a vallás csak halvány képzetet, csak bizonyos előírt adhat?“¹

Egyébként nem az-e voltakép az értelem szerepe, hogy az érzelmi elemek anarchiájából egyesülést hozzon létre az által, hogy azoknak világos kifejezést ad? Mert minden lelkiállapot, minden vágy magára hagyva

¹ Stuart Mill, Utilitarisme, ford. Le Monnier. III. fej. Alcan.

nagyon ingadozó, vak, e szerint hatástalan. Valamennyi érzellemnek, még az ösztönszerűeknek is, milyen a harag és a félelem, melyek önkéntelenül is nyilvánulnak külsőleg, szüksége van az értelem együttműködésére. A lélekben nemtetszést, fájdalmat keltenek és az értelem az, a mely e nemtetszésnek határozott jelleget ad. A szellem feladata keresni az eszközöket, melyekkel a vágy kielégítést nyerhet. Ha vihar lep meg bennünket a Mont-Blancon, ha szenvedünk a hideg miatt, rettegjük a borzalmas halált, az értelem fogja majd megmondani, hogy a hófalba barlangot vájjunk, hol bevárhatjuk a veszély végét. Ha Robinson Crusoe módjára ki lennénk vetve egy elhagyott szigetre, mit érnének fájdalmas vágyaink, ha az értelem nem segítene azokat kielégíteni? Ha nyomorban vagyok és ki akarok abból menekülni: megint csak az értelem az, mely viselkedésemnek világos, határozott irányt mutat.

Ha tehát azt akarjuk, hogy valamely vágy vagy kedélyállapot nagyon élénk, erős legyen, elég, ha a törekvés tárgyát világossá tesszük, úgy, hogy minden szeretetreméltó, csábító vagy legalább hasznos tulajdonsága erősen kitűnjék.

Látjuk tehát, hogy pusztán azzal a ténnyel, hogy értelmesek vagyunk s képesek vagyunk előre látni (elvégre tudninem más, mintelőrelátni): valamennyi általunk megvizsgált s hatalmunkban álló eszközt felhasználhatjuk, hogy az összeforrott érzelmeket erősebbé tegyük. Közvetlenül kívülről csak kevés hatalmunk van a kedélyállapotok fölött; de hatalmunk óriási kiterjedésűvé lehet a társítás (associatio) törvényének okos alkalmazása által.

Meg fogjuk látni, hogy ennek a hatalomnak oly

segítséget adhatunk, a mely erejét megkészszerezi, még pedig az által, hogy oly környezetbe helyezzük, mely bizonyos érzelmek fejlődésére kedvező: család, barátok, ismerősök, olvasmányok, példaképek stb. közé. Ezt a közvetett hatást egyébként az V. könyvben még behatóbban is megvizsgáljuk.

Az előző fejtegetések alkalmasak arra, hogy biztatólag hassanak. Ha az eszmének ahhoz, hogy a cselekvéssel összeforradjon, a kedélyállapot melegére van szüksége, akkor ezt a meleget (s ez senki előtt sem kétséges többé) létrehozhatjuk, természetesen nem egy puszta *legyen* szóval, hanem a társítás törvényének jól megfontolt alkalmazásával. Most már nem látszik lehetetlennek, hogy az értelem uralkodjék.

De meg kell vizsgálnunk közelebbről is a képzet viszonyát a kedélymozgalmakhoz. Az érzelem terjedelmes, nehézkes, lassan felébreszthető állapot s így *a priori* előre látható, a mit a tapasztalás megerősít, hogy t. i. az érzelem aránylag ritkán jelenlevő lelki állapot. Megjelenésének és eltűnésének rhythmusa igen lassú. A kedélymozgalmak bizonyos tekintetben olyanok, mint az ár és apály. A kettő közötti időben a lélek mintegy a tenger szélcsendjéhez hasonló. A kedélymozgalmaknak ez a periodikus természete lehetővé teszi, hogy az értelem számára biztosítsuk a szabadság diadalát. Természettől fogva a gondolat is ilyen folytonos mozgalomnak van alávetve. Az ifjú azonban, a ki az élet erős fegyelme, valamint a szülők és tanítók nevelése által már jól ki van képezve, nagy hatalomra tett szert gondolatainak irányzásában.

Öntudatában nagyon soká meg tud tartani bármely képzetet. A kedélyállapotok állhatatlanságával szemben egy képzet lép föl a maga tartósságával és

maradandóságával. Jelen marad az érzelem növekedő árja idején, hogy annak mozgását kihasználja; apály idején pedig arra használhatja ideiglenes uralmát, hogy az ellenség ellen védőműveket készítsen elő és erősítse szövetségeseit.

A mint az érzelem tudatossá lesz (itt természetesen csak oly érzelmekről van szó, melyek a célunkat előmozdítják), meg kell ragadnunk az alkalmat, hogy hajónkat előre vigyük; „meg kell ragadnunk a kedvező mozgásokat, mint az Isten hívó szózatát, hogy szilárd elhatározásokra jussunk”.¹ Bármilyen legyen is az az érzelem, mely a lelket megszállja, használjuk föl haladék nélkül célunkra.

Egy barátunk sikeréről értesülünk, ez a mi ingadozó akaratunkat, mint ostorcsapás éri: munkára gyorsan! Gyorsan, essünk túl bátran azon a feladaton, a mely már néhány nap óta kínozott bennünket, mert képtelenek voltunk a munkát, mely lelkiismeretfurdalást is okozott, előlről kezdeni. Siessünk megszabadulni a lidércznyomástól és elfogódástól. Ha olvasmányunk folytán ma elfog minket a munka nagyságának és szentségének az érzete: gyorsan, kézbe a tollat! Vagy a mi még egyszerűbb: ha eltölt minket a testi és szellemi erőnek az az érzete, mely a munkát kellemessé teszi, gyorsan csak megint lássunk a dologhoz! Ezeket az alkalmas pillanatokat föl kell használni, hogy szokásunkká váljék a munka, hogy megízleljük a teremő munka férfias örömeit, az önuralom büszkeségét, s kellemes utóíze még soká emlékezetünkben maradjon.

Az érzelem, a mint medrébe ismét visszatér, áldott,

¹ Leibniz, Nouveaux Essais, II. 35. §.

jótékony iszapot hagyott hátra: a munka erős megszokását, a munkaközben élvezett gyönyör és az erős elhatározások emlékezetét.

Ha az érzelem eltűnt, a diktátori hatalom ismét a tudatban maradó uralkodó gondolaté. A gondolatok azonban, mint Schopenhauer mondja „tartók, *réservoir*-ok, a melyekben az erkölcsiség forrásából, mely nem mindig folyik, egybeömlött érzület el van téve, hogy akkor, mikor az alkalmazás pillanata elérkezik, levezető csatornákon át odafolyjon”.¹ Más szóval a képzet és a mozgások között az érzelem hatása alatt létrejött kapcsolat tartós. Sőt ha a képzet a megfelelő érzelemmel gyakran jelent meg együtt, akkor a tár-
sítás törvényeinél fogva, a képzet azt, bár gyöngén, de annyira mégis fölébresztheti, hogy a cselekvés elvégzésére elég ösztönzést adjon.

III.

Miután az értelemnek a kedvező kedélyállapotokhoz való viszonyát tanulmányoztuk, *az van hátra, hogy az értelemnek az önfegyelmezés munkájára nézve káros kedélyállapotokhoz való viszonyát megállapítsuk.* Látuk, hogy a kedélyállapotaink, vágyaink, szenvedélyeink fölött való hatalmunk bizony gyöngé, ha ugyan még egyáltalán figyelembe is jöhet. Eszközeink csak közvetettek. Csak izmaink és gondolataink folyása fölött van hatalmunk. Az izgalmak külső megnyilatkozásait viaszoríthatjuk, természetes beszédüket, kifejezésüket elnyomhatjuk. Az udvari ember, a társaság embere — ez utóbbi oly udvari ember, ki még

¹ Fondement de la morale. Alcan, 125. l.

jobban fél egy zsarnoki hatalomtól: a közvéleménytől — mindketten nagy mértékben megszerzik azt a képességet, hogy gyűlöletüknek, haragjuknak, fölháborodásuknak, megvetésüknek kifejezését elnyomják.

Másrészt a vágy, az ösztön teljesen el van különítve a külvilágtól. Csak izomműködés által csillapodik le: a harag szitkok és tettelegességek által nyer kielégítést; a szerelem ölelések, csókok, czirogatások által. Ámde izmaink nagy mértékben a mi akaratunktól függenek: és mert mindnyájan meg tudjuk akadályozni, hogy tagjaink valamely szenvedélynek szolgáljanak, világos, hogy erőt vehetünk rajtuk, s kedélyhullámzásainkat magukba temethetjük.

Minthogy minden ösztön az erő megmaradásának törvénye szerint arra igyekszik, hogy fölhasználhassék, az így külsőleg megfékezett ösztön visszaszoríttatik a belsőbe és mintegy kényszerítve van arra, hogy az agyvelőt lánggra lobbantsa és hogy ott a gondolatok fékevesztett keringését idézze elő, a mely azután viszont kapcsolatos érzelmeket kelt föl. Ebben az értelemben mondja Pascal, hogy „minél több a szellem valakiben, annál nagyobbak a szenvedélyek“.

De ne feledjük el, hogy gondolataink irányítása tőlünk függ; megakadályozhatjuk, hogy a tűzvész tovább harapódzzék. Majd bizonyos határt szabhatunk a tűznek, ha érezzük, hogy azt eloltani lehetetlen; és például, haragunkat kiönthetjük szavakban, bosszútervekben. Biztosak lehetünk abban, hogy megfékezhethetjük magunkat, mihelyt ez a kitörés elegendően lecsillapította az oktalan és vak ingerültséget, mely akaratunkat okos visszavonulásra kényszeríti. Mintegy megvárjuk, hogy az ellenfél előbb kimerüljön, csak azután gondolunk a támadásra.

Ezután nyomban megindíthatjuk a cselekvést. Mert, a mint láttuk, a kissé összetett ösztönnek, minthogy vak, szüksége van mindig az értelemre. Hogy úgy mondjuk, egy eszmétől függ. Olyan ez, mint mikor a czethal, a melynek a látása gyöngé, szaglása nincs, vezetőjével szövetségre lép, mely őt a zsákmány felé irányítja és mely nélkül a tengeri rabló-hal vadul, esztelenül kószalna. Mindenszenvedélynek, mindenvágynak első tette tehát az, hogy megvesztegeti az értelmet és helyeslését igyekszik megnyerni. Nincs olyan rest, a ki ne tudna fényes bizonyítékokat mondani a semmittevés védelmére és a kinek nem volna csattanó válasza azok számára, a kik őt munkára ösztökélik. Nem igazi kényúr az, a ki nincs áthatva attól a felsőbbiségtől, mely őt azok fölé helyezi, a kiket kizsákmányol és a ki a szabadságnak sokszoros hátrányait közelebből nem vizsgálta meg. Az ilyen álokoskodás által törvényesített szenvedély borzasztóvá válik. Ezért kell azt a gondolatot, vagy azt a gondolatcsoportot, mely a kedélyállapotnak „vezető” gyanánt szolgál, szemmel kísérnünk, hogy elérhessük. Ezeket az álokoskodásokat kell szétszednünk, megsemmisítenünk. Azokat a csalóka képzeteket kell eloszlatnunk, a melyekkel a szenvedély a maga tárgyát körülveszi. Így azután, ha felismerjük a hazugságot, ha fölfedezzük a jelen csalóka ígéretein át jövő csalódásait, ha előre látjuk hiúságunk, egészségünk, szerencsénk, méltóságunk szomorú sorsát, azzal a vágygyal szemben, a mely különben elnyomta volna a hátráltatására alkalmas tekinteteket, más vágyak, más kedélyállapotok keletkeznek, a melyek amazoknak gátat vetnek, s ha nem is győzik le egészen, legfőljebb csak dicstelen és kétséges győzelemhez

engedik jutni. Az öntudat nyugodt uralma helyébe ültetjük a háborút, a viszályt. Így azután az önmagával elégedett restséggel szemben a tudatban oly ellenfeleket fegyverezhetünk föl, a melyek a küzdelemben megedződnek és a melyek végre is mindig gyakoribb és mindig döntőbb győzelmeket aratnak.

Eszünkbe jut itt a Chérubin kedves alakja a „*Figaró házasságában*“: „Nem tudom, mi lelt engem, — kiáltja, — egy idő óta föl van zaklatva a keblem, szívem egy asszony pusztá látására földobog. E szavak: szerelem és gyönyör megremegtetnek és megzavarnak. Gyötör a vágy, hogy ezt mondjam valakinek: szeretlek! s ez oly égetővé vált, hogy ezt mondom magamban, a parkban járkálva, ezt a szót mondom úrnődnek, neked, a fáknak, a szellőnek... Tegnap találkoztam Marceline-nel... *Suzanne*: (nevet) Ha! ha! ha! ha! — *Chérubin*: Miért ne? ő is asszony! ő is leány! Asszony! ó! mily bájos e szó!“ — De hacsak egy pillanatra is észére térhetett volna Chérubin, ha Marceline-t közelebből megtekintette volna, ha rútságáról, vénségéről és együgyűségéről meggyőződhetett volna, vágyát nagy csalódás érte volna. És ki mérte volna e csapást reá? A figyelmes megvizsgálás, a valóság. Az erős szenvedély megakadályozza az ítélőképesség fölébredését; de ha a szenvedély tárgyának önkéntes lekicsinyítése lehetséges, a szenvedélyt a pusztulás veszedelme fenyegeti. Még az álokoskodás bizonyítékaival külsőleg jól fölfegyverkezett rest is bizonyos pillanatokban kedvet érez a munkához, midőn a munka öröme okozta felsőbbségnek bizonyítéka a tétlen étellel szemben világossá válik: és ezek a pillanatok azután kizárják azt, hogy a lelkifurdalástól mentes tétlen életet éljünk.

A mi akkor lehetséges, a midőn álokoskodásokkal valóságokat kell szembe állítani, az lehetséges még oly esetekben is, a melyek súlyosabbaknak látszanak: midőn arról van szó, hogy tudatos hazugságokat kell álokoskodásokkal szembeállítani, vagy, a mi még több, a midőn az önfegyelmezés munkájával ellenkező igazsággal szemben a hasznos hazugságok egész szövevényét kell sorakoztatnunk.

Világos, hogy a tudatos hazugság a viselkedésre csak akkor van befolyással, ha hiszünk benne. Ha ez a hazugság csupán üres alakiség, csak épen szajkó-fecsegés, úgy nem lesz hasznunk belőle. De itt talán nevetve fognak félbeszakítani! Hát hogyan! hazugságokkal áltathatnók magunkat? Még pedig hazudni önmagunknak tudatosan, megfontolva és még fel is ülni a hazugságnak? Oktalanság! — Igen, látszatra nézve oktalanság, de teljesen megérti az, a ki már elmélkedett a megszabadulás rendkívüli hatalmáról, melyet nekünk a figyelem és az emlékezés törvényei adnak.

Valóban, nem az-e az emlékezet legáltalánosabb törvénye, hogy minden emlék, melyet időről-időre nem újítunk föl, világosságából veszít, homályossá válik, mindjobban és jobban elmosódik, majd végkép eltűnik a folytonosan használt emlékezetből?¹ Ám figyelmünknek nagy mértékben urai vagyunk. Halálra ítéltünk tehát valamely emléket egyszerűen úgy, hogy nem méltatjuk új figyelemre; ellenben erős intenzitással domboríthatjuk ki tudatunkban, ha ismételt éles

¹ Azért teszszük hozzá: folytonosan használt, mert azt a kérdést, vajjon ez emlék egyáltalán végkép eltűnik-e, nem akarjuk érinteni.

figyelmet fordítunk reá. Valamennyi szellemi munkás képes arra, hogy csak azt tartsa meg emlékezetében, a mit megtartani *akar*. Mindaz, a mire nem térünk vissza újból, a mire nem akarunk többé gondolni, eltűnik végképen. (Eltekintve bizonyára a kivételek csekély számától).

Leibniz helyesen ismerte föl, hogy e törvény mily befolyással lehet reánk, midőn hosszú idő után oly meggyőződést akarunk magunknak alkotni, a melyvel eddig nem birtunk. „*Elhitethetjük* magunkkal azt, a mit akarunk, — mondja — még pedig úgy ha a figyelmünket a kellemetlen tárgyról elfordítjuk, s egy másik, nekünk tetszővel foglalkozunk: ennek azután az a következménye, hogy a kedves dolog okait jobban szemügyre vesszük s azt végre valószínűbbnek hisszük.“

Végeredményében, valamely meggyőződés szükségképen a lélekben meglévő okokban gyökerezik. De ezeket az indítékokat összegyűjteni annyi, mint bizonyos mértékben vizsgálatot tartani. És ezt a vizsgálatot tetszésünk szerint, kétféle módon is megtéveszthetjük. Először is módunkban áll azt nagyon hézagosan vezetni, a mennyiben, bizonyos fontos tekinteteket figyelemre nem méltatunk. Minden vizsgálat bizonyos szellemi működést föltételez, de restségünk oly természetes, hogy mi sem könnyebb, mint a vizsgálást nagyon is korán abbahagyni. Ezt pedig még szívesebben megteszszük, ha attól kell tartanunk, hogy nekünk nem tetsző okokra fogunk bukkani. Azután pedig, ha a vizsgálat félbe van szakítva, módunkban áll, hogy az indítékok értékének mérlegelésekor vágyaink túlsúlyban legyenek, és hogy a súlymértékek meghamisítása által a nekünk kellemesek javára billenjen a mérleg. Az ifjú, a ki egy fiatal leányt szeret és

előre eltökélte, hogy feleségül veszi, szüleire, egészségi állapotára, vagyonának eredetére nézve vonakodni fog fölvilágosítást szerezni. Felvilágosítják, hogy eredete kétes. Mit bánja ő! Hát azt a fiatal leányt őseinek hibáiért felelősségre kell vonni? Ellenben, ha szabadulni akar az őt feszélyező viszonytól, és attól az ígértől, a melyet a meggondolatlanság és a tapasztalatlanság csalt ki belőle, a családi feddhetlenség kérdésében szigorú lesz és kegyetlen egészen a legtávolabbi ősökig visszamenőleg.

Nagyon igaz, hogy az indítékokat nem lehet súlymértékkel lemérni. A minthogy egy számjegy, melyet egy vagy két másik számjegy elé helyezünk, tízszer, százszorta nagyobb értékű lesz: az ehhez, vagy ahhoz az érzelemhez társult indíték is nagyon különböző jelentőséget vesz föl. És mert e társításoknak nagy mértékben urai vagyunk, azoknak a gondolatoknak, a melyeket többre becsülünk, nekünk tetsző értéket és jelentőséget adhatunk.

Sőt ezt a belső erőt minden külső kedvező befolyás által támogathatjuk. Nemcsak egyedül a jelen áll rendelkezésünkre, hanem a visszaemlékezés által a múlt is: sőt az észbeli segélyforrások ügyes alkalmazása által a jövőnek is urai leszünk. Módunkban áll olvasmányainkat oly módon megválasztani, hogy azokat a könyveket, a melyek érzéki hajlamainkat csiklandozzák, a restségre nézve annyira kedvező csapongó, érzелgőábrándozásra alkalmassá tesznek, olvasmányaink sorából kirekesztjük. Mindenekfölött azonban akár egy csapásra, akár nagy megfontolással szakíthatunk az olyan czimborákkal, a kik szellemi életük, jellemük, életmódjuk által erősítik bennünk rossz hajlandóságainkat, elterelnek, magukkal ragadnak minket, és

a kik lustaságukat tetszetős mentségekkel tudják elfogadhatóvá tenni. Nincs mindnyájunknak Mentorunk, hogy a veszély pillanatában a tengerbe ugorhatnánk; de van egyszerű módja annak, hogy a kárhozát szigettől ne kelljen félnünk, és ez az, hogy nem kell kikötni rajta.

Íme, a rendelkezésiünkre álló eszközök teljessége, a melyekkel az értelem iránt ellenséges erők ellen küzdhetünk. Megakadályozhatjuk ezeket az erőket abban, hogy természetes hangjukon megszólaljanak; okos hadicsellel élve tönkretelhetjük a tévedéseket, az álokoskodásokat, a melyeken vágyaink csüngenek, és minden káros igazságot hitelétől megfoszthatunk. E tevőleges eszközökhöz tegyük még hozzá a külső eszközök okos alkalmazását, a szenvedélyeinket táplálni alkalmas környezetnek és e szenvedélyekre nézve kedvező föltételeknek a távoltartását.

IV.

Am a taktikai műveletek ez összessége inkább csak a háborúra való előkészület, semmint maga a tulajdonképen való háború. És ezt az előkészületet hirtelen megakaszthatja valamely szenvedély, a mely minden törekvésünk ellenére, vagy még gyakrabban, figyelmetlenségünket és akaratumk szunnyadását fölhasználva, nagyra növekedett. De ha a vihar zúg, ha az érzékiség például betölti a tudatot, ne feledjük, hogy mindaz, a mivel a szenvedély táplálkozik, nem egyéb gondolatoknál, és hogy ezeket a gondolatokat, a melyeket a szenvedély a *maga képére* szeret átformálni, a *magunk képére* is megkísérélhetjük átalakítani. Am ha a küzdelem valóban egyenlőt-

len is, ha a tűzvész mind jobban és jobban tova harapódzik is, nem szükséges, hogy a mi „finom, tiszta, magasabb akaratunk“, „lelkünk csúcspontja“¹ megadja magát. És minthogy a kedélyállapotok eme dagálya nem egyseges, nem hirtelen támadt erő, hanem inkább olyan nehézkes megosztott erők összessége, a melyek az ő zajgó áradatukkal elrejtik az ellenséges, de legyőzött erőket, rajtunk tehát a sor, hogy figyelmünkkel, rokonérzésünkkel támogatni iparkodjunk ezeket a szerencsétlen szövetséges társakat.

Talán sikerülni fog nekünk azokat megint sorakoztatni, és velük győzedelmesen a támadásra térni, vagy legalább is rendben visszavonulni: így majd annál könnyebben, gyorsabban és biztosabban szedjük magunkat össze. Az érzékiség egy kitörésében például egy pillanatra se téveszszük szem elől a leveretésünkkel járó szégyent; lelkünkben felidézhetjük, és talán fentarthatjuk a kielégítést követő levertség tiszta képét, és egy szép, egészséges, sikeres munkanap elvesztését. Épen így a restség egy rohamában, mely még a legjobb munkásokat is meglepi, ha nem is sikerül egészen leigázni tespedtségünket, sem legyőzni a nehézkes „vadállat“ kitöréseit, gondolatban mégis felidézhetjük a munka örömét, a teljes önfegyelmézést stb. Bizonyosak lehetünk abban, hogy a válság kevésbbé lesz hosszú és annál könnyebben szedjük magunkat össze. Sőt gyakran le kell mondanunk a közvetlen küzdelemről és például érzéki ingerünket úgy kell lecsillapítanunk, hogy fölkelünk, sétára indulunk, látogatóba megyünk stb., szóval,

¹ Saint François de Sales, Introduction à la vie dévote, IV. rész.

a megrögzött eszmét el kell űzni, el kell tompítani, meg kell zavarni, vagy legalább is arra kell kényszeríteni, hogy az öntudatban helyét az így mestersegesen bevitt más állapotokkal megoszssa. Épen így játszhatjuk ki a lustaságot is, hogy például egy útleírást olvasunk, rajzolunk, kicsit zenélünk, és majd ha a szellem fölébredt, fölhasználjuk ezt az ébredést arra, hogy az imént egy percz előtt fásultság vagy tompultság miatt félbenhagyottmunkához visszatérjünk.

Végre is, ha az akarat le van győzve, a minek pedig gyakran kell bekövetkeznie, épen nem szabad elvesztenünk bátorságunkat. Elegendő, ha csak egy keveset jutunk is előre, mint az az úszó, a ki rohanó árba került; sőt arra, hogy kétségbe ne essünk, már az a tudat is elég, hogy nem oly gyorsan ragadtatunk tova, mintha átengedtük volna magunkat a víz sodrának. Mindent meghoz az idő. — Ez teremti meg a szokásokat, és megadja nekik a természetes ösztönök erejét és energiáját. Bámulatos annak az ereje, a ki nem esik soha kétségbe. Az Alpeselek közt, a granitban, találunk szakadékokat, a melyek száz méter mélységűek; ezeket a csodás árkokat a homokkal telített vizeknek a nyaranta tartó szakadatlan alámosása vájja ki: a vég nélkül ismételt még oly csekély cselekmény is végre oly eredményeket hoz létre, a melyek az okokkal nincsenek arányban. Igaz, nem rendelkezünk századok százaival, miként a természet, de nem is kell gránitsziklákat kivájnunk. Nálunk csak arról van szó, hogy a rossz szokásokat vessük le, és lassan-lassan jókat vegyünk föl. Célunk, hogy az érzékiséget és a restséget észszerű határok közé szorítsuk; ne reméljük azonban, hogy azokat végképen körülzárhatnók.

Sőt vereségeink hasznunkra is válhatnak, mert hiszen tökéletesedésünkre szolgáló segélyforrásaink számosságak! Valóban, az a kedvetlenség, az a keserű undorodás, az a testi fáradtság, az a szellemi üresség, melyet a kielégített érzékiség visszahágy, igen hasznos annak, a ki ismételve évődik rajta, hogy annak teljes keserűségét érezze, és hogy annak emlékét eszébe vesse.

Néhány napi teljes restség csakhamar az „elviselhetetlenség” érzetét kelti föl bennünk, és nyomon kíséri az önmagunktól való megundorodás, mely annyira becses a mi haladásunkra nézve. Jó, ha időről-időre ilyen világos és lehetőleg tanulságos tapasztalatokat teszünk azért, hogy összehasonlítás által az erény és a munka olyannak tűnjék föl, mint a milyen a valóban: a zavartalan boldogságnak forrása gyanánt és a legnemesebb a legerősebb érzelmeknek serkentőjeként; ezek ébresztenek erőnk tudatára, és tesznek büszkévé arra, hogy magunkat tartósan edzett és kitűnően előkészített munkásnak érezhetjük, a ki embertársainak és hazájának nagy szolgálatokat tehet. A fölszabadulás e küzdelmében tehát vannak olyan vereségek, a melyek győzelmekkel érnek föl.

De ideje, hogy az általánosságban tartott elmékedéseket abbanhagyjuk. Most már kétségtelen, hogy bizonyos akaratot a cselekmények bizonyos sorozatával egy erősen összeékelt rendszerbe foglalhatjuk, és megfordítva, hogy a még legerősebb káros kapcsolatok is szét törhetjük. Ebből az következik, hogy akaratumk nevelése önmagunk által lehetséges.

Most még csak az van hátra, hogy a társítások *mikéntjét* közelebbről tanulmányozzuk, azaz: azokat a célirányos eljárásokat, a melyek által önmagunknak teljes birtokába juthatunk.

A legjobbak és leghatásosabbak mindezek között a subjectiv eredetűek és azok a melyeket subjectiv módon kezelhetünk. Ezek tisztán szellemi eljárások.

A többi eljárásokat külsőknek, objectiveknek nevezzük. Ezek ama segélyforrások okos alkalmazásában állanak, melyek annak, a ki velük bánni tud, a külvilágot a legszélesebb értelemben rendelkezésére állítják.

HARMADIK KÖNYV.

I.

Belső eszközök.

A belső eszközök, a melyek bizonyos kedélyállapotok fölkeltesére, erősítésére vagy lerontására biztosan hatnak és a melyeknek a külső eszközök használatba vételét szükségképen meg kell előzniök, magukban foglalják:

I. a szemlélődő elmélkedést,

II. a cselekvést.

Függelékül hozzáadjuk a testi egészség tudományából mindazt, a mi összefügg az erő kifejtésnek azzal a sajátos módjával, melyet itt tanulmány tárgyává tettünk: a szellemi munkával.

ELSŐ FEJEZET.

A szemlélődő elmélkedés.

I.

Azért beszélünk szemlélődő elmélkedésről, hogy ezt a szellemi munkát hasonló működésektől megkülönböztessük. Ez elnevezés alatt, természetesen, korántsem az ábrándozást értjük, különösen nem az érzelgős álmódzást, a mely, mint látni fogjuk, egyike azoknak az ellenségeknek, a melyeket minden erőnkkel le kell

küzdenünk, mikor önmagunk fegyelmezésével foglalkozunk. Míg az ábrándozásban a figyelem szunnyad, s engedi, hogy a gondolatok és érzelmek szövedéke a tudatban játszva vonuljon tova, a képzettársulás a véletlen kénye-kedvéhez fűződjék, s néha a legmeglepőbb módon összeszövődjék: addig a szemlélődő elmélkedés semmit sem biz a véletlenre.

Mindenesetre abban különbözik a tanulástól, a mely becses ismeretek gyűjtésére irányul, hogy a lelket nem „bebútorozni“, hanem hajlékonytánná tenni, „kovácsolni“¹ akarja. A tanulásnak valóban az a célja, hogy ismereteket gyűjtsünk, a szemlélődő elmélkedés egészen másra való. Célunk itt az, hogy a lélekben fölébreszszük a gyűlölet, vagy a szeretet érzelmét. Tanulás közben az igazsággal való foglalkozás tölt el minket; a szemlélődő elmélkedés alkalmával az igazsággal nem sokat törődünk. Többre becsüljük a hasznos hazugságot az ártalmas igazságnál: egész kutatásunkat *kizárólag a hasznossági ok* irányítja.

Hogy erre a munkára sikeresen vállalkozhassunk, szükséges, hogy a psychológiát egészen alaposan tanulmányoztuk legyen. Szükséges, hogy emberi természetünknek még a legparányibb részeit is apróra ismerjük. Különösen értelmi működéseink, s akarásunk okait kell jól ismernünk. Szükséges, hogy e jelenségeknek egymáshoz való vonatkozásait, kölcsönös egymásra hatásukat, társulásukat, váltakozásukat jól megvizsgáltuk legyen. Azonkívül ismernünk kell még a physikai, szellemi, s erkölcsi környezet befolyását lelki életünkre.

Mindez pedig azt kívánja, hogy nagy gyakorlatunk legyen a megfigyelésben, még pedig abban az éles és

¹ Montaigne, III. 3.

finomult megfigyelésben, melyet a hasznosság szempontja vezet.

Ismételjük: feladatunk abban áll, hogy kitartással keressük azokat az indítékokat, a melyek bennünk a szeretet vagy a gyűlölet kitörését fölbresztetni képesek, hogy képzeteket képzetekkel, érzelmeket más érzelmekkel, képzeteket érzelmekkel társítsunk, összekapcsoljunk, vagy hogy reánk nézve károsaknak tartott kapcsolatokat fölbontsunk. Feladatunk az, hogy kihasználjuk a figyelem és az emlékezés minden törvényét, arra a célra, hogy kitörölhessük, vagy bevészessük tudatunkba mindazt, a mit onnan kitörülni, vagy a mit oda bevésni hasznosnak ítélünk. Kell, hogy a kedvező képzeteket és érzelmeket „lelkünkbe átszűrjük“, és hogy azt, a mi elvont gondolat, élénk és élő érzelmmé alakítsuk át. Ez a szemlélődő elmélkedés véget ér, mihelyt a lélekben hatalmas kedélyhullámokat vagy erőteljes visszahatást keltett. Mig a tanulás tudásra irányul, emez cselekvésre serkent.

Ha figyelembe vesszük, hogy az emberben fődolog a cselekvés, hogy csak annyit érünk, a mennyi jót tudunk cselekedni; ha másrészt visszaemlékezünk, hogy cselekedeteinket csaknem egyedül, sőt csakis egyedül kedélyállapotok hívják életre: be fogjuk látni, mily végtelenül fontos annak a finom mechanimusnak a tanulmányozása, melynek segítségével a célunkat szolgáló kedélymozgalmakat létrehozhatjuk, s kiterjeszthetjük.

II.

A chémiában ismeretes jelenség az, hogy ha egy telített oldatba, mely többféle anyagot tartalmaz, egy kristályt merítünk, a kristályéhoz hasonló természetű

molekulák az oldat mélyéből, titokzatos vonzóerőtől indítva, lassan-lassan a kristályra rakódnak. A kristály lassanként növekedik, és ha ez a zavartalan állapot heteken, hónapokon át tart, csodálatos kristályokat kapunk, melyek úgy terjedelmüknél, mint szépségüknél fogva, öröme és büszkeségére szolgálnak a vegyi konyhának. De ha minduntalan megzavarjuk a munkát, a folyadékot megmozgatjuk, úgy a lerakódás szabálytalanul folyik, a kristály pedig rosszul sikerül és kicsiny lesz. Épen így van a pszichológiában is. Ha valamely lelki állapotot a tudat előterében tartunk, egy nem kevésbé titokzatos rokonságnál fogva, mint a milyen a vegyrokonság, a szellemi jelenségek az előbbi köré csoportosulnak.

Ha ez az állapot sokáig megmarad, maga körül tekintélyes erőtömeget csoportosíthat a tudatban, csaknem abszolút uralmat biztosíthat magának, és mindent elnémíthat, a mi nem egyező vele. Ha ez a „kristályosodás“ nem szakadozva, lassan s megzavarás nélkül ment végbe, igen szilárd jelleget vehet föl. Az így megszerkesztett tömegben van valami, a mi hatalmas, megnyugtató, és a mi a bevégeztség benyomását kelti föl. És jegyezzük meg, hogy talán egy képzet sincs olyan, a mely, — ha mi is úgy akarjuk, — ne tudna bennünk ilyen tekintélyes „család-közösséget“ (clan) teremteni. A vallásos eszmék, az anyai szeretet, sőt az aljas, szégyenletes érzelmek, minők: a pénzsóvár kapzsiság, bennünk egészen a korlátlan uralomig fokozódhatnak.

De ritka az olyan ember, és még ritkább az olyan ifjú, a ki meg tudja teremteni lelkében azt a nyugalmat, mely az ilyen lassú „kristályosodás“-hoz szükséges. A tanuló élete túlságosan könnyű és változa-

tos, de legkivált Párisban és a nagy vidéki városokban. Külső ingerek minden fajanak áradata ostromolja tudatának küszöbét: az egyik képzetet követi a másik, harmadik; egy érzelem után örült egymásutánban hűsz, harmincz különböző érzelem kergeti egymást. Vegyük még ez áradathoz a benyomások ezreit, a melyek érzékszerveit ostromolják; a lóversenyeket, olvasmányokat, ujságokat, társas összejöveteleket. A tudatunkon át való ilyen rohanást találóan csak a rohanó vizár folyásához hasonlíthatjuk, mely a medrében torlaszul szolgáló köveket pokoli zúgás közepett ragadja örületesen magával.

Bizony kevesen vannak, a kik egy perczre magukba szállnak, s megkísérelék, hogy a kínálkozó pillanatban a jövőbe pillantsanak. De mikor olyan jól esik tovaragadtatni a benyomások e vad áradatától! Ez nem kíván erőfeszítést! Csak épen elkábitani és elragadni engedjük magunkat! Mint a hogy Channing megjegyzi, a legtöbb ember annyira nem ismeri önmagát, mint a hogy mi nem ismerjük a legsötétebb Afrika országait.¹ Önszántukból sohasem fordították el tekintetüket a külvilágról, hogy magukba tekintsenek: vagy inkább, a mily teljes mértékben kitarják lelküket a külső dolgok befogadására, annyira nincs bátorságuk ahhoz, hogy e külső eredetű áradat hatása alatt leszálljanak saját lényük szilárd, rendithetetlen mélyére. Az a vége, hogy áttengődnek az életen a külső körülményektől ide-oda lökdösve, oly kevésbé önállóak, oly kevésbé urai önmaguknak, mint azok a falevelek, a melyeket az őszi szél forgatagban tova kerget. A haszon, a mit tapasztalataikból szereznek,

¹ De l'éducation personnelle.

semmi. A tekintetet ilyen sokfelé szétszórni annyi, mint semmit sem látni. Csak azok szereznek bő tapasztalatokat, a kik a benyomások áradatának mélyére hatolnak le a nélkül, hogy elragadná őket az ár, és a kikben megvan a szükséges hidegvér ahhoz, hogy a gyorsan elvonuló körülményeket, érzelmeket, képzeteket helyesen megválasztva kiragadják, s azután magukban föl is dolgozzák.

Tisztán áll végre előttünk az igazi cél, s ez nem egyéb, mint akaratumknak, de kiváltképen a munkára való akaratumknak erősítése. Vizsgálat alá kell venni az összes külső körülményeket, minden benyomást, képzetet és érzelmet, s a kedvező hatalmakat arra kényszeríteni, hogy vesztég maradvá hatásukat teljes mértékben kifejtsék, az ellenséges erőket pedig egy tekintetre sem méltatva tovább kell engednünk. A siker titka abban áll, hogy mindent fölhasználjunk, a mi céljainkra fölhasználható.

III.

A psychologus munkája tehát az eddigi vizsgálódások által világosan meg van szabva. Főbb vonásokban a következő az:

1. Midőn valamely kedvező érzelem a tudatba lép, meg kell akadályozni, hogy gyorsan tova tűnjön; reá kell irányítani a figyelmet, s kényszeríteni, hogy fölébreszsze azokat a képzeteket és érzelmeket, a melyeket fölébreszteni képes. Más szavakkal: kényszeríteni kell arra, hogy gyümölcsözzék, hogy teremjen annyi, a mennyit csak teremhet.

2. Ha valamely érzelmünk hiányzik, vagy nem akar bennünk felébredni: meg kell vizsgálnunk, mily képzetekkel vagy mily képzetcsoporttal van összefüg-

gésben, azután a figyelmet ezekre a képzetekre kell irányítani, s ezeket a tudatban állhatatosan megtartani és bevárni, míg a képzettársulás természetes folyamata következtében az érzelem fölébred.

3. Ha szándékunkra nézve kedvezőtlen érzelem tör be tudatunkba, figyelmünket meg kell akadályozni abban, hogy feléje forduljon és arra kell törekedni, hogy gondolataink ne foglalkozzanak vele s így úgyszólván táplálék hiányában erőtlenül elpusztuljon.

4. Ha valamely káros érzelem nagyra nőtt és a figyelmet erővel lefoglalja a nélkül, hogy meg tudnók ebben akadályozni, kérlelhetetlen kritika alá kell vonni mindazon képzeteket, a melyektől ez az érzelem függ, sőt magát az érzelem tárgyát is.

5. Az élet külső körülményeit élesen szemügyre kell vennünk, még a legkisebb részletekre is ki kell terjeszkednünk, hogy minden segélyforrást észszerűen fölhasználjunk és hogy minden veszélyt kikerüljünk.

Ez, hogy úgy mondjuk, az általános terv, melyet munkánkban alapul kell vennünk.

IV.

Van azonban néhány pont, a melynél meg kell állapodnunk. Mihelyt a tanuló át lesz hatva annak szükségességétől, hogy „önmagától menekülnie“ nem szabad; és mihelyt kellően megértette, hogy a szórakozottság éppen olyan gyöngeség, mint a végtagok reszketése: legott talál rá módot, hogy gondolatait összpontosítsa. Nem fogja többé elméjét szétforgácsolni, miként többi pajtásai. Nem fog többé tíz ujságot olvasni egy délután, idejét nem fogja kártyajátéokra pazarolni, nem fog többé hiábavalóságokon szenvedélyesen vitatkozni és nem fogja magát minden áron elkábíttatni. Be-

csületbeli dolognak fogja tartani, hogy megtalálja önmagát és ne dobja magát védtelenül az áradatba, a mely magával ragadja a többit.

A leghatásosabb eszköz azonban, hogy önmagának ura legyen, az lesz, ha lelkében erős hajlandóságokat vagy heves ellenszenvet ébreszt. Egyszerű és benső elmélkedések által arra fog törekedni, hogy megkedveltesse magával a munkát és meggyűlöltesse a rest-ségben elpuhult, hiábavaló, üres életet. Ezekre az elmélkedésekre a saját tapasztalatai fognak neki minden perczen alkalmat adni. Nem fogja engedni, hogy azokat elméjéből más képzetek kiszorítsák. Gondja lesz rá, hogy azokban *gyönyörködjék*. Kényszeríteni fogja ezeket a képzeteket, hogy egész teljességükben kifejlődjenek s tért foglaljanak. A helyett, hogy csak szavakkal gondolkodnék, mint a többi közönséges ember, *kézzelfoghatólag* és *minden oldalról* behatóan meg akar majd látni mindent, a miről elmélkedik. Valamit általánosságban, mintegy futólag, venni szemügyre, csak a lusta elmék szokása. A gondolkodó elmék ellenben a szemlélődés különböző pontjait cseppről-cseppre szűrik át gondolatukba és „gyűjtik annak mézét”.¹

Mindenki tudja például és váltig ismétli, mennyi mindenféle örömet szerez a munka. Föl is sorolják: mindenekelőtt az önszeretet nyer fényes elégtételt; mily boldog öröm képességeinek edződését érezni, szülőinek boldogságát előmozdítani, magának boldog öregséget biztosítani, stb. De a mi tanulónk nem fog megelégedni ezek fölsorolásával, a mi végre is nem egyéb, mint szó. A szavak rövid, kényelmes jelek, a melyek a gondolkodás számára a fogalmakat helyettesítik,

¹ G. Sand, *Lettre à Flaubert*.

melyek rendszeren terjedelmesebbek s annál több gondolkozó erő kifejtését kívánják, minél több részletből alakultak.

A közepszerű elmék ezért gondolkozniak szavakkal, tehát elvont és élettelen dolgokkal, s ezért nincs ezeknek a belvilágban semmi visszhangjuk. Ki ne látná különben, hogy a szavak gyorsan következnek egymás után, s így az általuk felidézett képek tömegéből egy sem kel életre s egy sem lesz világossá? E felületes fölidézés eredménye a szellem meddő kifáradása és bizonyos eltompultság, a melyet ez éretlen képek rajzása idéz elő. E baj orvosságát tisztán látni: részletről részletre! Ne mondják például: szüleim meg lesznek velem elégedve! Hanem idézzék föl atyjuknak képét; képzeljék el őt, a mint örül minden egyes sikernek; képzeljék el, a mint a család barátainak szerencsekívánatait fogadja; képzeljék csak el anyjuk boldogságát, mennyire örül a szünidőnek, mikor fiával, a kire büszke, karöltve sétálhat; jelenjenek meg gondolatban az estebéden, a melyen önökről van szó: élvezni fogják még a kis húgocskájuk ártatlan hiúságát is, melylyel bátyjára büszkélkedik. Más szavakkal: bizonyos részleteknek, mozdulatoknak, szavaknak élethű felidézése által törekedjenek mélyen átérezni szereteteik boldogságát, a kik a legnagyobb áldozatra készek, a kik nem egy örömről mondanak le, hogy az önök ifjúságát minél boldogabbá tegyék, és a kik az élet legnagyobb terhét is átveszik, csak hogy az az önök vállait ne nyomja.

Épen így kell minden legapróbb részleteiben felidézni az öregség örömeit, mint egy munkás élet koronáját. Szavunknak és mindannak súlyát, a mit irunk, a világ tiszteletét, az élet dolgaiban való szellemi

részvételt, mely még akkor is megmarad, ha az anyagi élvezetek meg vannak tagadva tőlünk, stb. Így „élvezni“ kell a függetlenségnek azt az érzetét, a melyet a munka ad; az erő, a hatalom érzetét, a melyet a munka nyújt és kifejt; az ezernyi boldogságot, a melyet az a tetterőseknek megszerez, vagy a melynek édességét megkészszerzi.

Ha gyakran elméltünk mindezekről, ha e gondolatok illata gyakran áthatott bennünket: lehetetlen, hogy csöndes, de a mellett maradandó lelkesedés ne sarkallaná akaratomkat. Ismétlem, hogy ha valamely heves izgalom buzgalma mutatkozik, törhetetlenül azon kell lennünk, hogy az teljesen kifejlődjék és hogy teljes erejéhez jusson. Még ha valamely, a tudatban hirtelenül, felébresztett érzelemről volna is szó, melyet bizonyos külső esemény, például egy tudós tiszteletére rendezett ünnepség megtartása, keltett, azonnal törekednünk kell, hogy ez érzelem kifejlődjék és megerősödjék.

Fölösleges mondani, hogy a midőn a mérlegelés végeredményében ellenszenvet ébreszt azon élet iránt, a melyet kerülni óhajtunk, még ilyen esetekben is, élénk és tartós képet kell magunknak alkotni, a legapróbb részletekről. A dologtalan élet rútságait jól meg kell hányni-vetni, mondhatni: kérődni kell rajta. Ha egy borsszemet lenyelünk — mondá egy régi író — meg sem érezzük. De ha megrágjuk és nyelvünkkel jól megforgatjuk: csipni fogja a szánkát, maró ize pedig elviselhetetlen lesz és tüsszentésre ingerel, sőt könnyezésre indítja a szemet. Így kell tehát eljárni a rest érzéki életre nézve is, hogy bennünk az undor és a szégyenérzet föltámadjon. Ez az undor ne csak magára a bajra szorítkozzék, de még arra is kiterjedjen, „a mitől az a baj származik, és arra is, a mi abból származik“. Ne tegyünk úgy, mint az az ingyencz, a

kinek az orvosok megtiltották a dinnyeevést, mert ettől régi baja mindannyiszor megújult. „Nem eszi, mert orvosa halállal fenyegette, ha dinnyét eszik, de gyötri magát e tilalommal, mindig róla beszél... legalább a dinnye illatát akarja érezni és nagyon boldognak tekinti azt, a kinek abból ennie szabad.¹” És így nemcsak a tétlen életet, azt a nyomorult állapotot, kell megvetnünk, a melyben a dologtalan, üres szellem önmagát emészti föl, kicsinyes és nevetséges előítéletek áldozata lesz, — de még a restek életmódjának irigylésétől is tartózkodnunk kell, sőt attól is, hogy arról még csak beszéljünk is.

Gyűlölni kell azokat a czimborákat is, a kik a semmittevésre csábítanak, azokat a szórakozásokat is, a melyek arra vezetnek minket. Szóval: nemcsak magától a betegségtől kell irtózni, hanem a dinnyétől is, mely visszaesést okoz.

A mint tehát látjuk, az a nagy titok, hogyan kell magunkban valamely érzelmet nagyra növelni, abban áll, hogy soká és gyakran kell a tudatba visszaidézni azokat a képzeteket, a melyektől ez az érzelem függ. Azaz: e képzeteket ki kell domborítani, élénkíteni és élesen körül kell határolni. Ehhez pedig elengedhetetlenül szükséges, hogy az élő és jellemző részletekbe *határozottan belássunk*. Egyébként ez a módszer alkalmas arra, hogy az érzelem kifejlődjék azon vonzás által, melyet a hasonló érzelmekre gyakorol és azon számos megfontolás által, melyek egymást keltik föl.

Hogy e munkát megkönnyítsük, hasznosak lesznek az olyan olvasmányok, melyeknek kitűzött célja az,

¹ *La Vie dévote.* (Bevezetés.)

hogy az ilyen sajátos érzelem keletkezését elősegítsék. Azok a példák, a melyeket majd e könyv gyakorlati részében e végből fejtegetünk, nagy segítségére lehetnek mindazoknak, a kiknek az efféle szemlélődés nem szokásuk. Mindama könyvek, melyek a tanulás jótéteményeit vagy örömeit és a tétlen élet rútságait mutatják be, mint segítő eszközök kitünően beválnak. Némely emlékiratok olvasása, milyenek Mill-éi, Darwin levelei stb., jó hatással lehetnek.

Ha az elmélkedés jól van irányítva, ha szert tudunk tenni, úgy kívül, mint belül nyugalomra, csöndre, mely alkalmas arra, hogy a lelki gerjedelmek a tudat legmélyére hatolhassanak: az elhatározás biztosítva van. De még akkor is, ha elhatározásra jutni nem tudnánk, ne higgyük azt, hogy mind e törekvések haladásunkra nézve haszontalanok. A mint Mill is megjegyzi: „Midőn az ember ebben a kivételes állapotban van, törekvései és képességei adják meg azt a zsinórmértéket, a melylyel összehasonlítja és következőképp megítéli más pillanatok érzelmeit és cselekedeteit. A szokásos hajlamok röpkességük mellett is e nemes buzgalomból származó mozzanatok szerint irányulnak és alakulnak.”¹ Csakugyan olyanok vagyunk, mint az a hangszer, a mely, mint mondják, az igazi művész kezében mindig jobb és jobb lesz. A mint ilyen szemmel nézzük egész életünk folyását, lehetetlen, hogy a jelen más jelentőséggel ne hasson reánk nézve, mintha csak napról-napra éltünk volna bele a világba; lehetetlen, hogy egész gondolkozásunk és cselekvésünk ne kapna erős ösztönzést, ha képzeletben átéltük mindazon örömöket, a melyeket a munka

¹ *Assujettissement des femmes.*

nyujt, és az „akaratgyöngye” életnek minden keserűségét. Sajnos, ha nem térünk vissza gyakran a vázlatos rajzra, hogy kiegészítsük a körvonalakat és hogy megerősítsük a vonásokat, a külső hatások áradata újra átvonul a tudaton és csakhamar eltörül benne minden nyomot. A kedvező ingerek, ha nem ismételjük meg azokat, nem érlelik meg a cselekvést annyira, hogy aratásunk is legyen.

V.

Fontos, hogy ne elhamarkodva dobjuk magunkat bele a külső benyomások zűrzavarába. Magunkba kell szállnunk, időt kell adni a munkakedvnek, hogy lendületre kapjon, a tétlen élet iránt való ellenszenvnek, hogy elérje célját, azaz, hogy erős elhatározást hozzon létre. A határozottan, tisztán kifejezett elhatározásra a magunk újjáalakításának munkájában abszolút szükség van. Bizonyos tekintetben kétféle olyan elhatározás van, melyet az elmélkedés hoz létre. Vannak általános, nagy elhatározások, melyek egész létünkre kiterjednek, s melyek az életet határozottan egy polus felé irányítják. Ezek az elhatározások rendesen több lehetséges megoldás közt való hosszú töprengés után válnak ki. Még általánosabban szólva, ezek kinos küzdelmek fölött döntenek. Ezek a nagy lélekben rendesen hirtelen fordulatot jelentenek, nagy válságot, mely a család befolyása s a külső körülmények hatása ellenére jött létre, mely külső körülmények oly gyakran terelik az ifjút a közönséges taposott útra, melyen annyian járnak.

A gyöngye lelkekre, a birkatermészetűekre nézve ez

az elhatározás nem egyéb, mint a legyőzöttek szégyenletes és gyáva békéje; ez már a közepszerűség győzelme bennük, végleges lemondás a küzdelem minden kísérletéről, belenyugvás a köznapi ember élet-sorsába és lemondás arról, hogy azon ideál sugallatát kövessék, mely magasztosabb, mint a milyet lelkük rossz tulajdonságai befogadhatnának. E két világos eseten kívül, a melyek visszavonhatatlan elhatározásokban végződnek, a gyöngeség minden fokát megtaláljuk az ifjagnál, a kik újra és újra magukba szállnak, a kik egy magasztosabb élet hívó szavát magukban elhallgattatni nem bírják, de a kik, akarat hiányában, megint csak visszaesnek abba az életmódba, a melyet pedig megvetnek. Föllázadt, elkeseredett rabszolgák ezek, a kik jogvesztésükbe nem nyugodnak bele, mint a fennebb említettek s a kik egy munkás élet boldogságát átérzik ugyan, de dolgozni nem tudnak s a kik a tétlen élet átkai alatt szenvednek bár, de nem tesznek semmit! Persze olyan rabszolgák ezek, a kiket a lélektan törvényeinek ismerete fölszabadíthat, ha megváltásuk miatt nagyon hamar kétségbe nem esnek és ha azt nem nyomban kívánják.

Ha ezek az elhatározások oly nagy fontossággal bírnak, ez azért van, mert ezek bizonyos mértékben következtetések. Ezek nem egyebek, mint pontos és szoros formába való átültetései számos vágyakozásnak, kísérletnek, elmélkedésnek, olvasmánynak, érzelemnek, hajlamnak.

Például az életmód általános irányításánál a világegyetem céljára vonatkozó két nagy felfogás közül kell választanunk. Vagy elfogadjuk a skeptikusokkal, hogy a világ úgy, a mint van, mondjuk, egy szeren-

csés koczkavetés eredménye, mely többé nem fog ismétlődni; hogy az élet, a tudat csupán véletlen folytán jött létre e földön. Vagy elfogadjuk az ellentétes elméletet: elhiszszük, hogy a világegyetem a fejlődés útján van mindig magasabb és magasabb tökéletesedés felé.

A skeptikus tételnek csupán egy bizonyítéka van: hogy semmit sem tudunk, hogy be vagyunk zárva „ebbe a zugába a természetnek“, „ebbe a szűk börtönbe“, és hogy nagy önhittség lenne, ha azt a semmit, a mit ismerünk, általános értékű törvénynyé akarnók emelni. Az ezzel ellentétes fölfogás az igaz; úgyszólván ez uralkodik. Mi csupán a mi világunkat ismerjük, de ez a világ rendezve van és pedig régóta, mert az élet föltételezi a természet törvényeinek változhatatlan állandóságát.

Ha például a gabona látható tulajdonságai mellett ma ott volna az a tulajdonsága, hogy élvezhető, holnap azonban már más, ettől különböző tulajdonságai volnának, holnapután pedig már az volna a tulajdonsága, hogy mérges, nem szervezkedhetnék semmiféle élet a földön. Élek, tehát a természet törvényei állandóak. A silur-korszakból ered az élet, s így néhány millió éve már, hogy a természet törvényei ugyanazok. Erre céloztunk akkor, a midőn azt mondtuk, hogy a „moralista“ tétel az uralkodó.

Másrészt az a hosszú fejlődés, mely annyi ezer év óta tart, gondolkozó lényeket hozott létre és ezek a gondolkozó lények viszont erényes lényeket. Hogy is lehet azt föltételezni, hogy a dolgok menete nem a gondolat és erkölcs felé törekszik? A természetrajz és az emberiség története azt tanítja, hogy a „struggle

for life“ minden borzalmait egy magasabb rendű embe-
riség alakulására vezettek.

Másrészt a gondolat rendet és állhatatosságot foglal
magában, ép úgy, mint maga az élet. A chaos elkép-
zelhetetlen. Gondolkozni annyi, mint szervezni, osz-
tályozni. S vajjon a gondolat, a tudat nem az egye-
dűli valóság-e, a mit ismerünk? Ha pedig a skeptikus
elméletet fogadjuk el, mi egyéb ez, mint annak kije-
lentése, hogy az egyedűli, általunk ismert valóság
puszta chimaera? S ezt kijelenteni, ennek nem sok
értelme van *reánk nézve*. Ezek olyan mondatok, melyek
üres szavakból állnak, melyek mögött semmi sincs.

Elméletileg tehát a bizonyítékok nagyon erősek a
moralistikus elmélet javára. Gyakorlatilag döntők. A
skeptikus elmélet a személyes önzés jogosságának
elismerésére s az ügyesség egyedűli megbecsülésére
vezet. Ha az erény egy kis dicséretet kap, ez azért
van, mert megfontolt ügyességnek tartják.

Ez elmélkedésekhez tegyük még hozzá, hogy a
választás nem tetszésünktől függ. Az kötelező. Mert
nem választani is annyi, mint választani. A restek és
a gyönyörhajhászok életét választani annyi, mint
tényleg azt a hypothesis-t vallani, hogy az emberi
életnek, csak mint a gyönyörök eszközének van értéke.
Nos, ez pedig olyan elmélet, mely a mellett, hogy
egyszerű és naiv, nem kevésbbé, sőt főképp metaphy-
sikai. Némely emberek sokkal metaphysikusabbak, mint
ők gondolják; metaphysikusok a nélkül, hogy tudnák.

Lehetetlen tehát, hogy a két nagy metaphysikai
elmélet között ne válaszszunk. Ezt a választást hosszú
tanulás és elmélkedés előzheti meg. Majd egyszerre,
egy szép napon, valamelyik érv jobban kidomborodik,
a moralistikus elmélet szépsége és nagysága megkapja

a lelket és határozunk. Határozottan a morális tételt fogadjuk el, mert egyedül csak ez adja meg okát földi életünknek, mert egyedül csak ez ad értelmet a jóra való törekvéseinknek, az igazságtalanság és az erkölcstelenség ellen való küzdelmeinknek. Mihelyt választottunk, a skeptikus érveket egy pillanatra sem engedjük a lélekbe hatolni; megvetéssel üzzük ki onnan azokat, mert a bölcselkedés öröménél magasabb kötelesség vár ránk, a cselekvés kötelessége, és pedig a becsületes cselekvés kötelessége. Féltékenyen őrizzük morális hitünket, mely élet-elvevé válik és létünknek zamatot, emelkedettséget, frissiséget ad, a mit sohasem fognak megismerni a dilettansok, a kiknél a gondolat tehetetlen arra, hogy határozott kedélyállapotokat és erős, férfias tevékenységet hozzon létre.

Az életnek ez ünnepélyes elhatározás után már megvan a maga határozott iránya. Cselekedeteink nem ingadoznak többé a külső események szerint. Nem leszünk többé engedelmes eszközök nálunk erőlyesebb emberek kezeiben. Sőt vihartól verdesve is meg tudunk maradni kiszabott utunkon. Érettek vagyunk magasabb feladatokra. Ez az elhatározás olyan, mint az érczpénzen a veret. A kopás eltörülhet ugyan néhány vonást, de az érczbe vert arcz főbb vonalait mindig föl lehet ismerni.

Ezt a morális elhatározást a munkás embernél még más elhatározásnak is kísérnie kell. Mint a bűn és az erény közt ingadozó Herkulesnek, neki is a munkás életet kell választani és elvetni a henye életet.

Ennyit az általános elhatározásokról, a melyekre csak épen egyszer kell magunkat elszánni az életben. Ez ünnepélyes elhatározás valósággal egy ideál

választása, egy átértzett igazságnak a megerősítése . . .

De ha a cél ki is van tűzve, azt nem érhetjük el azonnal és csakis úgy jutunk a célhoz, ha annak eszközeit is *akarjuk*. A leginkább alkalmas eszközöket megmutatja nekünk a figyelmes tanulmányozás. Ezeket az eszközöket akarnunk kell és minden akarással elhatározást foglal magában. Ezek a részleges elhatározások azonban különösen könnyűekké válnak, ha a főelhatározás jól és kellően volt megválasztva. Ezek úgy következnek belőle, mint a hogy a következmények folynak a főtételből. Ha azonban valamely különös elhatározás nehezünkre esik, például annak az elhatározása, hogy bizonyos meghatározott szöveget Aristotelesből lefordítsunk, gondolhatunk azokra az okokra, a melyek alkalmasak arra, hogy nekünk e feladathoz kedvet adjanak: ha a szöveg magában véve ellenszenves, nem tagadhatjuk, hogy az az erő-kifejtés, a mely szükséges arra, hogy egy oldal értelmét kihámozzuk, a mely talán sohasem is volt benne, bizony erős szellemi gymnastika; s a nagy éles elméjűség, a melyet ez a lépésről-lépésre haladó küzdelem minden egyes szó, minden egyes mondat ellen, — és a logikus összefüggésre való törekvés — megkíván, fölfoghatóvá teszi előttünk nyomban, ha nyolcz nap múlva egy ilyen munka után harczedzett képességünket Descartes elmélkedésének egy lapjára, vagy Stuart Mill egy fejezetére fordítjuk. Úgy vagyunk vele, mint azok a római katonák, a kik a gyakorlatot a háborúban megkívánt teher kétszeresével végezték. Ritkán esik meg, hogy a főelhatározás jelenléte mellett az akarat fölkeltségére nem volnának elegendők bizonyos egy-

szerű, bizalmas megfontolások, melyek a részleges elhatározásra vonatkoznak.

A fönnebbiek mutatják, hogy a tanítók a siker mily fontos eszközét engedik ki kezükből, ha minden tanulmánycsoport előtt nem sorolják föl azokat az általános és részleges előnyöket, melyeket a tanulók e tanulmányokból meríthetnek. Mondhatom, hogy a latint éveken át kedvetlenül tanultam: senki sem mutatta meg nekem hasznosságát. Másrészt tanulókat, kik szintén ily ellenszenvet éreztek iránta, megmen-tettem ettől az által, hogy olvasmányul adtam nekik s kiegészítettem *Fouillé* kitünő tanulmányát a classikus tanulmányok szükségességéről.

VI.

Mindamellett némely olvasó lelkében bizonyára fölmerül egy ellenvetés. Bizonyosan gyakran hallották ismételni, hogy a cselekvés és a hosszabb szemlélő-dés között ellentét van, hogy a gondolkodók rend-szerint oly kevésbé alkalmasak a gyakorlati életre, hogy már a hosszabb szemlélődő elmélkedésnek a cselekvésre vonatkozó hasznosságában épen nem hisznek. Összetévesztik ugyanis a kapkodókat a tett embereivel, a kik igazán méltók e névre. A kapkodó ellentéte a tett emberének. A kapkodónak szüksége van arra, hogy tegyen valamit: működését napról-napra való gyakori, összefüggéstelen cselekedetek jellemzik. De minthogy az életben, a politikában stb. minden siker csakis az egy cél felé irányított erő-kifejtések folytonossága által érhető el: így ez a kapkodó tevékenység nagy zajt csap ugyan, de munkáról, legkivált jó munkáról szó sem lehet. A cél-

irányos, önmagában biztos tevékenység magában foglalja a mély gondolkodást. És minden nagy ember, ki mint IV. Henrik és Napoleon, tevékeny volt, a cselekvés előtt hosszasan elmélkedett még pedig vagy ő maga vagy minisztere útján (Sully). A ki nem gondolkodik, a kinek nem lebeg mindig szeme előtt a követendő általános czél, a ki nem keresi állhatatosan a legjobb eszközöket a részleges czélok elérésére: szükségképen a körülmények játékszere lesz; az előre nem látott esetek megzavarják és minden pillanatban arra kényszerítik, hogy egyet fordítson a kormány rúdján, a minek vége az lesz, hogy elveszti a kitűzött általános irányt. A cselekvésnek mindig követnie kell a szemlélődő elmélkedést, mint látni fogjuk; de ez egyedül még sem elég, habár minden termékeny cselekvő életnek ez a szükséges föltétele.

Szükséges föltétele, mondjuk, mert valamennyien idegenebbek vagyunk önmagunknak, mintsem gondolnók. Méltán elszomorodhatunk, midőn látjuk, hogy ezer ember között nem akad egy is, a ki önálló egyéniség volna: csaknem valamennyit úgy életmódjukban, mint apróbb cselekedeteik összességében, mint a bábukat, olyan erők összessége mozgatja, melyek sokkal hatalmasabbak, mint az ő erejük. Életük nem önállóbb annál a darab fáénál, a melyet a rohanó folyamárba hajítok, a mely tovaragadtatik a nélkül, hogy tudná miért és hogyan? Hogy egy ismert képet elevenítsünk föl, mozognak, mint valami szélkakas, és bár mozgásuknak tudatában vannak, nem ismerik a szelet, a mely mozgatja őket. A nevelés, a beszéd oly erős suggestiói, a barátok és a világ véleményének oly rendkívül hatalmas nyomása, a közmondások látszólagos meggyőző igazsága és végre a természetes

hajlamok vezetik legnagyobb részüket közöttünk, és bizony ritkák azok, a kik, bár annyi váratlan áramlat által hanyatva, útjukat határozottan a már eleve kiválasztott kikötő felé irányítják, és előrelátóan, gyakran megállanak, hogy megállapítsák, hol tartanak s haladásuk vonalát kiigazítsák.

Még azokra nézve is, a kik önuralmukat megmerik kísérteni, mennyire kiszabott az az idő, a melyben önmagukkal rendelkezhetnek! Huszonhét éves korig gondolkozás nélkül üzetünk sorsunk felé és a midőn életünknek irányt akarnánk adni, be vagyunk már illesztve egy kerék-szerkezetbe, a mely magával visz minket. Az élet egy harmadát az alvás veszi igénybe. A kiszabott foglalkozások, öltözködés, evés, emésztés, a társaság követelményei, a hivatal kötelességei, gyöngélkedések, betegségek, bizony kevés időt engednek egy magasabb életre! Haladunk, haladunk; a napok egymás után mulnak és megöregszenk, mire földi életünkben tisztán kezdünk látni. Innen van a katolikus egyház csodás ereje, mely tudja, hová vezeti az embereket, és a mely a gyónás és a lelkiismeret irányítása által a gyakorlati lélektan legmélyebb igazságainak ismeretéhez jut, a játékbábok nagy csapatának széles utat nyit, támogatja a gyöngéket, mikor ingadoznak és világosan egységes irány felé tereli a tömeget, mely nélküle lesülyedt volna vagy ott maradt volna erkölcsi tekintetben az állat színvonalán.

Bizony, csaknem valamennyien hihetetlen mértékben alá vagyunk vetve kívülről jövő hatásoknak! Legelőbb is a családban nyert nevelés ilyen. A philosophus-családok ugyanis ritkák! Ritkák ennél fogva az olyan gyermekek is, a kik észszerű nevelést kapnak. Sőt

azok, a kik ilyen nevelésben részesülnek, bizonyos tekintetben az ostobaság légkörében úsznak. A környezet, a cselédek, a barátok, a kik végre is a közfelfogás befolyása alatt élnek, csakhamar megtömik a gyermek elméjét a társaságban divatos formákkal. Még ha a család ez előítéletekkel szemben légáthatlan falakat tudna is építtetni, a gyermek kap majd tanítókat, a kik közül kevesen gondolkodnak, barátokat, a kik a közszellemtől vannak áthatva. Azonban a gyermek társai között él s a legjobban nevelt gyermeknek is a hozzá hasonlóknak nyelvén kell majd beszélnie. De mindenki tudja, hogy a nyelv népies eredetű. A tömeg a beszédet a maga képére teremtette. Belé lehelte középszerűségét, gyűlöletét minden iránt, a mi valóban magasztos, belé lehelte esetlen naiv ítéletét, mely a látszatnál tovább nem hat. Ezért találunk a nyelvben nagy számmal olyan kifejezéseket, képzettársításokat, melyek a szerencsét, a hatalmat, a haditetteket dicsőítik, s olyanokat, melyek a jóságot, az önzetlenséget, az egyszerű életet, a szellemi munkát megvetik.

És mindnyájan nagyon alá vagyunk vetve a beszéd hatásának. Szükség van bizonyítéokra? Mondják csak ki előttünk ezt a szót: „nagyság“. Százat teszek egy ellen, hogy e szó a hatalom, a pompa képzetét kelti fel s nem az erkölcsi nagyságét. Mindenki előtt Caesar fog lebegni, senki előtt sem Epictet. Boldogságról van szó? Íme, a lélekben fölmerülnek a gazdagságra, a hatalomra, dicsőségre vonatkozó képzetek! Tegyen, mint én tettem, kísérletet tizenöt olyan szóval, a melyek legjellemzőbben fejezik ki mindazt, a mi az életnek értéket ad, a mi a gondolkodó előtt az életet érdekessé teszi arra, hogy végig éljük. Adjá elő, hogy

lélektani szempontból kutatja, milyen képek kísérik a szót, hogy így senki se sejtse e gyakorlat erkölcsi horderejét — s nagyon fog épülni. Arra a következtetésre jut majd, hogy a beszéd az ember befolyásolására legerősebb eszköz, melylyel az ostoba, közönséges tudatlanság rendelkezik — a jelentékeny szellemek nagy kárára.

Nos, ez általános ostobaságra diákunk minden társának egész halom részjegye van, a melyeket ő a mindennapi költségekhez mértén aprópénzre vált föl. A közmondások élő és velős formában tartalmazzák a népek bölcseségét, azaz: az olyan emberek megfigyeléseit, a kik a helyes megfigyelésnek még elemi szabályait sem ismerik és a kiknek sejtelmük sincs arról, miben is állhat valamely bizonyító kísérlet. Ezek a minduntalan ismételt közmondások végre is bizonyos tekintélyre tesznek szert, a melyet kétségbevonni a jóízlés ellen való véték lenne. Ha olyan ifjúról van szó, a ki minden élvezetet, mely e névre igazán méltó, ostobán feláldoz annak a hiúságnak, hogy valamely züllött, szeszélyes asszonyszemélyt csapszékről csapszékbe vihet: „Hadd tombolja ki magát az ifjúság. Fiatalság, bolondság!” mondja majd néhány komoly tekintély, a kik szabad fölfogással akarnak hivalkodni; még szerencse, ha nem biztatja folytatásra az ifjút, sajnálkozva, hogy rá nézve e bolondságoknak ez az ideje már elmúlt.

Nos, van bátorságunk hozzá, hogy megmondjuk: ilyen szentesített szólásmódok az ifjúnak mérhetetlenül sokat ártanak, megakadályozzák abban, hogy elmélkedjék, hogy az igazságot meglássa. Pedig Európa és Amerika valamennyi országában a gymnasium vagy a lyceum elhagyása után minden igazi

felügyelet, minden erkölcsi védelem nélkül ki vagyunk vetve valamely nagyvárosba; sohasem intettek óvatosságra az oktalan előítéleteknek azzal a végzetes légkörével szemben, a melyet diákok közt magunkba szivunk s így feslett és züllött viselkedésünk könnyen megmagyarázható. A zajongó diákoknak ez a csapata, melyeket a rendes gondolkodású ember megvet, a valóságba átment megtestesülései azoknak a kritika nélkül való eszméknek, melyek a „rendes ember“ agyát, mint a salak, nyomják.

Ez a hatás oly erős, hogy azok, a kiknek ettől végre érett korukban menekülniök sikerül, valóban irigylésre méltók. Az akarat gyöngeségével és az alacsony hajlamok erejével igyeksenek sokan ily közmondásokkal eljátszott ifjúságukat és még érett korukban is folytatódó léhaságukat igazolni. A nevelés, a példa, a nyelv, a környezet által fölhalmozott és a hajlamok által így elősegített tévedések a lelket úgy szállják meg, mint valami sűrű köd mely a dolgokat eredeti formájukból kivetkőzteti. E köd eloszlatására csak egy mód van: gyakran meneküljünk az elmélkedő magányba; a környezet közönséges hatásait helyettesítsük lelkünkben egy nagy szellem hatásával és engedjük, hogy ezek a jótékony befolyások nyugalommal egészen a lélek mélyére leszállhassanak. A lélek mélyére való lehatolásra oly kedvező magányt könnyű elérnie a tanulónak: soha később nem élvez majd ilyen teljes szabadságot, és valóban szomorú, hogy a teljes függetlenség e korszakában oly kevésé vagyunk urai önmagunknak.

Ám, az mégis csak igaz marad, hogy ez önmagunkban való elmélyedések alkalmával akár saját erőnkől, akár pedig gondolkodó fők elmélkedései

által tévedéseinket lassankint eloszlathatjuk. A helyett, hogy a dolgokat mások becslése szerint itélnők meg, megszokjuk azokat önmagukban véve megtekinteni. Mindenekelőtt levetkőzzük azt a szokást, hogy élvezeteinket és benyomásainkat mások véleménye után ítéljük meg. Látni fogjuk, hogy a közönséges ember, a ki alacsony élvezetekkel elégszik meg, mert a magasabb élvezetekre képtelen, mint ruházza föl amazokat nemcsak hazug látszattal és pazarolja rájuk a nyelv minden dicsérő szólásait, de még megvetéssel és gúnynyal is illeti a magasabb élvezeteket és lerántja mindazt, a mi tiszteletet érdemel. A bölcselő, a ki gondolkodik és nem úszik az árral: neki csak üresfejú álmodozó, különczködő, bolond. A ki elmélkedik, az már hajszálhasogató, a ki a csillagokba néz s beleesik a kútba. Valamennyi tömjénező jelző és dicsőítő dal a bűnnek szól, minden vaskos mondás az erénynek; a mily kecses, előkelő az egyik, olyan szigorú, merev, pedáns a másik. Maga Molière, nagy lángeszével sem lett volna képes elérni, hogy a bűnön mulassunk. Célimène, ez a jóság és őszinteség nélkül való tetszelgő nem nevetséges, de az a becsületes ember, a kinek minden szava, minden mozdulata fenkölt egyenességre vall, igenis nevetséges. Alcestenek megvan az az adománya, hogy kómikus tud lenni. És nagy az ámulat mind a két nembeli tanulók közt, a midőn megtudják, hogy Alceste előkelő ifjú; ily hatalmasan ragadja magával ez a szó: erény a köznyelvben foglalt suggestiókat; s ez a köznyelv, ismétljük, lerakodóhelye mindannak, a mi közönséges, alacsony. Müller Miksa a művelt angol ember által használt szavak számát három-négyezerre becsüli, a nagy mesterek által használtakét tizenöt-húszezerre; igen ám,

de épen azon szók jegyzékében, a melyek a társalgásban csak ritkán használtatnak és a melyek a köznap ember és a bölcs utipodgyásza közt a különbséget teszik, vannak meg mindazok a szavak, a melyek azt jelentik, a mi nagy, nemes, magasztos.

Sajnos, azzal az emelkedéssel, melyet a nyelvben a gondolatok fenköltsege okoz, úgy vagyunk, mint a hegyekkel: a köznap ember tesz ugyan rövidebb kirándulásokat egy-egy csúcs felé, de a síkságon lakik. Ime, ezért helyezkednek a képzetcsoporthok szembe mindazzal, a mi emelkedett. „Gyermekkorunk óta bizonyos dolgokat mint jókat, másokat mint rosszakat hallottunk emlegetni. Azok, a kik nekünk ezekről beszéltek, belénk oltották saját hangulatuk képzetét s így megszoktuk, hogy azokat ép úgy tekintsük és hozzájuk ugyanazokat a hangulatokat és érzelmeket fűzzük“:¹ „nem ítéljük meg többé a valódi értékük szerint, de azon ár szerint, a melylyel az emberek véleménye fölruházta“.

Ismételjük: a tanuló ifjú csak a figyelmes elmélkedésben találja meg az orvosságot és látni fog saját szemével. Kell, hogy — miként a többiek — belevesse magát az életbe: különben nem lenne tapasztalata és nem tanulná meg kikerülni a veszélyt. Ha azonban megtette tapasztalatait a mindennapi életben, térjen vissza önmagához és elemezze gondosan benyomásait: ettől kezdve nem fog már csalódni a dolgoknak értéke, nagysága, de legkivált azok hozzávaló viszonyának megítélésében; lenyírbálja azokról mindazt, a mi idegen eredetű. Csakhamar le fogja vonni az átlagos diákéletből a következtetést, melynek

¹ Nicole, Danger des entretiens . . .

foglalata ez: a maradandó élvezetek, a magasztos és tiszta gyönyörök fölláldozása a *hiúságnak*. Azért a hiúságért, hogy függetlennek lássék, hogy a csapszékeket lármával, zajjal töltheti el, hogy ihatik mint valami korhely, hogy csupa dicsekvéskép reggel két órakor járhat haza, hogy magát oly nők társaságában fitogtathatja, a kiket másnap mások karján láthat, olyanok karján, a kik ép oly kevéssé rátartósak, mint ő, s hajlandók magukat velük szintén mutogatni.

A nevelőintézet szigorúsága, a szülők aggodalmas felügyelete után világos, hogy ez a viselkedés a függetlenségnek csattanós bizonyítása. De hát minek is azt fitogtatni, mikor függetlenségének valódi érzete az, a mi igazi nagy örömet okoz? A mi azon fölül van, az már csak hiúság. Nagyon tévesen fogják föl az igazi gyönyört ebben a lármás életben! A mi pedig a hiúságot illeti, könnyű azt okosan kielégíteni! Az az öröm, hogy tanáraink becsülnek, hogy kitünően teszszük le vizsgálatainkat, hogy szülőink óhajításait teljesíthetjük, hogy kis városunkban nagy embernek tartanak, mennyivel fölülmulja a mulatni vágyó tanuló hiú elégtételét, a mely olyan, mint a legostobább zsák-hordóé, vagy boltoslegényé, a ki bérét kikapta.

A tanuló ifjú tehát mélyedjen el önmagába és vegye beható vizsgálat alá mindazon szórakozásokat, a melyek csak fáradságok és kiábrándulások a hiúság csalóka köpenyében. Bonczolgassa egyenként az előítéleteket, az álokoskodásokat, a melyek a szellemi munka útjában csak úgy hemzsegnek; nyissa tágra a szemét és vegye szemügyre *részletesen* néhány eltöltött napját és elveit, a melyek őt vezetik. Ezeket az elmélkedéseket támogassa jól megválasztott olvasmányokkal és mellőzze mindazt, a mi akaratát nem támogatja. Egy

új világot fog így fölfedezni. Nem lesz többé arra kárhóztatva, hogy a dolgoknak csak az árnyékát vizsgálja, mint a lelánczolt foglyok Plato barlangjában; látni fogja szemtől-szembe az igazság tiszta fényét.

Ily módon a benyomásoknak egy üdvös, férfias légkörét teremti meg magának, egyéniség lesz, értelmes ember, a ki ura önmagának. Nem engedí többé, hogy egészen ellentétes irányokba hajtsák olyan ingerek, a melyek akár vak ösztönei, akár a nyelv, akár a czimborák, a világ vagy a környezet részéről jönnek.

Világos tehát, hogy a világi élet kellő közepében is a legmélyebb magányba vonulhatunk vissza és ott élhetünk gondolatban. Ez a magány, a melyet kívánunk, abban áll, hogy az apró-cseprő bajokat nem engedjük lelkünkbe belépni, hogy kényszerítjük magunkat arra, hogy csak olyan tárgyakat és képzeteket fogadjunk be, a melyek képesek a lélekben a kívánt érzelmeket fölébreszteni. Ez a munka nem kívánja azért még okvetetlenül, hogy a karthausiak kolostorába vonuljunk vissza, sőt teljesen összeegyeztethető a szokásos foglalkozással: elég, ha sétánk közben vagy otthon vissza tudunk vonulni bensőnkbe és figyelmünket hosszabb vagy rövidebb ideig mindennap vagy minden héten csupán azokra az indító okokra tudjuk irányítani, a melyek az ellenszenv vagy a szeretet érzelmét fölébreszteni képesek.

VII.

És ekkor a mi ifjú emberünk nemcsak a közönséges hatások jobbágyságából és a szenvedély okozta tévedésektől fog megszabadulhatni; nemcsak életének

iránya alkalmazkodik jobban az igazsághoz, de komoly veszedelmektől is menekül. Az önfegyelmezés tényleg magában foglalja az önuralmat a külső világ ezer behatásával szemben, de magában foglalja még legfőképen az értelem uralkodását az érzékenység vak ereje fölött. Ha egy figyelmes tekintetet vetünk a gyermekek, a legtöbb asszony és a legtöbb férfiú magukviselőjére, megütközünk, látva azt a törekvést, a mely valamennyiben megvan: hogy az első pillanat hatása alatt cselekedjenek és látva teljes képtelenségüket arra, hogy magukviselőjét még kevésbé távolfekvő célokhoz is tudnák alkalmazni. A bennük meglévő kedélymozgalmak hajtják őket minden pillanatban ilyen vagy olyan cselekedet végrehajtására. Tudatukban a hiúság egy hullámát követi a haragé, majd egy érzelmi fölgerjedése stb., és ha a megszokott vagy kényszerű cselekedeteket leszámítjuk, a mi marad, legkivált társaságban, az azon az alapelven nyugszik, hogy olyan emberekben keltsenek maguk iránt jó véleményt, a kiknek ítélőképesége rendszerint nem valami magas. A hajlandóság pedig, hogy az ember önmagát tartsa gyermekes módon minden jó mintaképének, oly erős, hogy a világ egyedül azokat az izgékony, sürgő-forgó embereket, a kapkodókat tartja a tett embereinek, kik nem nyughatnak a helyükön. A ki magányába vonul, hogy elmélkedjék és gondolkozzék, a gáncsot hívja ki maga ellen. Pedig mindazt, a mi nagy és maradandó van a világon, az elmélkedők, a gondolkodók hozták létre. Az emberiség igazán termékeny munkáját csöndben, sietség és zaj nélkül azok az álmodozók végezték, a kikről az imént beszéltünk és „a kik a csillagok felé néznek s az alatt a kútba esnek”. A többieknek,

a lármásoknak, a politikusoknak, a hódítóknak, a kapkodóknak, a kik ostobaságaikkal megtöltik a világtörténelmet, bizonyos távolságból tekintve, csak nagyon jelentéktelen szerepük van az emberiség haladásában. Ha majd ez a történelem, azaz a mit ma annak tekintenek, és a mi nem egyéb mint egy sereg adoma a jó, művelt közönség kíváncsiságának kielégítésére szánva, helyet ad a gondolkodók által a gondolkodók számára írott történelemnek, csodálkozva fogják látni, mily kevésbé módosították a művelődés széles folyását az ú. n. „hőstetteket“ véghezvitt nagy férfiak. A történelem igazi hősei, milyenek a nagy fölfedezők a tudományban, a művészetben, az irodalomban, a philosophiában, az iparban, majd ekkor fogják elfoglalni az őket joggal megillető első helyet. Egy szegény gondolkodó, mint például *Ampère*, a ki sohasem értett a pénzszerzéshez, a kit cselédje a könnyezésig kikapargott, fölfedezéseivel jobban fölforgatta a társadalmat, sőt a modern haditudományt, mint egy *Bismarck* és egy *Moltke* együttvéve. Egy *Georges Ville* többet tett és fog tenni a földmívelés fejlesztésére, mint ötven földmívelésügyi miniszter összesen.

Hogyan kívánhatjuk tehát, hogy a tanuló ifjú ellentálljon az általános fölfogásnak, mely dicsérettel halmozza el a kapkodó sürgést-forgást, s ezt összetéveszti az igazi hasznos működéssel? Hogyan kívánhatjuk tőle, hogy ne tartsa szükségesnek magát legalább abban az illúzióban ringatni, hogy él, mert tudniillik: zajt csap, mert meggondolatlanul cselekszik; hiszen az elfogadott formák szerint ez az élet! Minden szerencsétlenségünk abból a végzetes szükségletből származik, hogy rögtön cselekedjünk; ebből a szükségletből, a melyet a közvélemény dicséretei

csak még inkább sarkalnak. Ez a kapkodás magában még nem rejtene nagy veszedelmet, mert nem tudná, mire adja ki erejét. De azon hajlandóság által, hogy meggondolatlan cselekvésre ösztönöz, a tanuló ifjú a külső körülmények játékszerévé lesz. Egy pajtás látogatása a munka idejében, egy társas-összejövetel, egy ünnepség vagy bármily esemény magával ragadja őt. Mert, a mint könnyen észrevehetjük, az előre nem látott véletlen „leszereli“ a gyöngye akaratot. Üdv csupán az elmélkedő szemlélődésben van: sőt a külső események előrelátása pótolhatja még a hiányzó tetterőt is. Ám a tanuló az előre nem látott *véletlent* élete folyásából kirekesztheti, könnyen előreláthatja azokat az alkalmakat, melyek őt elterelik rendes útjáról. Már tudja előre például, hogy ez és ez a pajtása majd a vendéglőbe vagy sétára fogja őt hívni, már előre készen tarthatja a visszautasító szavakat — vagy ha kereken visszautasítani nem akarja, tartogathat e célra valamely mentséget is, s véget vethet minden további sürgetésnek;¹ de ismételjük, ha nem határoztuk el már jóelőre és erősen, hogy hazamegyünk és a kiszabott munkát befejezzük és ha nem tartogatjuk már készen

¹ Semmiesetre sem helyeselhetjük Kant-nak e tekintetben való hajthatatlanságát. Hogyan! meg volna engedve nekem, hogy embert öljek jogos önvédelemből, s egy szükségből mondott hazugság nem volna megengedve jogos önvédelem gyanánt a tolaodókkal szemben? Több mint jog, inkább már kötelesség, hogy az ember velük szemben megvédje munkáját és gondolatát. Igen gyakran ez az egyedüli fegyver, a melylyel védekezhünk a nélkül, hogy másokat súlyosan megsértenénk. Megbocsáthatatlan, gyűlöletes az a mentség, a mely valakinek árt. Az az igazság, a melyet azért mond valaki, hogy ártson vele, ép oly kárhóatos, mint a valótlanság. A mi a tettet bűnössé teszi: az a gonosz szándék.

a kifogást, a mely egyszerűen véget vet a semmittevésre való csábítás kísérletének, kilátásunk van arra, hogy egy napot elveszítünk.

Előrelátni lélektani szempontból annyi, mint az eseményeket előre elképzelni. Ez az előre elképzelés, ha élénk és tiszta, fölér a fél-feszültség állapotával, úgy hogy a felelet vagy a cselekvés nagy gyorsasággal megy végbe; így a cselekvés vagy az adandó válasz gondolata és a gondolat objektív megvalósítása között nincsen annyi fizikai idő, hogy a külső események ingerei vagy a pajtások kísértései közbe beilleszkedhessenek. A mi elhatározásunkra nézve káros események bizonyos mértékben még elősegítik azoknak a cselekvéseknek automatikus végrehajtását, a melyek elhatározásunknak megfelelnek.

Csak a gyöngé lények számára áll az élet előre nem látott dolgokból. Annak az élete, a kinek nincsen határozottan kitűzött célja, vagy a ki — bár megvan a maga célja — szemét nem tudja állandóan e felé irányítani és tűri, hogy attól eltereltessék: nem lesz összefüggő és egységes. Ellenben arra nézve, a ki haladásában gyakran megáll, hogy a „célzt újból szemügyre vegye“ és hogy az irányt kiigazítsa, nincsenek előre nem látott dolgok: e végből azonban meglehetősen tisztába kell jönnünk önmagunkkal és meg kell ismernünk megrögzött hibáinkat és az okokat, a melyek időnket rendszerint elrabolják, — és ennél fogva tudnunk kell megvonni a zsinórmértéket: hogy úgy mondjuk, nem szabad elveszítienünk önmagunkat szemünk előtt.

Ily módon végre sikerülhet életsorsunkban a véletlen szerepét napról-napra gyöngíteni. Nemcsak azt *fogjuk tudni* tétovázás nélkül, mit kell mondanunk

és tennünk ilyen külső körülmények között, például ezzel a baráttal szakítani, lakást változtatni, más vendéglőbe jární, bizonyos időre falura menekülni; de tudni fogunk még egy teljes és részletezett haditervet is kidolgozni mindenféle belső véletlennel szemben.

Ez a terv nagyfontosságú. Ha ez jól ki van gondolva, legott tudjuk, mit kell tennünk, midőn az érzékiség egy ingere tudatunkba tolakszik s nem vagyunk képesek kiüzni; tudni fogjuk, hogyan kell elhárítani a megokolatlan érzelgősséget, hogyan kell győzedelmeskedni a szomorúságon, a csüggedésen. Mint a jó hadvezér, mérlegeltük azokat az akadályokat, melyeket az ellenség előnyei, a talaj nehézségei, a saját csapataink hibái elénk gördítenek, — de viszont fölbecsültük a siker kilátásait is, számot vetettünk az ellenséges hadvezetés gyöngeségeivel, a terület ilyen vagy olyan előnyeivel, a talaj ilyen vagy olyan alakulásaival és a csapatok lelkesedésével. Ekkor azután már mehetünk előre. A külső és belső ellenségek ismeretese, ismeretes a taktikájuk, gyöngé oldaluk: a végső győzelem tehát nem kétséges, mert mindenre előre volt gondunk, még a rendben való visszavonulásra is, részleges vereség esetén.

Épen ezek a belső és külső veszedelmek azok, a melyek a tanulót könnyen hatalmukba ejtik és a melyeknek figyelmünket szentelnünk kell. Tanulmányoznunk kell a legyőzésükre alkalmas taktikát. Látni fogjuk akkor, hogyan lehet fölhasználni a külső körülményeket, a melyek erkölcsi elernyedésünket rendszerint csak siettetni szokták és hogyan lehet azokat előnyösen arra fordítani, hogy akaratunkat önmagunk neveljük.

Annyi bizonyos, hogy az elmélkedés és az értelem

biztos fölszabadítók; és a világosság e hatalmának diadala a nehézkes és vak érzéki hatalmak fölött idővel bizonyos!

VIII.

A mint látjuk, a szemlélődő elmélkedés eredményekben csodásan gazdag; hatalmas kedélyhullámzásokat hoz létre; a pusztá vágyódásokat erős elhatározásokká alakítja át; ellensúlyozza a beszéd és a szenvedély hatását; lehetővé teszi, hogy a jövőbe tiszta pillantást vethessünk, hogy előre lássuk a belső veszedelmeket, hogy megakadályozzuk a külső körülményeknek, a környezetnek azokat a hatásait, melyek restségünket elősegítik. De vajjon ezek a fontos előnyök az egyedüliek-e, melyeket ettől a jótékony hatalomtól várhatunk? Nem, mert azon a segítségen kívül, a mit nekünk közvetlenül nyújt, még indirect eredményekben is gazdag.

Lehetővé teszi, hogy a mindennapi tapasztalatból szabályokat vonhassunk le, előbb csak ideiglenes szabályokat, melyek később mindjobban megerősödnek, határozottabbakká lesznek s végül a *vezérelvek* világosságával és tekintélyével vezetik viselkedésünket.

Ezek az elvek úgy képződnek, hogy a sok egyes megfigyelésből a gondolattömeg aljára leszűrődnek: a meggondolatlanoknál és handabandázóknál ez a leszűrődés nem is jön létre, ezért nem is merítenek ők hasznát a multból s náluk ugyanazokat a szabátosság elleni hibákat figyelhetjük meg, mint a figyelmetlen tanulónál, csakhogynáluk ezek nem nyelvhibák, hanem a magaviselet hibái. Azoknál ellenben, a kik gondolkodnak, a mult és a jelen bizonyos tekintetben

állandó tanítás; tanítás, mely lehetővé teszi, hogy jövőben az elkerülhető hibákat el ne kövessük. És ezek a tanulságok mindinkább szabályokká sűrűsödnek, melyek mintha concentrált s elixirrre párolt tapasztalatok volnának. Ezek a szabályok, rövid és világos tételekbe foglalva, segítik féken tartani a változó vágyakat, a különböző irányba szétágazó természetes ingerületeket és uralkodóvá teszik a szilárd és biztos rendet életünkben.

Ez az erő, mely minden világosan kifejezett alapelvben benne van, két összeműködő okból ered.

Először is van egy, csaknem abszolút szabály a psychológiában: ez pedig az, hogy minden végrehajtandó vagy végre nem hajtandó cselekedet képzetének — feltéve, hogy ez a képzet nagyon világos és hogy ellenséges kedélyállapotok nincsenek jelen — megvan a megvalósító ereje; minek az a magyarázata, hogy a képzet és a cselekedet között nincs lényeges különbség. A gondolatban megfogant cselekvés már megkezdett cselekvés. A cselekvésnek előre való elképzelése olyan, mint a főpróba, ez olyan feszültség, mely csak megelőzi az utolsó teljes feszültséget úgy, hogy az előre tervezett cselekvés gyorsan megy végbe; az ösztönök kopóinak nincs annyi idejük, hogy csaholhassanak. Eltökéltük például, hogy hazamegyünk dolgozni, de már sejtjük, hogy egyik barátunk, a ki már előbb arra kért, kísérnők el őt a színházba, sürgetni fog. Már előre elkészítjük a választ és a mint meglátjuk őt, megelőzzük: „Sajnálom, el akartalak kísérni, de olyan váratlan esemény jött közbe, hogy multhatatlanul haza kell mennem“. A határozott és erős hang, a melylyel ezt kimondtuk, lehetlenné teszi, hogy szándékunkat megváltoztassuk,

de egyúttal lehetetlenné teszi barátunknak is, hogy mégis sűrűszen.

Mint a hogyan a politikában is a gyors és merész elhatározású emberek magukkal ragadják a határozatlanokat, félénkeket, habozókat, úgy a tudatban is a világos, határozott állapotok maradnak a helyzet urai: olyannyira, hogy ha a részletekig megállapítjuk az életmódot, a melyet követni akarunk, az előre megszabott program végrehajtása megelőzi a restség, a hiúság sugallatait . . .

Ime, ez az első oka az elvek hatalmának. Ez azonban nem az egyedüli, sőt nem is a legfontosabb ok. Valóban, azért, hogy gondolkodhassunk, nem hordhatjuk magunkkal a képek terjedelmes terhét. A különböző tárgyak csoportjait kényelmes, könnyen kezelhető rövidítésekkel helyettesítjük s ezek nem egyebek, mint szavak. Tudjuk, hogy elegendő, ha akarjuk, egy pillantást vetni a jelre s azonnal látjuk fölmerülni a különböző képeket, mint a hogy a kiszáradt rotiferák (apró állatkák) százai új életre támadnak, ha egy csöpp vizet csöppentünk rájuk. Így van ez érzelmeinkkel is. Ezek nehézkes, terjedelmes, a gondolatra nézve nehezen kezelhető dolgok: ezért a mindennapi használatban szavak által helyettesítjük őket, rövid, könnyen kezelhető jelek által, a melyek a társulás folytán kiválóan alkalmasak arra, hogy fölkeltsék azokat az érzelmeket, a melyeket jelölnek. Bizonyos szavak úgyszólván megremegnek attól az izgalomtól, a melyet jelentenek; ilyenek: a becsület, lelki nagyság, emberi méltóság . . . árulás, gyávaság stb. Nos, az alapelvek is tömör, erőteljes rövidítések, különösen alkalmasak arra, hogy fölébreszszék a többé-kevésbé erős, bonyolult érzelmeket, a melyeket a köztudatban jelentenek. Ha az elmél-

kedés a lélekben kellemes vagy kellemetlen kedélymozgalmakat ébresztett, — minthogy ezek a mozgalmak eltűnők, — jó, ha oly kifejezést tartunk meg, mely képes ezeket a mozgalmakat, ha kell, visszahívni, s a mely valami módon összefoglalja őket. Ez annyival is inkább hasznos, mert egy határozott kifejezés az elmébe nagy erővel vésődik be. Könnyen felidéztetvén, maga után vonja a kapcsolatos érzelmeket, a melyeknek praktikus jeléül szolgál: tőlük nyeri hatalmát, cserébe adja érte azoknak a maga tulajdonságai közül a világosságot s azt, hogy könnyen fölidézhető s könnyen tovább adható. Ha a magunk nevelésében nincsenek világos szabályaink, elveszítjük minden mozgékonyságunkat, általános áttekintésünket a környezet és a szenvedélyek ellen való harczban. Nélkülök a sötétben harczolunk és a legszebb győzelmek is meddők maradnak.

Így tehát az életelvek akaratunknak határozottságot, gyors erőt adnak, melyek biztosítják a sikert; ezek kényelmes helyettesítői azoknak az érzelmeknek, a melyeket föl akarunk kelteni. Ezek a mi fölszabadításunknak új, megbecsülhetetlen segítői; ezeket is csak a szemlélődő elmélkedés idézi föl, mert egyedül ez az elmélkedés teszi lehetővé a szellemnek, hogy folytonos tapasztalatainkból, a mellékkörülményektől az állandó következményeket különválaszthassa, a melyekből az élnitudás tudománya áll; azaz: az a képességünk, hogy a jövőndőbe lássunk és azt irányítani tudjuk.

IX.

Mindent összefoglalva tehát, az elmélkedő szemlélődés a lélekben kedélyhullámzásokat hoz létre, melyek nagyon becsesek, hogyha föl tudjuk használni őket,

sőt ez a legnagyobb fölszabadító, mert lehetővé teszi nekünk, hogy a tudat világossága felé rendetlenül tolongó érzelmek, szenvedélyek és képzetek forrongásának ellentállhassunk. Lehetővé teszi azt is, hogy a külvilágból eredő izgalmak áradata között megállapodhassunk és az a képesség, hogy magunkba szállhassunk, hogy önmagunkéi vagyunk, a boldogságnak hathatós előmozdítója; mert a helyett, hogy engednők magunkat tovaragadtatni a nélkül, hogy visszatekintenénk, visszatérhetünk az élet kellemes emlékeire, azokat újra átgondolhatjuk és átélhetjük.

Azonkívül pedig semmi az, hogy saját egyéniségünk tudatára ébredünk? Nem érezzük-e ugyanazt az örömet, a mit a jó úszó érez, a ki a hullámok ellen küzd s duzzadva maga ellen jönni s aztán maga alatt elsuhanni engedi őket, mint egy gyöngéd ölelést, majd daczol velük és keresztülhatol rajtuk? Hogyha az elemekkel való győzelmes harczban erőnk érzete bennünk kellemes, mély kedélymozgalmakat kelt, hogyne kísérnők kedves érdeklődéssel az akaratnak küzdelmét az érzékiség durva hatalmával szemben? Corneille bizonynyal azért áll az utókor előtt a tisztelet oly magas oszlopán, mert az önfegyelmezés örömeit festette; és ha személyeinek győzelme kevésbbé lett volna könnyű, ha küzdelmük természetünk állati ösztöneivel szemben tartósabb lett volna: szindarabjai mélyebben emberiek lettek volna; és minthogy Corneille igen nemes ideált állít elénk, nemcsak a legelső drámai költőnk lett volna, hanem a legmagasabb és legcsodálatosabb lángelméje minden időknek.

MÁSODIK FEJEZET.

Mi az elmélkedés és hogyan kell elmélkedni?

I.

Ha olyan nagy jelentősége van a szemlélődő elmélkedésnek a mi fölszabadításunk munkájában, leg-sürgősebb dolgunk az, hogy megvizsgáljuk, hogyan kell elmélkedni és megvizsgáljuk azt a talán szinte anyagi segítséget, a mit a lélektani törvények ismerete és a tapasztalás nyújthatnak nekünk ebben a munkában.

Ismételjük: a szemlélődő elmélkedés alkalmával arról van szó, hogy magunkban a szeretet vagy a gyűlölet hatalmas indulatait fölébreszszük, hogy elhatározásokat hozunk létre, életelveket állapítsunk meg, hogy a belső eredetű és a külvilág okozta tudatbeli állapotok kettős forgatagából kimenekülhessünk.

A hasznos megfontolás és az elmélkedés általános főszabálya magának a gondolat természetének megvizsgálásából folyik. *Szavakkal* gondolkozunk. Mint fönnebb jeleztük, hogy gondolkozhassunk, meg kellett szabadulnunk a valóságos képektől, mert nehézkesek, terjedelmesek, nehezen kezelhetők. Rövid, könnyen emlékezetben tartható és másokra is könnyen átruházható jelekkel helyettesítettük azokat: ezek a jelek az általánosan használt szavak. E szóknak, melyek a tárgyakhoz vannak társulva, megvan az a sajátságuk,

hogy ezeket a tárgyakat tetszésünk szerint fölidézhetik, föltéve, hogy a szó a dolgokról nyert tapasztalat alapján vésődött az elmébe, vagy hogy legalább is hozzáfűztük a dolgokról nyert tapasztalatot. Sajnos, gyermekkorunkban előbb ezeket a szavakat tanuljuk (kivéve az elemi ismereteket, az egyszerű benyomásokat stb.) És e szók legnagyobb részénél nem volt meg az idő, vagy nem volt meg a lehetőség vagy a bátorság arra, hogy „szalmával a dolgok magvát“ is hozzávegyük. Könnyű vagy épen üres kalászosok ezek. Mindnyájunknak, kivétel nélkül, sok ilyen szó van emlékezetében. Elefántot még sohasem hallottam *bőgni*; ez a szó: elefántbögés csak üres kalász nekem. A nagy tömeg különösen sok ilyen üres szót használ. Valaki például azzal a kijelentéssel akar a vitának véget vetni, hogy ezt a tapasztalás szentesítette. Pedig nem is tudja, mik a szükséges föltételei annak, hogy a tapasztalás értékes legyen. És így tovább. Ha megvizsgáljuk a szokásos szólásformákat, a melyek közhasználatban forognak, elámulunk, mily tökéletlenül fejezik ki azok igen sok gondolatunkat, sőt azt fogjuk tapasztalni, hogy még a legműveltebbek is gyakran mily papagáymódra beszélnek a nélkül, hogy szavaik mögött valami valóság volna.

Elmélkedni tehát úgyszólván annyi, mint a kalászt csépelni, hogy kihulljon belőle a mag. A szabály, mely itt egyedül uralkodó, az, hogy a szókat mindig magukkal a dolgokkal kell helyettesíteni. De nem ám a dolgok bizonytalan, határozatlan képével, hanem magukkal a legapróbb részletekeig megfigyelt dolgokkal. Gondolatunkat mindenkor részletezni és kézzelfoghatóvá kell tenni. Ha például azt az elhatározást akarjuk magunkban létrehozni, hogy többé nem dohányozunk, sorra

kell vizsgálnunk a dohányzás minden hátrányát, egyet sem hagyva ki, a fogak megfeketedésétől egészen addig a száz frankig, a mibe az ebéd után mindennap elszítt egyetlenegy szivar évente kerül. Igazoltnak találjuk majd Tolstoj találó megjegyzését, hogy a dohány az elme életet tompítja. Megkíséréljük egyszer, mikor szellemünknek teljesen birtokában vagyunk, hogy egy philosophiai értekezést olvassunk és folytatjuk azután dohányzás mellett. Észre fogjuk venni, mily fáradságba kerül dohányzás után gondolatunkat megtartani, valamit megérteni; és néhány ilyen kísérlet meg fog győzni minket arról, hogy a dohány az elme életét a finomabb dolgok iránt valóban eltompítja. Gondoljuk meg másrészt azt is, hogy a dohányzás gyönyöre egyike azoknak a tisztán physikai élvezeteknek, a melyek csakhamar megszűnnek élvezetek lenni, hogy helyet adjanak egy zsarnok szokásnak. Eszünkbe jut majd minden eset, valahányszor e szokás zsarnoksága miatt szenvedtünk. Ilyen és hasonló észrevételek által nagyon megerősítjük azt az elhatározásunkat, melyet az önuralom pillanatában létrehoztunk. Hasonlóképen kell eljárunk ama sokszoros jutalmak részletezésében, a melyeket a munka nyújt.

Megint csak bele kell bocsájtkoznunk az elemzés legapróbb részleteibe, hogy sikerüljön a beszéd hatását, a szenvedély illúzióit eloszlatnunk. A hazug állításokat aggodalmas aprólékossággal kell bonczolgatnunk. Így vonjuk majd vizsgálat alá e könyv gyakorlati részében azt a gyakran ismételt állítást, hogy csak Párisban lehet jól dolgozni.

Végül megint csak a részletes megfigyelés szükséges ahhoz, hogy a szenvedélyeinkből és restségünkből származó veszedelmek előrelátása csálhatatlan lehessen,

épen úgy, mint azoknak a veszedelmeknek és segítségeknek előrelátása, melyek a környezetből, ismeretsegekből, foglalkozásból, véletlen esetekből stb. jönnek létre.

Hogy elősegítsük az elmélkedést, kerülnünk kell a zajt, magunkba kell mélyednünk, olyan könyveket tanulmányoznunk, a melyek elmélkedésünk tárgyára vonatkoznak, át kell olvasnunk jegyzeteinket és végül képzeletünk erőteljes munkája által magunk elé kell idéznünk tisztán, határozottan, konkrét módon mindazokat a veszedelmeket, a melyeket kerülni akarunk, és mindazokat az előnyöket, amelyeket ilyen vagy amolyan életrend nyújt. Nem elég csak átsiklani rajtuk; látni, hallani, érezni, tapintani kell mindezt. Beható elmélkedés által el kell érni azt, hogy a vizsgálat tárgya úgy tűnjék föl, mintha az valósággal jelen volna. Hogy mondtam? jelen volna? Még valóságosabb legyen, mintha jelen volna, mert a művészet is valamely jelenetet, tájképet logikusabbá, egységesebbé, ennélfogva igazabbá tesz, mint a milyen maga a valóság. Képzeletünknek is így az elmélkedés tárgyát tisztábbá, logikusabbá, igazabbá kell tennie, mint a milyen az a valóságban és ennélfogva élethűbbé és hathatósabbá.

II.

Vannak kétségbevonhatatlan segítők arra, hogy elmélkedésünk teljes erejével hasson. A nagy katolikus lelki vezetők, kik gazdagok az elődeik által szerzett tapasztalatokban, s a gyónás által szünet nélkül ellenőrzött személyes megfigyelésekben, a kiknél a hatalmas indulatok ébresztése a lélekben nem úgy, mint nálunk, csak eszköz, hanem magasztos végczél,

megmutatják nekünk, hogy a psychológiában a legkisebb cselekvésnek is milyen nagy fontossága van. Nem szemlélhetjük a templomban az ünnepi szertartást a nélkül, hogy át ne volnánk hatva bámulattól azon csalhatatlan tudomány iránt, mely még a legcsekélyebb részletekre is kiterjed. A gyászszerartásban például mindenik mozdulat, minden testtartás, minden ének, az orgonahang, sőt az ablakok fénye is, csodálatos logikával arra van hivatva, hogy a hozzátartozók fájdalmát vallásos érzületté alakítsa át. Azoknál, a kik igaz hittel vesznek részt az ilyen szertartáson, a meghatottságnak a lélek legrejtettebb mélységéig kell hatolnia.

De ezek az oly hatásos szertartások még a templomban is kivételek és a lelki vezetők bizonyos számú gyakorlatokat ajánlanak, melyek bizonyosan megindítják a lelket.

Nem említve a kolostorba vonulást, csupán azokkal az intézkedésekkel foglalkozunk, a melyeket a magányra ajánlanak, s ekkor lehetetlen, hogy ne legyünk meglepetve attól, mily sok testi segítséget kívánnak az erkölcs támogatására. Szent Domokos föltalálja az olvasót s így a kéz foglalkoztatásával, hogy úgy mondjam játékaival, élénkíti az elmélkedést. Szalézi Szent Ferencz ajánlja, hogy legkivált a lelki fásultság idején a külső cselekedetekhez folyamodjunk, olyan testtartást vagy mozdulatokat tegyünk, melyek a gondolat suggerálására alkalmasak, s ajánlja az olvasást, sőt a hangosan kiejtett szavakkal való olvasáshoz folyamodást. Pascal nem beszél-e mindig „az automata hajlításáról?” Leibniz maga (*systema theologicum*) azt mondja egyik kevésbbé ismert helyen: „Nem osztozhatom azok véleményében, a kik annak az örve alatt, hogy lélekben

és igazán akarnak imádkozni, az istentiszteletből száműzik mindazt, a mi az érzékekre hat, mindazt, a mi a képzeletet elősegíti, nem vetnek számot az emberi gyöngeséggel; figyelmünket nem vagyunk képesek belső gondolatainkra irányítani, sem azokat lelkünkbe vésni valami külső segítség nélkül . . . és ezek a jelek annál hatásosabbak, minél kifejezőbbek“.

Ha a szemlélődő elmélkedés alkalmával az ihlet nem jő, a tapasztalatot fölhasználva, a célunkra nézve alkalmas olvasmányokhoz kell folyamodnunk, ezért kell ébren tartani figyelmünket e szavak hangos kimondása által, mert az, mint láttuk már,¹ biztos eszköz arra, hogy képzeleteinket erőszakkal megfékezzük és engedelmességre szorítsuk. Sőt még le is kell írunk gondolatainkat, szóval, hogy képzeleteinket tetzés szerint irányíthassuk, ki kell használnunk azt a fölényt, a melyet a benyomások és legfőképp azok, a miket ajánlunk (hangosan kimondott szavak, jegyzetek stb.) fölöttük gyakorolnak. Ime, így tarthatjuk távol a tudatból az elmélkedés legfőbb akadályait, tudniillik az érzéki élvezetek emlékeit s a képzelőtehetség eltévelyedéseit és így iktatjuk közéjük az akaratunktól függő gondolatok szövődékét.

A mi pedig az ilyen meghitt elmélkedésekre legalkalmasabb időt illeti, úgy hisszük, hogy az a szünidő utolsó hete, mely megelőzi az előadások kezdetét. Jó tehát, ha minden szünidőben, azaz háromszor egy esztendőben, ezeket a hasznos elmélkedéseket valamiféle visszavonultságban gyakoroljuk, a hol kellemes, az erdőn vagy a tengerparton bolyongva. Ilyen „visszavonulások“ fölötte eredményesek. Megedzik az aka-

¹ V. ö. 44. lap.

ratot, a tanulót öntudatos egyéniséggé teszik. De a tanév folyamán is gondoskodni kell a cselekvés szüneteinek közt a magábaszállás számos pillanatáról. Este elalvás előtt vagy éjjel fölébredéskor, vagy pihenés idején, a helyett, hogy lelkünket az aprólékos gondoknak engednők át, mi sem könnyebb, mint jó elhatározásainkat újból megfogadni és foglalkozásunkat vagy szórakozásainkat megszabni. Van-e annál hasznosabb foglalkozás, mint ha reggelre kelve, öltözködés közben, mielőtt munkához fognánk, „a jó szándékok palántáját újra megöntözzük“ és az egész napra szóló életrendet megállapítjuk? Ezt a gyakori elmélkedést hamar megszokjuk. Ezt megszokni pedig annyi haszonnal jár, hogy az ifjakkal nem is ajánlhatjuk eléggé figyelmükbe ezt az erőfeszítést, mely szükséges ahhoz, hogy ez a szokás náluk mintegy szükségletté váljék.

HARMADIK FEJEZET.

A cselekvés szerepe az akarat nevelésében.

I.

A szemlélődő elmélkedés elengedhetetlen: de egymagában hatástalan. Ez egyesíti a lélek szétágazó erőit egy közös cselekvésre, ez lelkesít; de valamint a nyílt oczeán leghatalmasabb szélfuvása is hatás-talanul vész el, ha nem kerül útjába vitorla, melyet megdagaszszon, melyet mozgasson: úgy a legélénkebb fölbuzdulás is meddő marad, ha valamennyi föllobbanása erejéből nem tud valamicskét tőkésíteni cselekvő képességünk javára. Mint a hogy a teljesített munka egy része a tanuló emlékezetében emlékek alakjában lerakódik, úgy gyülemlik föl bennünk tevékenységünk, cselekvésünk, szokások alakjában. Semmi sem vész el nyomtalanul lelki életünkben: a természet nagyon pontos számtartó. A látszólag legjelentéktelenebb cselekvéseink is, ha bármily ritkán ismétljük is azokat, hetek, hónapok, évek multán egy hatalmas tömeget tesznek ki, mely a szerves emlékezetbe kitörülhetetlen szokások alakjában van bevésve. Az idő, fölszabadításunknak ez az annyira megbecsülhetetlen szövetségese, ugyanazzal a nyugodt kitartással küzd ellenünk, ha nem kényszerítjük arra, hogy nekünk dolgozzék. Fölhasználja bennünk, javunkra, avagy

kárunkra a lélektan uralkodó törvényét, a szokás törvényét. Uralkodva és győzelmének biztos tudatában, álnok módon jön a szokás, mintha nem is sietne. Mintha tudatában volna annak, mily csodálatosan hathatós lesz a sokszor ismételt lassú cselekvés. Bár az első lépés megtétele keserves, ismétlése már kevesebb bajjal jár. A harmadik, negyedik ismétlésnél csökken az erő kifejtés, míg végre teljesen megszűnik. Mit mondtam, megszűnik? Az első lépésnél terhes cselekvés lassankint mint szükséglet lép föl, és mig kezdetben nyilvánvalóan kellemetlen volt, most meg immár az a kellemetlen, ha nem kell többé teljesíteni! Kell-e ennél becsesebb szövetséges azokhoz a cselekvésekhez, melyeket akarunk! És hogy érti, hogyan kell a rögzös utat, melyen járni nehéz volt, széles, kellemes úttá tenni! Gyöngéd erőszakkal elvezet minket oda, a hová jutni akartunk, de a hová elindulni restségünk nem engedte.

De arra, hogy energiánk szokásokká alakuljon át, nem a szemlélődő elmélkedés képes, hanem a cselekvés. Ám nem elég a cselekvés szükségét általános kifejezésekben hirdetni. Ez a szó: cselekvés, eltakarja és igen gyakran elrejti a valóságot, melyet jelöl. Bennünket itt most a tanuló ifjú cselekvése érdekel. De cselekedni a tanulóra nézve annyi, mint egy sereg részleges cselekvést végrehajtani; s mint a hogy nincs akarat, csak önkénytes cselekedetek vannak, úgy nincsen cselekvés, csak épen speciális cselekedetek. A bölcsészethallgatóra nézve például cselekedni annyi, mint reggel hét órakor fölkelni s beható figyelemmel átvenni néhány fejezetet Leibniz-ből vagy Descartes-ből, jegyzeteket készíteni stb. Maga az olvasás a lankadatlan figyelem számos erő kifejtésének egymás-

utánját jelenti. Cselekedni még annyit is tesz, mint a jegyzeteket újból átolvasni, könyv nélkül megtanulni, egy értekezéshez anyagot gyűjteni, annak tervét nagy vonalakban elkészíteni, majd mindenik szakasz vázlatát külön megírni, elmélkedni, kutatni, javítani stb.

Ritkán van alkalom az életben fényes tetteket véghezvinni. Mint a hogyan a Mont-Blanc megmászása néhány miriád lépésből, kapaszkodásból, ugrásból, jégtörésből áll: úgy a legnagyobb tudósok élete is türelmes fáradozások hosszú sorozata. Cselekedni tehát annyit tesz, mint ezer apró cselekedetet végrehajtani. Bossuet, a ki csodálatosan kiváló gyóntató pap volt, „azoknál a rendkívüli erő kifejtéseknél, a melyek által nagy lendülettel emelkedünk magasra, a honnan aztán nagyot esünk alá“, többre becsüli „a kicsiny áldozatokat, melyek olykor a legkinzóbbak és a legmegsemmisítőbbek“, a szerény, de biztos nyereséget, a könnyű, de ismételt cselekedetet, a mely észrevétlenül szokássá válik... naponta kevés szükséges, ha csak mindenik nap meghozza ezt a keveset...¹ És csakugyan, nem az a bátor férfiú, a ki valami bátor tettet követ el, hanem az, a ki az élet minden cselekedetét bátran hajtja végre. Bátor az a tanuló ifjú, a ki — bár kedve ellenére is — de fölkel, hogy valamely szót a szótárban megkeressen, a ki feladatát elvégzi, bár nagy a vágya a henyélésre, a ki végig olvassa a könyv egy unalmas lapját. Ebben az ezernyi, látszólag jelentéktelen cselekedetben edződik az akarat. „Minden munka gyarapít“. Nagy erőfeszítések helyett minden órában kicsinyeket kell teljesíteni, még pedig kitünően és szeretettel. *Qui spernit*

¹ L. Lanson, *Bossuet*.

modica paulatim decidet. A főszabály itt az, hogy még a legcsekélyebb cselekedet alkalmával is kivonjuk magunkat a restség, a vágyak és a külső ingerek uralma alól. Sőt keresnünk kell az alkalmat, hogy ilyen apró győzelmeket arathassunk. Ha munka közben hívnak minket, önkénytelenül is ellenkezés támad föl bennünk: keljünk föl rögtön, kényszerítsük magunkat, s menjünk gyorsan és vidáman oda, a hová hívtak. Az előadás után egy barátunk magával akar vinni, az idő gyönyörű: siessünk haza dolgozni! Hazafelé menet a könyvkereskedő kirakata csábit: menjünk át az utca túlsó oldalára és gyorsítsuk meg lépteinket. Ilyen „önsanyargatások“ által szokjuk meg, hogy hajlmainkon győzedelmeskedjünk, hogy mindenütt és mindig tevékenyek legyünk — — — sőt ha még alszunk vagy lustálkodunk is, ez azért legyen, mert mi akartuk ezt a pihenést. Így azután a gyermek az iskola padjain, a tanulószobában egy sokkal becsesebb tudományt fog elsajátítani, mint a latin nyelv, vagy mint a matematika, a melyet majd ezután úgy is megtanul: az önfegyelmezés tudományát, azt, hogyan kell küzdeni a figyelmetlenség ellen, a tornyosuló nehézségek, a szótárban vagy a nyelvtanban való keresgélés unalma és azon hajlandóság ellen, hogy az időt álmodozásra pazaroljuk; és ennek megvan az a vigasztaló eredménye, hogy a tanulmányokban elért haladás, bármit mondjanak is, egyenes arányban áll az önfegyelmezés e munkájában elért haladással: igaz tehát, hogy az akarat ereje egyszersmind a legbecsesebb és szerencsés következményekben leggazdagabb jutalom!

És miért van ez apró erőfeszítéseknek oly nagy fontosságuk? Mert egy sem vész el belőlük: mindenik hozzájárul a maga hányadrészével a szokások alaki-

tásához, mindegyik könnyebbé teszi a következő cselekvést. Cselekvésünknek az a hatása, hogy bennünk szokásokat hágy vissza; azt a szokást, hogy figyelni tudjunk; azt a szokást, hogy sietve fogjunk a munkához; azt a szokást, hogy a vágyak sürgetéseit csak annyiba vegyük, akár a legyek incselkedését.

Azonfölül a cselekvés, láttuk fönnebb, hathatósan támogatja magát a gondolkozást. A tudatban folyton olyan állapotokat létesít, mely eszméinkkel egyezik s így erősíti a figyelmet, s fölélénkíti, valahányszor ellankad. Gondolatainkat leírni, olvasmányainkhoz megjegyzéseket fűzni, ellenvetéseinknek megfelelő alakban kifejezést adni, mindennek, mint említettük, a gondolkozás gyámolításában az a szerepe, a mi a kézzel végzett munkáé a vegyműhelyekben a tudósra nézve, a mi a képleteké a matematikusra nézve.

Van azonban még egy fölötte fontos eredménye a cselekvésnek. Cselekedni valóban annyi, mint akaratunkat kifejezni, kifelé nyilvánítani. Cselekedeteink nyilvánosan leköteleznek minket valamely nézet mellett. Valamennyi moralista azt tanítja, hogy a ki valamely kötelességnek megfelelő életmódot akar választani, „bátran és rohammal vesse magát az igazi útra, helyezkedjék tökéletesen ellentétbe régi szokásaival és hajlamaival — — — daczolnia kell mindennel, menekülnie kell régi én-jétől“ és Veuillot erőteljes kifejezése szerint, Istent „szemérmetlenül“ kell szolgálni. Nem túlozhatjuk ugyanis eléggé azt az erőt, a mit a nyilvános és föltűnő nyilvánítás az érzelmeknek és az akaratnak ad. Régebbi cselekedeteink sokkal inkább köteleznek bennünket, mint a hogyan képzelnök: először is a logika kívánalma folytán az összefüggéstelen élet oly bántó előttünk, hogy inkább maradunk önma-

gunkhoz hasonlók, semmint javunkra megváltoznánk; azután az emberek hatalmas és teljesen igazolt tisztelete arra tanít, hogy az összefüggéstelenség a cselekvésben a tébolylyal határos akaratgyöngeség jelegyanánt tűnik föl. Ezért fontos, hogy a midőn a renyhe étellel szakítunk, feltűnően kell szakítunk, hogy így lekössük becsületünket önmagunk és mások előtt. Vendéglőt, lakást, társaságot változtatunk; minden kiejtett szavunk legyen megerősítése azon akaratunknak, hogy jót cselekszünk: minden leszerelő álokoskodást udvariasan, de erélyesen utasítsunk vissza. Ne engedjük soha, hogy a munkát előttünk gúnyolják, sem azt, hogy a lejtőre került ifjú életét dicsérjék. Az a tudat, hogy hisznek nekünk azok, a kikhez hasonlókká lenni akarunk, megkettőzteti a javulásra való erőnket, mert ez segítségül adja gyöngeségünknek azt a mélyen érzett szükségét, hogy kiérdemeljük helyeslését, tetszését másoknak, sőt olyanoknak is, a kiket nem is ismerünk.

A cselekvés e különböző befolyásaihoz adjuk még hozzá a cselekvés gyönyörét. Cselekedni oly gyönyör, hogy sokan cselekszenek, csak hogy cselekedhessenek, czél, haszon nélkül, sőt gyakran egyenesen nagy kárukra. Ebben a gyönyörben van valami mámorító, valami szédítő, ez talán onnan van, hogy a cselekvés jobban érezteti a létezés érzetét s erőnket, mint bármi más a világon.

Minden tekintetben elengedhetetlen tehát, hogy az elmélkedést cselekvéssel kapcsoljuk össze: elengedhetetlen, mert csakis a cselekvés hozhat erős szokásokat létre, sőt szükségletekké alakíthat át olyan cselekvéseket, a melyek azelőtt egyenesen kellemtelenek voltak. Cselekvés által képesek leszünk

küzdeni a természetünkre nézve végzetes hajlamok ellen s minduntalan győzedelmeskedni mindazon, a mi teljes önfegyelmzésünkre nézve káros. Sőt a meny-nyiben a cselekvés akarásunknak kifelé való nyilvánítása, becsületünket köti le, erősíti elhatározásunkat, még pedig már önmagában is, de azáltal is, hogy segítségül hívja a közvélemény hatalmát s azonfölül jutalmul férfias és igaz örömeket szerez.

II.

Sajnos, az önkénytes tevékenység ideje nagyon rövid és földi életünk egy nagy részét a physiologiai és sociális követelmények emésztik föl. Ötödik vagy hatodik évéig a gyermek állati életet él. Élete abból áll, hogy alszik, eszik és játszik: elég dolga van azzal, hogy a külső benyomások chaosát, a melyek öntudatának küszöbét ostromolják, rendbeszedje és távol attól, hogy a külvilágon uralkodják, csaknem elbódul tőle. Tizennyolczadik évéig nagyon el van foglalva annak a megtanulásával, a mit mások kigondoltak, s azért nem ér rá, hogy önmaga gondolkodjék. Középiskolai tanulmányait bevégezvén, úgy látszik, hogy most már önmagáé lehetne és arra szentelhetné évek hosszú során át gondosan ápolt, élesített, aczé-
lozott képességeit, hogy tanulmányozza önmagát s azt a társadalmat, melybe lép: sajnos, ha eléggé ismeri azt a physikai világot, a melyben mozog, szemére hirtelen fátyol borul, felhő ereszkedik megfigyelő képessége és önmaga közé egyrészt; ítélőképessége és a társadalom közé másrészt. Elmosódott álmoképek, cél nélkül való nagy gerjedelmek töltik be lelkét: hiszen ez az a kor, a midőn a serdülő ifjú testében nagy

változás megy végbe: a serdülés kora kezdődik. És abban a korban, a melyben tudott volna magán uralkodni, szenvedélyek rohanják meg lelkét. Jaj neki, ha — miként az Európa és Amerika minden egyetemén történik — teljes szabadságában magára marad, támasz, lelki irányító nélkül, annak lehetősége nélkül, hogy az ábrándképek vastag, fullasztó légkörét áttörhetné! A tanuló mintha el volna kábulva, nem tudja magát mihez tartani, vezettetve a környezetében élő előítéletek által. Ki az, a ki meglett korában visszaemlékezve erre a korra, nem kárhoztatná a társadalom gondatlanságát, mely minket a lyceum vagy a gymnasium elhagyása után teljesen magunkra hagyva, kilök egy nagy városba, erkölcsi támasz és tanács nélkül, kivéve azokat a forgalomban lévő ostoba szó-lásformákat, a melyek csillogó fénnyel teszik tetszetőssé azt, a mi pusztán állatias élet? Különös! sok családapában bizonyos előítéletet találunk a munkás és tisztességes tanuló élete iránt, oly nagy a befolyása az uralkodó fölfogásnak!

Vegyük még hozzá azt is, hogy az ifjú magányosságában még dolgozni sem tud; sohasem tanították olyan módszerre, mely erejének és szelleme természetének megfelelt volna. Így tehát a magasabb tanulmányok évei az önfelszabadítás munkájára nézve általában el vannak veszve. És mégis, ezek az életnek a szép, verőfényes évei. A tanuló csaknem teljesen a saját magáé. A társadalmi élet tengernyi kötelezettségei alig nyomják őt. Nyakán alig látszik még az iga nyoma, azaz: a hivatásé, az életpályáé, a melyet követni fog. Ép úgy nincs meg neki az a gondja, a mely mint családfőt fogja egykor nyomni. Mindenik nap az övé, egészen az övé! De ugyan mit ér a külső sza-

badság annak, a ki nem ura önmagának? Ön itt mindenkinek parancsol — mondhatnók neki — csak épen önmagának nem,¹ és a napok igen gyakran eredmény nélkül telnek el. Egyébként még ebben a nagy szabadságban is a lét elkerülhetetlen dolgai sok időt rabolnak el. A fölkelés, az öltözködésre szánt félóra, az ide-oda menés a lakásról az egyetemre, a lakásról a vendéglőbe; az étkezések, az emésztés ideje, mely minden szellemi munkára alkalmatlan; néhány látogatás, néhány levél megírása, véletlen akadályok, a szükséges séták, a gyöngélkedések által elrabolt órák, a parancsoló szükségletek ez összessége, ha még hozzávesszük az alvásra fordított nyolcz órát, mely szükséges azoknak, a kik dolgoznak, — naponként közel tizenhat órát nyel el. A számadás könnyű. Később mindezen szükségletekhez járul még életpályánk munkája és akkor, még ha az étkezés és a séta idejéből lehetőleg lenyirbálunk is, kevesen lesznek azok, a kik naponként öt órát a magukénak mondhatnak, a melyet kedves munkájuknak és a csendes szemlélődésnek szentelhetnek! Másrészt, ha a látszólagos munkaidőből leszámítjuk a könyvekben való keresgélés idejét, a másolásra, írásra fordított időt és még a fölüdülésre való időt, mely alatt semmiféle erőfeszítés nem lehetséges, látni fogjuk, mily rövid *az az idő, mikor szellemünk valóban erőfeszítéseket tesz*. És a ki elfogulatlanul gondolkodik, fölháborodik azokon a hazug életrajzokon, a melyek annyira alkalmasak az ifjúság elcsüggesztésére, a melyekben olyan tudósokat, politikai férfiakat mutatnak be nekünk, a kik *naponta tizenöt órát dolgoznak!*

¹ Beaumarchais, Le mariage de Figaro.

Szerencsére, mint a hogy Bossuet egy már fön-
tebb idézett helyen mondja, naponta kevés is elég, ha
minden nap meghozza ezt a keveset; a leglassúbb
járással is nagy utat tehetünk, ha sohasem állunk
meg. A szellemi munkára nézve legfontosabb nem a
rendszeresség, hanem a folytonosság. A lángész nem
egyéb, mint hosszú türelem, mondták. Minden nagy mű
kitartó türelem által jött létre. Newton úgy fedezte
föl a nehézkedés egyetemes törvényét, hogy mindig
reá gondolt. „Hallatlan, mit nem érhetünk el idővel,
ha türelmünk van kivárni, és hogyha nem sietünk“,
írta Lacordaire. Nézzük a természetet: az az áradat,
mely a Saint-Gervais völgyét elpusztította, csak jelen-
téktelen iszapot hozott magával. Ellenben, a fagy
és az eső lassú tevékenysége, a glecserek alig érez-
hető mozgása, évről-évre, körül-köre, hogy úgy mond-
juk, letördeli a sziklafalakat, és a völgybe csodás
áradásos törmeléket hord alá. Az olyan vizár, mely
kavicsot ragad magával, napról-napra koptatja a grá-
nitot, a melyen áthalad és századok multán a sziklába
nagy mélységű szakadékokat váj. Ez áll az emberi
munkára nézve is: valamennyi munka olyan kicsiny erő-
kifejtések fölhalmozása folytán jön létre, melyek maguk-
ban tekintve, a teljesített munka méreteivel nem álla-
nak arányban. Gallia, mely hajdan erdőségekkel és
mocsarakkal volt borítva, termékenynyé lett, utakkal,
csatornákkal, vasutakkal van behálózva, falvakkal és
városokkal van behintve, csupán, magukban véve jelen-
téktelen izom-munkák által. Mindazokat a betűket, a
melyekből Aquinoi Szent Tamás óriás méretű *Summá*-ja
áll, Szent Tamásnak le kellett írnia; azután meg a
munkásoknak az öntött betűket a szekrényekből egyen-
kint kellett szednie a nyomáshoz — és e naponta néhány

óra hosszat és ötven éven át szünet nélkül ismételt munka által jött létre ez a csodás mű. A cselekvés, a bátor tett, kétféle nagyon különböző értékű formában nyilatkozik. Egyszer hirtelen nagy, erős kitörésekben folyik le, máskor ellenben makacs, kitartó, türelmes munkává lesz. Még a háborúban is az ellentállás a fáradtsággal és az elcsüggedéssel szemben, az az alaptulajdonság, melyből időről-időre a fényes tettek erednek. De a munkában még ilyen fényes rakéták sincsenek: a túlhajtott munka hirtelen neki-lendülése semmiféle szempontból sem ajánlatos és ezeket majdnem mindig hosszú kimerülés és restség követi. Nem! az igazi bátorság itt a kitartó, hosszú türelemben rejlik. Az a fontos a tanulóra nézve, hogy sohasse legyen rest. Az idő, könnyű belátni, kimondhatatlanul értékes, mert az elvesztett pillanatok örökre, visszahozhatatlanul elvesztek. Gazdálkodni kell tehát vele. De épen nem vagyok híve azoknak a szigorú szabályoknak, a szépen kiállított táblázatokban összeállított időbeosztásnak, a melyben az órák fölhasználása már előre meg van állapítva. Ritkán tartjuk be azokat pontosan, és restségünk oly ügyes a hamis ürügyek kitalálásában, hogy mentségül gyakran folyamodunk hozzájuk, csak hogy ne kelljen tenni semmit azokban az órákban, a melyekben nincs kedvünk a munkára. Az egyedüli rubrikák, a melyeket lelkiismeretesen megtartunk, azok, a melyekre pihenés vagy séta van kiszabva. Másrészt pedig az akarát, az által, hogy a szabályokat megállapított részleteiben megtartani nagyon is hiába kényszeríti magát, mert az lehetetlen, hozzászokik ahhoz, hogy magát törekvésében legyőzve lássa, és az az érzet, hogy a szabályokért való küzdelemben mindig mi vagyunk és min-

dig mi leszünk a legyőzöttek, nagyon alkalmas arra, hogy elcsüggeszsen. Másrészt gyakran megesik, hogy a munka számára megállapított órákban nincs hangulatunk hozzá, míg a sétára fenntartott órákban kedvünk támad a munkára.

A szellemi munkánál több szabadságra és önállóságra van szükség, mert tetterőnk e nevelésében a cél nem az a vak engedelmesség, melyet a porosz káplár követel az újonctól. Épenséggel nem! Az a cél, melyet a tanuló ifjúnak maga elé kell tűznie, egészen más: arra törekedjék, hogy mindig és mindenütt cselekvő, tevékeny legyen. Erre a célra pedig nincsen kitűzött tanóra, mert minden órája a napnak alkalmas reá. Cselekvőnek lenni annyi, mint reggel az ágyból bátran talpra ugrani, gyorsan felöltözködni, tétovázás nélkül és minden idegen gondolat kizárásával a dolgozó-asztalhoz ülni. Munkaközben cselekvőnek lenni annyi, mint sohasem olvasni gondolkozás nélkül, hanem állandó erő kifejtés mellett. De tevékenység az is, ha azzal az elhatározással állunk föl, hogy sétára indulunk; ha elmegyünk múzeumot látogatni, mikor érezzük, hogy szellemi erőnk tartaléka kimerült és erőlködésünk hiábavaló. Mert nagy ostobaság sokáig hiábavaló erőlködések folytatni, melyek kimerítenek és levernek. Az ernyedtség e pillanatait arra kell tudni fölhasználni, hogy képgyűjteményeket s más effélet nézzünk, vagy művelt barátokkal társalogjunk. Még az evés alkalmával is tevékenyek lehetünk annyiban, ha arra törekszünk, hogy a táplálékot jól megrágjuk s ezzel a gyomor munkáját könnyítjük. A tanuló nagy nyomorúsága az a lankadság, a nemakarás ama pillanatai, a melyeket szégyenletes renyhességben fölapróz. Órákat fordít az öltöz-

ködésre, délelőtti jeit ásitással, ennek vagy amannak a könyvnek szórakozott átlapozásával fecsérli el. Nem tud elhatározásra jutni, sem az egyenes semmittevést, sem a munkát nem képes választani. Nem kell alkalmakat keresni arra, hogy tevékenyek legyünk, mert ilyen alkalmak az ébredéstől a lefekvésig naponta önként kínálkoznak.

A főszköz arra nézve, hogy a tetterönkön való uralkodást elérhessük, az, hogy sohasem alszunk el addig, míg a következő nap tennivalóját pontosan meg nem állapítottuk. Nem a tennivaló mennyiségéről beszélek én itt, mert ennek pontos mértékére is áll az, a mit az idő beosztásáról mondtunk; itt csupán a munka természetéről van szó. Majd reggelre kelve, szellemünket azonnal kényszeríteni kell, hogy még mielőtt elcsaponghatna, rögtön a munkához lásson. Erre gondolunk öltözködés közben is, azután mintegy oda vonszoljuk a testet a dolgozó-asztalhoz, oda ültetjük tollal a kezében, időt sem engedve neki arra, hogy ellenszegülhessen.

Ezenkívül ha sétánkon, olvasás közben bánt a lelkiismeret tétlenségünk miatt, ha ihlettséget ére-zünk, ha lelkünkben valami kedvező hangulat ébredését vesszük észre, nyomban ki kell azt használni. Ne utánozzuk azokat, a kik pénteken reggel hősiesen elhatározzák, hogy hétfőtől kezdve, okvetetlenül dolgozni fognak; ha nem fognak azonnal hozzá a munkához, állítólagos elhatározásuk csak maguk áztatása, csak szegényes, gyámoltalan törekedés. Mint a hogy Leibniz mondja, jobb természetünk jelentkezését föl kell használnunk, „mint az Isten hívó szózatát“; eze-ket a jelentkezéseket elfecsérelni, végrehajtásuk elhalasztása által őket megghiúsítani, nem használni föl

őket nyomban arra, hogy jó szokásokat létesítsünk s így lelkünkkel megízleltessük a munka férfias örömeit annyira, hogy íze megmaradjon — ez a legnagyobb bűn, a mit a tetterő nevelése ellen elkövethetünk.

Minthogy nem az a célunk, hogy tevékenységünket szabályzatnak rendeljük alá, hanem hogy mindenütt és mindig erélyesen cselekedjünk: a negyedórákat és a perczeket föl kell használni. Halljuk csak, mit mond Darwin-ról a fia.¹

„Egyik jellemvonása az idő iránt érzett tisztelete volt. Sohasem feledte, mily drága valami az . . . fukarkodott a perczekkel . . . soha el nem szalasztott egyetlenegy kínálkozó perczet sem azon ürügy alatt, hogy nem érdemes munkába fogni . . . mindent hirtelen, bizonyos állandó kitartással hajtott végre.“ Ezek a perczek, ezek a negyedórák, a melyeket csaknem mindnyájan oly esztelenül elvesztünk azon ürügy alatt, hogy nem érdemes valamibe bele kezdeni, az év végén rengeteg összegre szaporodnak. Azt hiszem, d'Aguesseau volt az, a ki, miután a reggeli sohasem volt készen a maga idejére, egy napon a feleségének előétel (hors d'oeuvre) gyanánt egy könyvet nyújtottát, a melyet a reggelire való várakozás negyedóráiban írt meg. Oly könnyű öt vagy tíz percz alatt a szellemet „fölajzani“, egy paragrafust lelkesen átolvasni; munkánkat néhány sorral előbbre vinni, egy bekezdést lemásolni, jegyzeteinknek és olvasmányainknak tárgymutatóját rendben tartani.

Azt is joggal mondhatjuk, hogy sohasem fogy az ki az időből, a ki élni tud vele. Mily találó az a

¹ Vie et Correspondance de Ch. Darwin. Paris, Reinwald, 1888. 2. kötet, I. 135. s köv. l.

megjegyzés, hogy azoknak, a kiknek a legtöbb üres idejük van, a legkevesebb idejük van arra, hogy elvégezzék elvégezni valójukat. Igaz tehát, hogy a ki azon panaszkodik, hogy nincs ideje a munkára, beismeri, hogy gyáva és irtózik az erőfeszítéstől.

De ha megvizsgáljuk, miért veszünk el annyi időt, látni fogjuk, hogy gyöngeségünknek a legtöbb esetben úgyszólván segítségére van az elvégzendő feladat határozatlansága. Nekem az a kipróbált tapasztalatom, hogy: ha elalvás előtt nem látom magam előtt tisztán a következő nap feladatát, délelőttöm meddő marad. Sohasem kell a célát általánosságban kitűzni, nem kell tehát azt mondani: „Holnap dolgozni fogok“, sem azt, hogy „Holnap Kant etikáját kezdem tanulmányozni“, mindig világosan körvonalozott, határozott feladatot kell magunknak kitűzni és így kell mondani: „Holnap okvetetlenül bele fogok és pedig előlről Kant *A gyakorlati ész bírálata* cz. munkájának az olvasásába, vagy a physiologiából ezt és ezt a fejezetet megtanulom és kivonatolom“.

Ahhoz a szabályhoz, hogy célunkat mindig szabatosan kell meghatározni, hozzá kell még vennünk azt is, hogy mindig be is kell fejezni, és pedig lelkiismeretesen be kell fejezni azt, a mibe bele fogtunk, nehogy megint vissza kelljen arra térni. Ha munkánkat úgy végezzük, hogy sohasem kell arra többé visszatérnünk, hogy mindaz, a mit végeztünk, véglegesen el van intézve, ez nagy időmegtakarítás. A tanulónak tehát alaposan és szorgalmasan kell olvasnia, írásbeli kivonatot készíteni az olvasottakból, azokból a részekből, a melyeket előre fölhasználandóknak itél, a szükségeseiket ki kell írnia, és e jegyzeteit tárgymutatóba kell gyűjtenie, mely lehetővé teszi neki, hogy mindannyiszor meg-

találja, valahányszor akarja. Így azután nem lesz szüksége arra, hogy újból átolvassa azokat, kivéve ha alapvető munkáról van szó. Ily módon ugyan lassan haladunk előre, de mert nem teszünk egy lépést sem addig, a míg hátunkat véglegesen nem fődöztük, sohasem kell hátrálnunk, és bár lassú, de erős és folytonos lépésben haladunk előre és mint a mesebeli teknősbéka, a fürgébb, de kevésbé elővigyázó nyulat megelőzzük a czélnál. Nézetünk szerint nincs fontosabb szabálya a munkának, mint: *age quod agis*; mindent a maga idején, alaposan, sietség, izgatottság nélkül kell megtenni. A nagy államférfiú, de Witt egyedül intézte a köztársaság minden ügyeit és mégis volt ideje arra, hogy a világban forogjon, hogy társas vacsorákon részt vegyen. Kérdezték tőle, hogyan talál időt oly sokféle tennivalójának elvégzésére és azonkívül még szórakozásra is. „Semmi sem könnyebb — felelte — az a fő, hogy egyszerre csak egy dolgot végezzünk és hogy semmit se halaszszunk holnapra, a mit ma megtehetünk.“ Lord Chesterfield azt ajánlotta fiának, hogy sehol se vesztegetse az időt és példaképen egy emberre hivatkozott, a ki bárhová ment, mindig Horatius egy népszerű kiadásának néhány lapját vitte magával, „a melyeket azután Cloacina-nak feláldozott“! A nélkül, hogy az idővel való gazdálkodást ennyire túlhajtánók, bizonyos, hogy minden percz nagy haszonnal jár, ha minden perczet egyetlen czél javára fölhasználunk. Az a tevékenység, a mely nem simul ahhoz a törvényhez, hogy egyszerre csak egy dolgot végezzünk, rendszertelen tevékenység: egységesség hiányában egyik tárgyról a másikra röpköd és talán még rosszabb, mint a lustaság, mert a lustaság végül önmagát utáltatja meg, míg ez a kapkodás meddősége folytán végül a mun-

kát utáltatja meg; a „haladó“ munka élénk öröme helyett kelletlenséget, közönyösséget, undort okoz, melyet a sokféle, általunk be nem fejezhető feladat ébreszt bennünk. Szalézi Szt-Ferencz ebben az örökös változatosságban az ördög egy fortélyát látja. Nem kell — mondja — egyszerre és egy időben többféle gyakorlatot végezni, „mert a gonosz ellenség gyakran vállaltat el és kezdet meg velünk többféle tervet, hogy elhalmozva túlságos teherrel ne végezzünk be egyet sem és hagyjunk mindent félben . . . Olykor arra ösztönöz, hogy valamely kiváló munkába fogjunk, a melyről ő már előre látja, hogy nem fejezzük be, hogy eltereljen minket egy kevésbé kiválótól, a melyet könnyen befejezhettünk volna.“¹

Másrészt, többször is tettem azt a megfigyelést, hogy épen a megkezdett, de be nem fejezett dolgok azok, a melyek legtöbb időt rabolnak el. Bizonyos kedvetlenséget hagynak hátra bennünk, hasonlót ahhoz, a melyet akkor érzünk, mikor egy matematikai problemán soká dolgoztunk a nélkül, hogy megfejtettük volna: elégedetlenséget érzünk. A félbehagyott munka bosszút áll rajtunk azért, hogy oly kevésre becsültük s nem végeztük el. Ezt a kicsinylést azzal bosszulja meg, hogy lefoglalja a szellemet és zavar egyéb dolgainkban: mert a fölizgatott figyelem nem kapott megfelelő kielégítést. Ellenben, a becsületesen befejezett munka a lélekben a megelégedés érzetét és mintegy a kielégített étvágy érzetét kelti föl; az elme megszabadult egy gondtól és kész arra, hogy új foglalkozásnak adja át magát.

A mi a félbeszakított munkára nézve áll, ugyanaz

¹ Traité de l'amour de Dieu. VIII. 11.

áll az olyan munkára is, a melyet meg kellene tenni, de nem teszünk meg. Világosan tudjuk például, hogy bizonyos levelet meg kellene írunk, de nem írjuk meg. Napok mulnak el; ezt a gondolatot megtartjuk, mint valami lelkipurdalást, mely mindig keserűbb és keserűbb lesz. Még mindig nem írjuk meg: végre is a teher oly nyomasztóvá lesz, hogy elhatározzuk magunkat erre a munkára; csakhogy vége, ebben a késő órában már nem termi meg azt az örömet, a melyet máskor minden bevégzett munka után érzünk.

Tegyünk meg tehát minden dolgot akkor, mikor azt megtenni kell, s végezzünk mindent alaposan.

III.

Ha az ifjúban megszilárdult az a nagy horderejű és termékenyítő szokás, hogy magát gyorsan elhatározza, habozás és fölindulás nélkül cselekedjék, egyenesen, nyíltan, őszintén: nincs az a magas szellemi pályacél, mely felé jogosan ne törekedhetnék. Ha van néhány új eszméje, vagy ha régi kérdéseket új világításban lát, nyolcz-tíz éven át szorgalmasan munkálkodva magában fogja hordozni ezeket az eszméket. Ezek magukhoz vonzzák a képek és hasonlatok egész seregét s a mások számára rejtve maradó hasonlatokat; tagolják és rendezik az anyagot, táplálják, megerősítik s megnövelik. És mint a hogy a tölgyfa magvából hatalmas fák kelnek ki, úgy fognak ezekből a gondolatokból, melyeket az évek hosszú során át rájuk fordított figyelem megtermékenyített, vaskos könyvek keletkezni, melyek a bajok elleni küzdelemben a tisztességes ember számára azt jelentik, a mit a katonának a

támadásra hívó kürt, sőt lehetséges, hogy ezek az eszmék egy teljesen egységes, igaz, nemes termékenységgel teljes életté tömörülnek össze.

És nem szabad magunk előtt eltitkolnunk: ha azt a nagy gyönyört elérhettük, hogy igazi szellemi életet élhessünk, ez a szellemi aristokratia ép olyan gyűlöletes lesz mások előtt, mint a pénzaristokratia, ha szellemi felsőbbiségünket erkölcsi életünk felsőbbisége által nem tesszük megbocsájthatóvá. Önöknek mindannyiuknak, kik középiskolai tanulmányaik végeztével a jog-, a bölcsészet- vagy az orvosi tudomány hallgatói lettek, az a kötelességük, hogy a legtevékenyebb, a legállandóbb jóltevői legyenek azoknak, a kik arra vannak utalva, hogy életüket nagy küzdelemmel tarthatják fenn, s egy pillantást sem vethetnek túl a jelen percz szűk látókörén. A tanulókból lesz majdan szükségképen minden országban a vezető osztály még ott is, hol az általános szavazati jog uralkodik. Mert a tömeg nem képes önmagát vezetni, s mindenkor azoknak fölvilágosítására bizza magát, a kik szellemüket éven át folytatott önzetlen műveléssel hajlékonyabbá tették és erősítették. Ez a helyzet mindazon ifjak számára, a kik a felsőbb oktatás jótéteményében részesültek, világos kötelességeket mutat: mert kétségtelen, hogy ha másokat vezetni akarunk, előbb magunkat kell vezetni tudni. Hogy másoknak mértékletességet, önzetlenséget és alázatosságot hirdethessünk, magunknak kell példát mutatnunk és szíves-örömet munkás-, szavakkal és tettekkel egyaránt energikusan tevékeny életet élni.

Ol ha minden esztendőben egy féltuczat tanuló, mint orvos, ügyvéd vagy tanító azzal az elhatározással térne vissza szülőfalujába, vagy szülővárosába,

hogy egyetlen alkalmat sem fog elmulasztani, hogy a jó érdekében cselekedjék, hogy minden embernek, bármily szerény legyen is a társadalmi állása, meg fogja adni a legnagyobb tiszteletet; hogy semmi igazságtalanságot sem fog soha erős tiltakozás nélkül hagyni; hogy a társadalmi viszonyokba több igazságot, több jóságot és több türelmet visz be: húsz év múlva a haza boldogságára, minden ország boldogságára egy új, mindenki által tisztelt arisztokratia alakulna, a mely mindenható lenne a közjó előmozdításában. Az az ifjú, a ki az ügyvédi, orvosi stb. pályán csupán azt a pénzt tekinti, a melyet ez a pálya neki jövedelmez és a ki csak arra gondol, hogy oktalan és közönséges módon élvezhesse az élet örömeit, nyomorult, hitvány ember s szerencséje ebben a tekintetben a közvélemény mindegyre kevésbbé téved.

IV.

Ezekre ellenvetésképen azt mondhatják: az állandó szakadatlan munka, egy gondolattal való állandó foglalkozás, az a mindig éber tevékenység nem fog-e ártani az egészségnek? Ez az ellenvetés abból a téves fölfogásból ered, melyet a szellemi munkáról az emberek maguknak alkotnak. Az állandóságot itt csak emberi értelemben kell venni. Világos, hogy az álom megszakítja a munkát és pihenést hoz, ép úgy, a mint fönnebb mondtuk, az ébrenlét idejének legnagyobb része szükségképen el van vonva a szellemi elfoglaltságtól. Dolgozni annyi, mint szellemünket arra kényszeríteni, hogy csupán tanulmányunk tárgyával foglalkozzék azon egész idő alatt, a melyben más egyéb dolgunk nincs. Másrészt ez a szó: munka, ne keltse

föl az olyan diák képét, ki felső testével az asztal fölé görnyedve ül; olvashatunk, elmélkedhetünk séta közben is, ez a legjobb és legkevésbé fárasztó módszer, mely a legtöbb fölfedezésre vezet. A séta kiválóan megkönnyíti a szellemi anyag földolgozását.

Valóban, abból, hogy valaki szellemi munkás, még nem következik, hogy ne legyen elővigyázó. Különösen manapság, a midőn a testi és szellemi élet vonatkozásait elég jól ismerjük, megérdemelnők, hogy ostoba tökfilkóknak tekintsenek bennünket, ha nem tudnók egészségünket kimélni. Annál is inkább, mint-hogy az anyag megszerzése csak alárendelt feladat: a kiválasztás és elrendezés a fontosabb munka. Nem az a tudós, a ki a legtöbb apró részletet tudja, hanem az, a kinek mindig élénk és tevékeny a szelleme. A tudományt nem szabad összetéveszteni a tanultsággal.

A tanultság igen gyakran szellemi restség. A jó emlékezet még nem elég ahhoz, hogy alkossunk; kell, hogy a szellem uralkodjék az anyagon és az anyag mennyisége ne nyomja el a szellemet. Habár divat s szinte hozzátartozik a jó modorhoz, hogy a túlfeszített munkától betegek legyünk, sőt úgy tűnik fel, mintha ez becsületére válnék akaraterőnknek: mégis annyit meg kell engedni, hogy még bizonyításra szorul, vajjon a munka *az egyedüli* oka-e elgyengülésünknek. Ezt pedig lehetetlen bebizonyítani. Számba kellene venni az elgyengülés minden más okát is, ez pedig lehetetlen vállalkozás. És mondjuk ki őszintén: sohasem tudhatjuk: hogy az, a mit a munkának tulajdonítunk, vajjon például nem az érzékiség következménye-e? Nem hiszem, hogy a gymnasiumban, vagy később az egyetemen gyakran látnánk olyan ifjakat, kik *tökéletesen jóviseletűek*, és a kiket a munka valóban

túlterhelne; az egyedüli túlterhelés ebben a korban, sajnos, bűnös szokások következménye.

Ha leszámítjuk az érzékiségnek ezt a sajnálatos uzsoráját s még ezenfelül is marad túlterhelés, akkor ez csalódások, irigység, féltékenység és legfőképp beteges, túlfeszített önszeretet folytán jön létre, mely a világban való helyünk hamis megítélésének és túlságos önérzetünknek következménye. Ha elég erélyesek vagyunk, hogy ezeket a lelkünkön rágódó érzelmeket elűzhessük, a kimerülésnek egy nagy okát már is kiirtottuk.

Úgy véljük, hogy a jól rendezett szellemi munka, mely tiszteletben tartja az egészséget, azaz az életet, következőképp az időt, a mely egyedül tehet képessé bennünket a gondolat teljes kifejtésére, hogy az érzékiség sugallatától ment, a szívesen végzett és bizalommal teljes, féltékenység, sértett hiúság nélkül való munka, kiválóan alkalmas az egészség erősítésére. Ha a figyelem számára szép és termékeny eszméket nyújtunk, az elme azokat földolgozza és elrendezi; ha a benyomások játékára bizzuk, hogy anyagot szállítson, a fáradtság észrevehetőleg ugyanaz, mint mikor az akarat intézi azok megválasztását. De ritkán történik, hogy a véletlen, nyugalmunknak ez az ellensége, ne hozná magával az ellentétes benyomások egész raját. Igen, az ember társaságban él és szüksége van mások becsülésére, sőt dicséretére. Minthogy mások ritkán vannak olyan jó véleményekkel rólunk, mint önmagunk, minthogy másrészt embertársaink nagyrésze gyakran híjjával van a finomabb érzéknek, sőt a felebaráti szeretetnek is, egészen mindennapi dolog a társadalmi élet mindenféle körülményei között, hogy az gazdag apró bántalmakban.

Ez egy bátoritással több a dolgoz ember számára, ha látja, hogy a lusták mily drágán fizetik meg restségük árát, mert üres lelkükben, mint a nem gondozott szántóföldön, csupán gaz terem. Idejüket azzal töltik, hogy jelentéktelen eszméken, jelentéktelen bántalmakon, kicsinyes féltékenységen és kicsinyes hiúságon kérődznek.

Semmi sem mozdítja elő jobban a boldogságot, mintha a gondot foglalkozással cseréljük fel; a boldogság pedig egészséget jelent. Nagyon igaz, hogy a munka az emberiség alaptörvénye és a ki magát e törvény alól kivonja, lemond egyúttal az élet nemesebb és maradandóbb emlékeiről is.

Tegyük még hozzá, hogy minden szétforgácsolt, minden rendszertelen munka fáraszt és hogy gyakran a munkának tudjuk be azt, a mi rossz munkabeosztás következménye. A mi kimeríti az embert, az a foglalkozások sokfélesége, melyek közül egy sem hozza meg a bevégzett munka örömét. A sokféle szétforgácsolt szellemet az ilyen különböző munka mellett tompa nyugtalanság szállja meg. Azok a munkák, melyeket be nem fejeztünk, melyek csak vázlatban maradtak, mindig visszatérő kínos érzést okoznak. Michelet elmondta Goncourtnak, hogy harmincz éves kora felé erős féloldali fejfájás gyötörte, mely onnan eredt, hogy nagyon sokféle dolga volt. Elhatározta tehát, hogy nem olvas többé könyvet, hanem csak ír: „Ettől a naptól kezdve, már a mint fölkeltem, világos volt előttem, mi a dolgom, s minthogy gondolkodásom egyszerre csak egy tárgyra volt irányozva, meggyógyultam.”¹ Színigazság: a ki többféle munkát akar

¹ Journal des Goncourt. 1864. márcz. 12.

egyszerre végezni, bizonyosan kimerül. *Age quod agis.* Csináljuk alaposan, a mit csinálunk. Ez nemcsak a gyors haladásnak eszköze, mint a hogy láttuk, hanem biztos eszköz arra is, hogy elkerüljük a kimerülést, s élvezzük a véghez vitt, a befejezett munka gazdag örömeit.

V.

Összefoglalva mindent: ha az elmélkedés ébreszti fel a lélekben az erős indulatokat, arra már nem képes, hogy ezeket szokások alakjában gyümölcsöztesse. Már pedig az akarat nevelése állhatatos, jó szokások teremtése nélkül lehetetlen; nélkülök erőfeszítéseinket mindig újból kellene kezdenünk. Csak a szokások teszik lehetővé, hogy győzelmünket megszilárdítsuk s előre haladjunk. Ezeket a szokásokat, most már tudjuk, egyedül a cselekvés képes megteremteni.

Cselekvésen értenünk kell minden egyes olyan apró cselekedetnek bátor végrehajtását, melyeknek sokasága együttesen lehetővé teszi a végcél elérését. A cselekvés megerősíti a gondolatot, nyilvánosan valamely állásfoglaláshoz köt bennünket, mélységes gyönyört okoz.

Sajnos, a cselekvésnek úgy is oly rövid ideje még jobban megrövidül az által, hogy a tanulónak nincs meg a munkához szükséges módszere. Mindamellett, mint már mondtuk, „kevés is elég naponként, ha minden nap meghozza ezt e keveset“. A folytonosan ismétlődő, kitartó erőfeszítések csodás eredményeket hoznak létre, tehát a szakadatlan cselekvés megszokását kell a tanulónak elérnie. Hogy célhoz jusson, minden

este meg kell állapítania a következő nap munkáját, minden jó hajlandóságát föl kell használnia, minden megkezdett munkát be kell fejeznie, mindig csak egy dolgot végeznie egyszerre s az idő legcsekélyebb részét sem szabad elfecsérelnie. Ilyen szokások remélnie engedik majd, hogy a legmagasabb polczra is eljuthat és képessé teszik őt arra, hogy a társadalommal szemben lerója tartozását, melynek lorovására kötelezik őt azok a jótétemények, melyekben ez őt részesítette.

Az így fölfogott munka sohasem lehet túlterhelő. Az a kimerülés, a melyet a munkának tulajdonítunk, valóságban csaknem mindig érzéki kicsapongások, lelki nyugtalanság, önző indulatok s rossz módszer következménye. A helyesen fölfogott munka, a nemes és emelkedett gondolatok megszokása, csak erősítheti az egészséget, ha áll az, hogy a legkitünőbb physiologiai föltételek számára: a béke, a lelki nyugalom, a boldogság.

NEGYEDIK FEJEZET.

A testi egészségtan a tanuló akaratának nevelése szempontjából.

I.

Eddig a tárgy pszichológiai oldalát tanulmányoztuk. Hátra van még az önfegyelmzés physiologiai föltételeinek a megvizsgálása. Az akarat és annak legmagasabb formája: a figyelem, elválaszthatatlan az idegrendszerrel. Ha az ideg-középpontok gyorsan kimerülnek, vagy ha már kimerültek és erejüket csak rendkívül lassan nyerik vissza, semmi erőfeszítés, semmi kitartó munka nem lehetséges többé. A testi satnyaság kísérője a gyöngé akarat, rövid, ernyedtt figyelem. És ha megjegyezzük, hogy a tevékenység minden nemében a siker inkább függ a fáradhatatlan belső erőtől, mint minden más egyébtől, hajlandók leszünk elhinni, hogy az önlegyőzés munkájában a siker első föltétele, hogy — egy híres mondás szerint — „jó állatok“ legyünk.¹ Majd mindig azokkal a ragyogó pillanatokkal jár együtt a morális föllendülés, melyekben a test, mint a jól hangolt hangszer, hamis hangok nélkül működik, s úgy, hogy nem irányítja maga felé az ön-

¹ Herbert Spencer mondása a testi nevelésre vonatkozólag: „Legyen minden ember jó állat!“ (Értelmi, erkölcsi, testi nevelés. 169. lap.)

A ford.

tudatot. Ezekben az erővel teljes pillanatokban az akarát bennünk mindenható, s a figyelmet nagyon erősen meg lehet feszíteni. Ha ellenben gyöngék, erőtlének vagyunk, súlyosan érezzük azokat a láncokat, a melyek szellemünket a testhez kötik és az akarát kudarczának oka gyakran physiologiai rendetlenség. Vegyük még hozzá, hogy minden munkának, mely erőnket igénybe veszi, de nem meríti ki, természetes jutalma a jólesés, az öröm érzete, mely jó sokáig tart. Ha már a munka kezdetén beáll a ki-merülés, az erő növekedésének ez a kellemes érzete nem jelentkezik és a mi helyébe lép, a fáradtság, a fásultság kínzó érzése. Az így elgyengült szerencsétlének számára a munka nem hozza meg azt az átható örömet, a mely a munka jutalma szokott lenni, nekik a munka csak teher, kín, gyötrellem.

Mi több, valamennyi psychologus megegyezik abban, hogy az emlékezetre nézve a physiologiai föltételek nagyfontosságúak. Ha a jól működő vérkeringés az agyba jól táplált, tiszta vért visz, az emlékek s így a szokások is készséggel és hosszú időre vésődnek be.

Az egészség az akarás, a hosszantartó, erős figyelem föltétele s az emlékezetre nézve kiválóan kedvező, — de nem szorítkozik arra, hogy a munkát a reá következő gyönyörrel jutalmazza, hanem nagy befolyással van a boldogságra is. Az egészség — mint mondják, — az a számjegy, mely az élet nullája elé téve, annak értéket ad. A kép szerencsés és Voltaire azt mondá Harlay-ról, a ki bájos feleséggel és minden földi jóval volt megáldva: „Semmije sincs, ha nem tud emésztetni“.

Sajnos, a rosszul értelmezett szellemi munka nagyon ártalmas lehet. Arra vezet, hogy kevés testmozgást tegyünk, otthonülésre, rosszul berendezett helyiségekbe

való bezárkózásra, ülő életmódra kényszerít. Ezek a súlyos kellemetlenségek, a mikhez még a rossz táplálkozás is járul, a gyomrot csakhamar megrontják, az emésztés nehéz munkába fog kerülni és minthogy a gyomor az idegek szűk hálózatába van zárva, e szerv zavarainak hatása az idegrendszerre nagyon jelentékeny. Étkezés után a vér könnyen a fejbe száll, a lábak könnyen elhidegednek; kábultság, álmoság fog el, ezt csakhamar ingerlékenység váltja föl, mely nagyon elüt attól a frissességtől, melyet a parasztok és a kézművesek éreznek a reggelijük után.

Ez az ideges állapot mindegyre rosszabbodik és sok szellemi munkásnál odáig megy, hogy nem tud uralkodni benyomásain: a legcsekélyebb alkalmatlanság miatt szívdobogást kapnak, gyomruk összezsugorodik. Ez az első foka az *idegességnek*, mert az idegesség leggyakrabban a hiányos táplálkozási folyamatból indul ki. Az agy megszűnik az élet szabályozója lenni és az egészséges élet nyugodt, erős rhythmusa helyett a beteges élet ingerlékenysége és nyugtalansága áll be.

Azonban ugyanazt a hatalmat, a melyet az idő a magunk fölötti uralom munkájához megád, megadja egyúttal ahhoz is, hogy temperamentumunkat megváltoztassuk s egészségünket megerősítsük. Huxley egy híres mondásában sakkjátékosokhoz hasonlít bennünket; a játékban türelmes, de kérlelhetetlen ellenfelünk van, ki nem bocsájtja meg a legcsekélyebb hibát sem, de pazar nagylelkűséggel fizet a jó játékosoknak. Ez az ellenfél: a természet és jaj annak, a ki a játék szabályait nem ismeri. De tanulmányozva ezeket a szabályokat, — vagyis azokat a törvényeket, a melyeket a tudósok már fölfedeztek és megállapítottak — főképen pedig alkalmazva

őket, biztosak lehetünk, hogy megnyerjük a tétet: az egészséget! De az egészségnek ilyen megszerzésével épen úgy vagyunk, mint szabadságunk megszerzésével: nem egyszerűen egy *fiat*-nak az eredménye az, hanem apró cselekvések sokaságáé, a melyeket havonként százszor is ismételünk, vagy elmulasztunk. Figyelmünket sokfelé kell irányítanunk és minden részletet fontosságához képest megbecsülnünk. Ügyelnünk kell a melegre, a hidegre, a nedvességre; ügyelnünk kell a levegő tisztaságára, ügyelni a világításra, az étkezésekre, ügyelnünk arra, hogy elegendő mozgást végezzünk stb.

Csakhogy ennyiféle gond nevetségessé teszi az életet, és elveszi minden időnket, mondhatná valaki. Tisztára sophisma. Ez a gond a megszokás dolga. Nem kell több idő ahhoz, hogy szabály szerint együnk, mint ahhoz, hogy rosszul együnk. Nem kell több idő ahhoz, hogy kissé sétáljunk, mint ahhoz, hogy a karosszékben lustálkodva rosszul emészszünk, vagy a kávéházban ujságot olvassunk. Nem valami jelentékeny idővesztés, ha dolgozó-szobánk levegőjét időről-időre fölfrissítjük. Elég egyszer s mindenkorra megállapítani azokat a módosításokat, a melyeket életrendünkben meghonosítani akarunk. Az egyedüli ok, melyet az észszerűtlen cselekvés számára találhatunk: a restség, szellemi restség az előre-látás hiányát illetőleg, testi lustaság a kivitel elmulasztását illetőleg.

Ismételjük: a jutalom az egészség lesz, azaz föltétele minden másnak, a sikernek úgy, mint a boldogságnak.

A legnagyobb figyelmet a táplálkozás rendjére kell fordítanunk. A lényeges kérdés itt a magunkhoz veendő táplálék természete és mennyisége. Berthelot munkásságáig a táplálkozás kérdése tapasztalati alapokon nyugodott. Ma már a kérdés elég világosan áll előt-

tünk. Határozottan tudjuk, hogy a zsír vagy szénhidrátot tartalmazó táplálék nem pótolhatja a szöveteknek képződésében a fehérjét (albumint). A fehérje tehát szükséges a táplálkozáshoz. Másrészt azonban, ha a fehérjéből a megfelelő mennyiség helyett a kellenél nagyobb mennyiséget adunk, rendkívül érdekes eredményre jutunk. Ez a túlságos mennyiségű fehérje szervezetünkben fehérje-kiválasztást indít meg, még pedig szerveink rovására, s az így kiválasztott fehérje mennyisége nagyobb, mint a mennyit magunkba fölvetünk.¹ Elég, ha naponként körülbelül 75 gr. nitrogéntartalmú tápszert veszünk magunkhoz. Mindaz, a mi ezen a mennyiségen fölül van, nemcsak hogy nem szívódik fel, hanem még az izmok fehérje-anyagából kiválasztást is okoz. Itt vagyunk az első pontnál: az ifjú a vendéglőkben kétszer, háromszor annyi húst eszik, mint a mennyi szükséges.

Ezenkívül bármennyi fehérjét vegyünk is magunkhoz, a fehérje-kiválasztás egyformán folytatódik, ha ugyanekkor nem veszünk fel zsírt vagy szénhidrátokat; ellenkező esetben az szünetel. Ezért nevezték el ezeket a tápszereket, ha 75 gr. fehérjével vannak vegyítve, nitrogén-védőknek.

Másrészt tudjuk, hogy a munka főként a zsír és keményítő szétbomlását idézi elő. Azt is tudjuk, hogy az ember intenzív munka mellett naponként 2800—3400 hőegységet (caloriát) használ föl.² 75 gramm fehérje 307 hőegységet ad, ha tehát közép számitásnak 3000 hőegységet veszünk, mint átlagos hőfogyasztást,

¹ V. ö. G. Seé, Formulaire alimentaire. Battaille et C-ie. 1893.

² Egy gramm fehérje 4·1 hőegységet ad.

„	„	zsír	9·3	„	„
„	„	szénhydr.	4·1	„	„

a szellemi munkásnak még körülbelül 2700 hőegységre van szüksége. Minthogy csak 200—250 gramm zsirt használunk fel ($225 \times 9.3 = 2092$ hőegység), a szénhidrátoktól még körülbelül 600 hőegységet (körülbelül 150 gramm) kell kapnunk. Csak ki kell keresnünk a szakkönyvekből minden egyes tápláléknak fehérje-, zsír- és szénhidrát-tartalmát és összeállíthatjuk napi táplálkozásunk ételrendjét.

A következtetés pedig ebből az a tapasztalat, hogy túlságosan sokat eszünk, különösen pedig sok húst eszünk. A gyomornak és a beleknek túlságos munkát adunk. A vagyonos osztály legtöbb tagja az emésztés munkája által szerzett erők legnagyobb részét az emésztésre fordítja. Ne higgye senki, hogy túlozunk. Az emésztés folyamata alatt valóban a gyomor és a belek falait is fölemésztetnők, ha felületük szakadatlanul nem pótolná a védő szövetet, a mely igen gyorsan újra képződik oly mértékben, a mint azt a gyomornedv megtámadja. Már maga ez a munka is rendkívüli nagy. A belek 30 ccentiméter szélességűek s ha egyenesre nyujtanók, hétszer-nyolczszor olyan hosszúak volnának, mint a minő a test. A beleknek és a gyomornak a munkában résztvevő része legalább is 5 négyzetmétert tesz ki. Ahhoz a tekintélyes munkához, a melybe az ilyen felületet betakaró bolyhok szakadatlan újraképzése naponta több órán át kerül, vegyük még hozzá a rágáshoz felhasznált, a gyomor peristaltikus (gyűrűs) mozgásai, a nyálka tekintélyes mennyiségének kiválasztása, a gyomornedv képzése, a hasnyálmirigy, az epehólyag által igénybe vett erőket, s fogalmat alkothatunk magunknak az erőknek arról a bámulatos mennyiségéről, mely az emésztés munkájához szükséges.

Nem világos-e, hogy azok az emberek, a kik túlságosan sokat esznek, csupán állatok, arra a disztelen szerepre utalva, hogy emésztő csatornájuknak szolgálí legyenek? Vegyük hozzá még azt is, hogy legtöbben az ételek nagy mennyiségével szemben nagyon fáradtságosnak találják azt, hogy jól megrágnak a táplálékot s ez által megnehezítik, hosszúra nyújtják az emésztés munkáját, mert a gyomornedvek a rosszul megrágott darabokat csak lassan tudják átjární.

Mily hasznos volna egy kis füzet, a mely minden élelmiszernek fehérje-, zsír- és oldható szénhydrát-tartalmát feltüntetné! Valamennyi szakmunka megadja a nitrogéntartalmat is, de jól tudjuk ma már, hogy a nitrogén némely vegyületben nem tekinthető vérképző tápláló anyagnak. Ilyen kimutatás segélyével az ifjú kettős eredménnyel tudná összeállítani az étlapját: jól táplálkozhatnék és emésztő szerveit a szellemi munkára nézve oly káros hatású túleröltetéstől megkímélhetné. A napi étkezések száma és ideje tehát egészen alárendelt kérdésnek tekinthető a táplálékok minőségének és mennyiségének összeállítása mellett.

Nem kívánom épen, — mint egykor Cornaro — hogy az ifjú minden táplálékát meg is mérje, néhány mérés után már hozzávetőleg megítélhetné, mennyit kell ennie és legalább elkerülné az erők azon szörnyű elfecsérlését, a melynek pedig a vendéglőbe járó ifjú ki van téve, a ki a zaj, a társalgás, vitatkozások közepette a túltömöttségig eszik.¹

¹ Nem hagyhatjuk el e tárgyat a nélkül, hogy a kávé élvezetéről ne szólnánk. Nem kell azt egészen számúzni. Nagy mennyiségben élvezve és a szűrővel készítve, mely azt egészen kilugozza, elgyöngíti az idegeket. Arab módra készítve, apró

A lélekzés egészségtana sokkal egyszerűbb: igazán úgy látszik, mintha a tiszta levegő belélekzése nem volna szükséglet. Hányszor láttam már ifjakat, a kik szívesebben szívták a megromlott, undorító levegőt, nehogy a tiszta levegővel egy kis hideget is beereszsenek. A nevelő-intézetek és a lakások hygieniája ebben a tekintetben kezdetleges állapotban maradt. Azonban be van bizonyítva, hogy a romlott levegő nyugtalanná, zsémbessé, elégedetlenné tesz. Ha a szervezetnek nincs meg az a természetes ingere, a melyet a tiszta levegő ad, hajlandó káros ingerekhez folyamodni. A tanuló ifjú épen nincsen szobájához kötve, hogy ott a már egyszer kilehelt levegőn „kérődzzék“; gyakran szellőztethet és — a mi többet ér — szabadban is dolgozhatik. Azonkívül szobájában járkalhat is s fennhangon olvashat vagy beszélhet. Tudvalevő, hogy a süketnémáknak, kik a beszédben nem gyakorolják magukat, nagyon gyöngye a tüdejük és nem képesek arra, hogy elfújják az ajkuktól néhány centiméternyire állított gyertyát. A beszéd a tüdőnek erőteljes tornáztatása.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az írás és olvasás közben való görnyedt testtartás nagy akadály a lélekzőmozgásokra nézve s idővel nagyon ártalmas lehet a dolgozóra nézve. Hogy az elgyöngülés ez oka ellen küzdjünk, hozzá kell szoknunk az egyenes testtartás-

csészékben leforrázva, kevésbé izgató és az emésztés munkáját előmozdítja. Még étkezésen kívül is egy kis mennyiség, például reggel, elűzheti azt a nyomottságot, a mely miatt annyi szellemi munkás panaszkodik és szellemi fürgeséget idézhet elő. Föltéve, hogy nem élünk vele vissza, másrészt, hogy a szellemi fürgeséget nyomban értékesíthetjük úgy, hogy munkába fogunk, nincs veszedelem élvezetében.

hoz, hogy a tüdőt szabadon tartsuk és a lélekzőmozgások szabad lefolyását biztosítsuk.

Mindezek az elővigyázati rendszabályok azonban nem elegendők és elengedhetetlenül szükséges, hogy a munkát gyakran félbeszakítsuk és felkeljünk s elvégezzük azokat a kitűnő gyakorlatokat, a melyeket Lagrange „tüdőgymnastikának“ nevezett el. Ezek a gyakorlatok abban állnak, hogy mesterségesen mély lélekzetet veszünk, utánozva azt, a mit reggel ösztönszerűen megteszünk, mikor nyújtózkodunk. Két karunkat nagyon lassan fölemeljük és kitarjuk, miközben olyan mély lélekzetet veszünk, a melyet csak lehet, majd leeresztjük karjainkat, s a belehelt levegőt kibocsátjuk. Az is hasznos még, ha karjainkat fölemelve lábujjhegyre állunk, mintha nőni akarnánk: ez az eljárás a gerincoszlop görbületeit kiegyenesíti, miáltal a bordák alulról fölfelé érezhetően nagyobb körmetszetet irhatnak le, mint a milyent rendesen. Azonkívül, hogy ez a gyakorlat a bordák izületmerevségét megakadályozza, „kisimitja“ még a ránczait egy csomó elsatnyult tüdősejtnek is, a hová az oxigén nem tudott behatolni. Ily módon megnagyobbodik az a felület, melyen a levegő és vér cseréje végbemegy, a mi megmagyarázza azt a Marey által tapasztalt jelenséget, hogy a lélekzés rhythmusa ilyen hosszas gyakorlatok után még pihenés közben is ilyen marad. Megjegyezzük, hogy a súlyzók használata itt nem ajánlatos, mert a lélekzés visszafojtása nélkül semmiféle erő kifejtés nincs.

Ezek az elővigyázati rendszabályok azonban, a melyek után oly jól érezzük magunkat, csak épen palliatív jellegűek és semmi esetre sem tehetik fölöslegessé a szorosan vett gyakorlatokat.

Nyilvánvaló, hogy a mozgás önmagában semmit sem teremt. Csak közvetve hat úgy, hogy a táplálkozás folyamatainak összességét javítja.

Szobánkban, mint láttuk, lélekzőképességünket növelhetjük azon gyakorlatok által, a melyekhez időről-időre folyamodunk, de azt el nem érhetjük, hogy a vér gyorsabban keringjen s hogy következőkép gyakrabban tegye meg az utat a tüdőn keresztül. A lélekzés és vérkeringés voltaképp ugyanaz a működés, de két különböző szempontból végezve. Minden, a mi az egyiket fokozza, hat a másikra is. Lavoisier a tudományos akadémia elé terjesztett egyik közleményében (1789) fölhevítette a figyelmet arra a tényre, hogy izommunka után csaknem háromszor annyi oxigént fogyaszt el az ember, mint pihenésközben. Következőképpen a mozgás első hatása az, hogy a szervezetbe tekintélyes mennyiségű oxigén vitetik be. És míg az az ifjú, a ki megszokta az otthonülést, csekélyebb mértékben éli az életet, addig az, a ki szabad levegőn mozgást végez, a munkát dúsabb vérrel, tevékenyebb lélekzés mellett végzi. Az agy erősebb és hosszabb erőfeszítésre képes. A szív dolgoz kevesbedik, bár végzett munkája nagyobb lesz, mert míg a mozdulatlanság következtében a vér a hajszáledényekben megreked, s ezzel együtt jár az égési folyamat meglassulása, addig mozgás közben a „szomszédosság” folytán a vérkeringés a hajszáledényekben élénkebb lesz a működő izmok által és ez a „peripherikus szív”, a melyet a finom véredények rugalmassága alkot, saját munkája révén csökkenti a középponti szerv munkáját.

De ezek az izomműködésnek nem egyedüli jótéményei, mert az izmok azonkívül még, mint Paul

Bert kimutatta, az oxigén gyűjtői és megőrzői. Tulajdonképen lélekzőszervek ezek is, mert bennük megvégeződik a belehelt oxigén és a fölösleges szénsav kicserélése. De minél erőteljesebb ez a kicserélés, annál tökéletesebb a táplálék zsiranyagának az elége; a mozgás nélküli élet a zsírkészletet nem „égetván el“, inkább annak a lerakódását idézi elő és egyenesen elhízásra vezet. Azonban ez az elhízás még nem az egyedüli hátránya a testi renyheségnek, mert ki van mutatva, hogy az izületi csúsz, a köszvény, a kő, a rossz lehellet főoka a termékek tökéletlen elége, melyet a nem elég erős lélekzés okoz. De az izmoknak ez a fontos működése nemcsak a munka idején tart, mert, a mint láttuk, ezek a szervek még azután is sokáig megtartják ezt a lélekző működésüket.

Jegyezzük meg különösen, hogy a jobbmódú családok gyermekeire nézve a testmozgás egyáltalán elengedhetetlen, mert ők túlságosan táplálkoznak. Testmozgás, sőt fokozott testmozgás kell nekik, hogy a szervezetbe vitt anyagok fölöslege elégjen. Ha az ember sokat eszik és a mellett henyél, valamennyi chylus-edény megreked. A rosszullét, az undor, különösen reggelenként gyakori, a midőn az éjjeli pihenés a túltáplálkozást még csak fokozza. A gyomor ellustul és a vér a szó szoros értelmében „megsűrűsödik“, azaz: éghető anyagokkal van tele. Ébredéskor gyakran különös, lehetetlen állapotot idéz elő: értem ez alatt a levertséget, a fásultságot, a szellemi restséget, melyet a fölösleges anyag felhalmozódása okoz. Hogy a levertség oka valóban ebben rejlik, erre csatánós bizonyíték van: ha el tudjuk magunkat szánni s azonnal munkához látunk, a fáradság nem növekszik, hanem ellenkezőleg csökken, minthogy a vérben

fölhalmozódott anyagfölség is csökken az oxigénnel való vegyülés következtében.

Röviden: a testmozgás élénkíti és erélyesebbé teszi az anyagcserét, gyorsítja a tartalmas vérnek keringését, másrészt előmozdítja a bomlási termékek kiürítését. Ezen az általános hatáson kívül, melyet a mozgás a testre gyakorol, alig szükséges kiemelnünk, mily jótékonyan hat a séta a belek peristaltikus (gyűrűzetes) mozgására.¹

II.

A testmozgás szerepét eddig csupán a táplálkozás folyamatának szempontjából vizsgáltuk. Tárgyunkra nézve ez a lényeges szempont, mert az akarat és a figyelem szoros összefüggésben van a jó testi állapottal. Az izom-gyakorlatnak azonban ezenkívül ugyan kevésbbé jelentős, de annál bensőbb kapcsolata is van az akarattal. A gyermeknél ugyanis az akarat azzal kezdődik, hogy félénken izommozgásokat próbál tenni. Az a hosszas gyakorlat, melyre mindenkinek szüksége van, hogy mozdulatain uralkodni tanuljon, edzi akaratunkat és fegyelmezi figyelmünket. Ki ne érezné élénken, hogy még ma is, a mélységes

¹ A tanuló testtartása általában ülő vagy álló lévén, a beleket átölelő izmok rendszerint petyhüdtek. Tétlenségük folytán a hájlerakódás a potroh terjedelmét növeli, s ezek a petyhüdt izmok nem támogatják eléggé a gyomrot, a mely tágulni igyekszik. Lagrange szép könyvében megjelöli azokat a gyakorlatokat, a melyeket a svéd gymnastika ezen állapotok legyőzése céljából fölhasznál. Ez az eljárás hét gyakorlatból áll, a melyet otthon is könnyen el lehet végezni. V. ö. Exercices chez les adultes. 355. és következő l.

lustaság óráiban, egy mozdulat, pl. fölkelés, kimenés stb. milyen nehéz munka az akarat számára? S ki vonná ezek alapján kétségbe, hogy az izomműködés, vagy jobban mondva az élénk, határozott mozgások (mert a járás csakhamar automatikussá válik és így ebből a szempontból alig van értéke) nem a legkitűnőbb gyakorlásai-e az akaratnak és a figyelemnek? Ez annyira igaz, hogy idegbetegeknek, a kik nem képesek figyelni, izom-gyakorlatokat rendelnek. Minden erő kifejtés akaraton alapszik és az akarat is, mint minden képességünk, ismétlés útján fejlődik. Mi több, az izommunka, mikor már fáradtsággal jár, fájdalmat okoz, és ha képesek vagyunk a fájdalom mellett is megmaradni a munkánál, ez nem akarat-e, még pedig a legerősebb akarat?

Láthatjuk tehát, hogy a testgyakorlat mintegy az akarat első iskolája.

Azt jelenti-e ez, hogy nincs semmi befolyással az értelemre? Épen nem. Ez a hatás kézzelfogható; a testi lomhaság tönkre tesz; benyomásaink nem újulnak föl; szívesen maradunk otthon borús egyhangúságban; átadjuk magunkat az unalomnak és a kedvetlenségnek. És ez a szomorú állapot, a melyről mindnyájunknak vannak tapasztalatai, csakis a fizikai élet meglassulásának következménye, s annak, hogy a képzetek ébredése is lassú, nincsenek kívülről jövő benyomások. Nagyon különbözik ez annak az állapottól, a ki az eszmék világosságával, élénk benyomások nagy gazdagságával a mezőket járva elmélkedik. Nem lehet tehát tagadni a testmozgás rendkívüli hatását képességeinkre.

III.

A tanuló ifjúnak azonban meg kell vizsgálnia közelebbről azokat a nagy tévedéseket, a melyek ezen testmozgásról, melynek jótékony hatásait kimutattuk, forgalomban vannak. Gyakran összetévesztenek az emberek két különböző dolgot: az egészséget és az izomerőt. A tartós egészséget a lélekző- és az emésztőszervek egészsége adja meg. Jól érezzük magunkat, ez annyit jelent: jól tudunk emésztetni, szabadon tudunk lélekzeni, vérkeringésünk erős és szabályos; jelenti másrészt, hogy a hőmérséklet változásainak könnyen ellent tudunk állani. Ámde ezek az ellentálló képességek semmiféle okozati összefüggésben nincsenek az izomerővel. A vásári erőművészek és a vásárcsarnokok nagyerejű zsákhordói nagyon gyenge egészségű emberek lehetnek, míg némely szobatudósnak közepes testi erő mellett is vasegysége lehet. Nemcsak, hogy ne keressük az athléta-erőt, hanem határozottan kerüljük azt; mert ez csak erőszakos gyakorlatok által gyarapszik, s azonkívül, hogy az ilyen gyakorlatok akadályozzák a szabályos lélekzést, s vértolulást okoznak a nyak- és a hömlokerekben, még az is bizonyos, hogy gyengítenek. De lehetetlen egyszerre erős physikai és erős szellemi munkát végezni. Sőt a megerőltetésekkel járó kimerültség a meghülés iránt fogékonyná teszi a testet, a mi a földműveseknél és a hegyi lakóknál gyakori eset.

Tegyük még hozzá, hogy az erős testgyakorlat csak akkor hasznos, ha a túlságos táplálkozásból eredő anyagfölsleget kell elégetni; ámde a szellemi munka, a ki a figyelem által nagy erőt fejt ki, ugyan-

annyi, sőt talán több anyagot fogyaszt, mint a paraszt, a ki a földet műveli. A diákot, a ki méltó e névre, így nem lehet összehasonlítani a hivatalnokkal, a ki a hivatalában mindig ugyanazon munka mellett ül, és a kinek szelleme éppen olyan rest, mint teste. Minél több szellemi munkát végezzünk, annál kevesebb szükségünk van azokra az izomgyakorlatokra, a melyek a föl nem használt anyagfölség elégetésére vannak hivatva.

Különös dolog, hogy nálunk Franciaországban dicsőítik azt az athletikai nevelést, a melyben az angol ifjak részesülnek, és bámuljuk esztelenül — a mi korunkat jellemzően — teljes hiányával a tudományos szellemnek. El vagyunk ragadtatva attól a néhány nevelőintézettől, a melyekben az évi tartásdíj 5000 frankra is felrüg és a dúsgazdag lordok fiaitól, kik az egyetemet csak úri kedvtelés gyanánt látogatják s nem látjuk, hogy ez a kisebbség egészen megfelel a mi sportférfiaink kisebbségének. Fölvilágosodott angolok éppen nem szívesen látják a testgyakorlatok túlhajtását az angol iskolákban. Wilkie Collins *Férj és nő* című, 1871-ben írt regényének előszavában konstatálja, hogy az angol társadalomban — sajnos — a durvaság és nyersség növekedett s ebben a testgyakorlatokkal való túlzásnak van legnagyobb része, mondja — a szerző. Matthew Arnold, a kinek pártatlanságát senki sem vonhatja kétségbe, irigyli a francia nevelési rendszert. A mi, szerinte, a barbárokat és a filisztereket jellemzi, ez az, hogy az előbbieket csak a méltóságokat, hiúságuk kielégítését, a testedzést, a sportot, a zajos élvezeteket kedvelik, az utóbbiak pedig csak az üzlet lázas zaját, a pénzszerzés művészetét, a kényelmet, a pletykát

szeretik. Ám, a mint mondja, az angol nevelés csak a barbárok és filiszterek számának szaporítására szolgál. Helyesen jegyzi meg, „hogy az erényes szellemi munkásoképen olyan erkölcsösek, mint az erényes athleták“. Hozzá tehetne volna, hogy a görög gymnasiumokat, hol a testgyakorlásnak nagy becsülete volt, természetellenes szerelmek alacsonyították le. Egyébiránt, van-e olyan szellemi munkás, a kinek ne volnának személyes tapasztalatai, a melyekhez tanácsért fordulhat? Erőkészletünk nincsen légáthatlan falakkal két rekeszre választva: a szellemi erők és a testi erők rekeszére. Mindaz, a mit az erőszakolt testgyakorlásra elfecsérlünk, a gondolkozás munkájára nézve el van veszve. Az elmélkedésre képtelen bárgyú ember tele tömheti magát étellel és szeszes italokkal, hogy azután az emésztés munkája után fönmaradó erőt fárasztó mozgásokra pazarolhassa, büszkén gyönyörködhetik majd athleta-izmaiban: mi ebben nem találunk semmi különöset. De ilyen életet szánni jövőendő orvosainknak, jövőendő ügyvédeinknek, tudósainknak, íróinknak, ez már oktalanság. A nagy emberi győzelmeket sehol sem izmokkal vívták ki. Nagy találmányokkal, nagy érzelmekkel, termékeny gondolatokkal lehet győzni. Örömet adnók oda ötszáz földhordó munkás-, és még inkább a sport-férfiak teljesen fölösleges izmait egy Pasteur, egy Ampère vagy egy Malebranche hatalmas szelleméért. Aztán a legjobban trainirozott ember sem fogja futásban legyőzni a lovat, sőt még a kutyát sem, a gorilla pedig bizony nem ijed meg a birkózótól, ha viadalra kerül a sor. Fölényünk tehát semmikép sem alapszik izmaink erején: bizonyosága az, hogy az ember leigázta a leg-hatalmasabb állatokat és a tigrist, az oroszlánt

ketrecbe zárta az állatkertet látogató gyermekek örömére.

Nagyon is nyilvánvaló, hogy az izomerő szerepe napról-napra jelentéktelenebb, mert az értelem a gépek összehasonlíthatatlanul hatalmasabb erejével pótolja azt; sőt az izomerejük folytán kiváló emberek is az a sorsuk, hogy mindinkább a gépek szerepét kell elvállalniok: engedelmes eszközökké válnak azok kezeiben, a kik gondolkoznak. A nem dolgozó vállalkozó vezeti a munkásokat, a vállalkozókat pedig viszont egy mérnök igazgatja, a kinek nem kérges a tenyere.

Röviden szólva, az a hadjárat, a melyet a gyermekek athletikai nevelése érdekében indítottak, absurd. Azon alapszik, hogy az egészség fogalmát összetévesztik az izomerő fogalmával; oda vezet, hogy ifjainkból elmebeli tehetségük rovására minden gyöngédség hijjával levő birkózókat nevelünk. A tanulásban erősek és a boxolásban erősek között a mi választásunk nem lehet kétséges. Ne tekintsük haladásnak azt a törekvést, mely minket az állatiassághoz akar visszavezetni. Túlzást túlzással szembe állítva, inkább választom azon középkori iskolák túlzásait, melyek egy Aquinói Szent Tamást, egy Montaigne-t, egy Rabelais-t adtak nekünk, szemben azon iskolákkal, a melyek az evezés bajnokaival ajándékoznak meg.

Mondjuk ki nyíltan, ha a versenyeket megfosztanók attól a jutalomtól, a melyet annak csupán az együgyű hiúság ad (együgyű, mert mi lehetne más az a hiúság, mely sok állaténál is kisebb felsőséghez ragaszkodik), senki sem kényszerítené magát azokra a fáradsalmakra, a melyekkel egy ilyen evezőverseny előkészületei járnak. Nem a nyers, gyakorlott Angliát

kell utánoznunk ebben a tekintetben, hanem inkább Svédországot, mely iskoláiból a káros testi megerőltetéseket száműzte. Ott arra törekszenek, hogy erőteljes, egészséges ifjakat neveljenek, és rájöttek, hogy a testgyakorlással való visszaélés biztosabban vezet a túlterhelésre, mint a túlságba vitt tanulás. Az előadottakból következik, hogy azon gyakorlatok megválasztásában, a melyeket a tanulóknak ajánlanunk kell, egy abszolút szabály uralkodik s ez az, hogy ezek a gyakorlatok ne merítsék ki az erőt s ne menjenek a teljes kifáradásig.

IV.

Ha a testgyakorlást illetőleg ily káros tévedéseket követünk el, nem kevésbbé végzetesek azok a tévedések, a melyek a szellemi munka tekintetében általában fennforognak. Az ember hajlandó azt szükségképpen ülő foglalkozásnak képzelni. A mint már mondtuk is, a szellemi munkás képzete azonnal egy olyan ember képét kelti föl bennünk, a ki fejét tenyerébe hajtva ül, hogy gondolkodjék, vagy a ki mellével az asztalnak támaszkodik, hogy írjon. Ismétlem, nincs ennél hamisabb képzet. Az előkészítő munka csakis az íróasztal mellett végezhető el. A fordításhoz szükséges a nyelvtan meg a szótár; az olvasásnál a figyelmet ébren kell tartani és az emlékezetet megjegyzésekkel, a szerző által felkeltett képzeteknek papirosra való rögzítésével kell támogatni. Mihelyt azonban ez az előkészítő munka be van fejezve, az emlékezet minden más munkáját házon kívül is elvégezhetjük. A munka csak nyer azzal, ha künn a szabad mezőn vagy nyilvános sétatéren készül. Ezen az emlékezetbeli munkán

kivül az elmélkedést és az anyag tervszerű elrendezését a szabad levegőn való séta nagyon megkönnyíti. Részemről megvallom, hogy valamennyi új eszmém, a melyeket megtalálni szerencsés voltam, séta közben támadt. A Földközi-tenger, az Alpok és a lotharingiai erdők mintegy háttérül szolgálnak alkotásaimhoz. S ha igaz, a mit Herbert Spencer¹ állit, a kit pedig nem lehet lustasággal gyanusítani, „hogy az ismeretek földolgozása sokkal fontosabb, mint azok megszerzése” és ha, a mint mondja, „e földolgozáshoz két dolog szükséges, idő és az elme önálló munkája”, kijelentem, hogy ez a munka sehol sem oly erőteljes, mint a szabadban. *Quidquid conficio aut cogito, in ambulationis fere tempus confero.*² A séta közben való mozgás, az akadálytalan vérkeringés, a tiszta és friss levegő, mely a testet bőséges oxigénnel látja el, mindezeknek eredménye, hogy a gondolkozás oly erőteljes, oly önálló, a milyen az ülő-munka mellett csak nagyritkán. Mill beszéli visszaemlékezéseiben, hogy logikájának nagy része útközben készült, midőn az indiai társaság hivatalos helyiségeibe ment. Nagyon igaz, hogy a termékeny munkát legnagyobb részben a szabad levegőn, a verőfényes nap sugarainál lehet elvégezni.

V.

Most, miután a testgyakorlással végeztünk, az van hátra, hogy a pihenésről beszéljünk. A pihenés nem lustaság. Sőt a lustaság a pihenéssel össze sem

¹ De l'Éducaiton, 294. l. Alcan.

² Cicero, Ad Quintil. 3.

egyeztethető. A pihenés valóban föltételezi, mint előzményt, a munkát s ha nem is a kimerülést, de legalább a fölüdülés szükségét. A lusta sohasem élvezte a jól megérdemelt pihenés gyönyöreit, mert ha — a mint Pascal mondja — a hideg kellemes, ha utána melegedhetünk, a munka is kellemes, már csak az utána következő nyugalom miatt is. A pihenés munka nélkül, mely szükségessé tette amazt, csupán semmittevés a maga komor, tűrhetetlen unalmával. A mint Ruskin mondja, dicső pihenés a zerge pihenése, mely gránit ágyában lihegve nyugszik, de nem a baromé, mely az istállóban a takarmányon kérődzik.

Az igazi pihenés az álom. Ha nyugodt és mély, az erőt teljesen helyreállítja. Nyomban a felébredés után kellemes érzés fog el és érezzük magunkban az erőt az egész napi munkára. Sajnos, az alvás kérdése egyike azoknak, melyről az embereknek a legtévesebb fogalmaik vannak. Az egészségtannal foglalkozók abban a törekvésükben, hogy mindent bizonyos tekintélylyel rendszerbe foglaljanak, a mi annál nevetségesebb, mert tudományuk nem egyéb empirikus törvények halmazánál, az alvás idejét hat vagy hét órában szabják meg. Az egyedül elfogadható szabály itt az, — s ez is csak nagy általánosságban áll — hogy ne feküdjünk le nagyon későn s ugorjunk ki rögtön az ágyból, mihelyt fölébredtünk.

Azt mondtuk: ne feküdjünk nagyon későn, mert az éjjelig tartó munkát egyáltalán kárhoztatnunk kell. Tudjuk, hogy a vér hőmérséklete délután négy óra felé süllyedni kezd és hogy a vér éjjél felé bomlási termékek anyagával telik meg. A szellemi erő ebben az időben sohasem élénk és ha mégis úgy tetszenék, hogy benne vagyunk a rendes kerékvágásban, sőt

talán jobban, mint napközben, félek, hogy ez onnan van, mert az eltompult elme az illúzió által megtevéstve könnyen megelégszik a közepes munkával is.

Azonfölül a szellemnek ez a késő órákig való megerőltetése az álomra nézve káros és oly izgatottságot okoz, mely miatt a pihenés nem lehet kielégítő. Bizonyos lázas állapotot hozhatunk létre abban az időben, a midőn minden álomra int, de mily rossz számítás ez! Elménket túlterheljük közepes munka kedvéért, a másnapi gondolkozás frissességének és erejének rovására. A legbiztosabb eredmény, melylyel a természet törvényeinek ilyen oktalan módon való megszegése jár, az, hogy ingerlékenységünket fokozzuk. Az esti órákra inkább a mechanikus munkát hagyjuk: a könyvek szélére czeruzával odavetett megjegyzések összegyűjtését, az idézetek kikeresését, a tájékozódást stb.

A mi a kora reggeli munkát illeti, ennek hasznosságát is kétségbe vonom. Először is, ritka eset az, hogy valakinek meglegyen az az erélye, hogy naponta négy órákor felkeljen. A mindig gyöngé akarát segítségén kívül másra is kell számítanunk, ha arról van szó, hogy például télen az ágy kellemes melegét a szoba hűvös levegőjével fölcseréljük. Egy, az ország közepén fekvő városban, egy péknél laktam, kinek legényei meg voltak bízva, hogy munkából jövet engem keltsenek föl, bármint tiltakozzék is bennem az „erőszakos vadállat“. Így egy egész télen át már öt órákor az íróasztal mellett ültem. Ebből a hosszú gyakorlatból azt a következtetést vontam le, hogy habár elég hosszú ideig tartott is, de kitartással mégis belejöttem a kerékvágásba. A munka csakhamar kitünően ment és szerzett ismereteim mind maradandók voltak;

de a napnak hátralevő részében egy kissé álmos voltam és mindent egybevetve, a szép nappali órák fölhasználása többet ér, mint ez a kora reggeli munka. Egyedüli előnye ennek a módszernek az, hogy egy nap sem vész el: mindeniknek megvan a maga munkája, míg ha a munkát a szabad órákra halasztjuk, megkoczkáztatjuk azt, hogy a munkára szánt időt, ha akarattunk gyöngé, elfecséreljük.

Az ágyban való pihenés idejét azonban nem kell túlhajtani két okból. Az alvásnak a szükséges időn túl való meghosszabbítása — hogy mennyi ez a szükséges idő, ez mindenkinél változó — megsűrösíti a vért. Az egész délelőtt el van így rontva, mogorvák, egykedvűek, lehangoltak vagyunk, könnyen fázunk, érzékenyek leszünk. De ez nem is a legnagyobb hátránya a túlhajtott pihenésnek: mint abszolút, kivétel nélkül való szabályt állíthatjuk föl, hogy minden ifjú, a ki sokáig lustálkodik és fölébredés után még sokáig marad az ágyban, ellenállhatatlanul titkos bűnbe esik. Mondd meg nekem, hány órákor kelsz föl és megmondom, vajjon vétkes vagy-e?

VI.

Az alváson kívül a pihenés az üdülés alakjában is lehetséges. Elengedhetetlen, hogy ne szakadatlanul dolgozzunk. Az a régi hasonlat, mely szerint a szellem olyan, mint az ijj húrja, mely állandóan kifeszítve, teljesen elveszti feszítő erejét, találó. A munka természetes jutalma nélkül, a pihenés nélkül csak robot. Már szerzett ismeretek feldolgozása, kifejlődése, megtermékenyítése szempontjából is a különböző munkák között bizonyos időnek kell eltelnie. Ez a pihenés határo-

zottan nyereség magára a munkára nézve is: mert munka az ideg-központok activ munkája nélkül nem megy végbe. Megfordítva, az ideg-központokban végbe ment activ munka, még ha nem is öntudatos az, szellemi működésünket gyakran előmozdítja. Ma már nem szükséges többé védelmezni azt az eredményes fölfedezést, hogy a gondolatok és az „idegállomány“ közt összefüggés van. Ha pedig a szellemi munka véget ér, az ideg-központok munkája nem szűnik meg legott: öntudatlanul, de tovább tart a munka és végeredményében az emlékek megerősítése és kidomborítása nyer általa. Tehát bolondság nyomban egy új munkába fogni. Először is kárba vész azon önálló munka előnye, mely a szellem féltudatos rétegeiben megy végbe, másrészt mintegy vissza kell szorítanunk a meglévő véráramlatokat és egy új terv szerint kell azokat elvezetnünk. Úgy van ez, mint a tovagördülő vonattal, előbb meg kell állítani, azután visszafelé tolatni, hogy végül egy újabb sínre áttereljük. Jobb, ha megvárjuk, míg a szerzett lendület természetszerűleg ellankad, egy kis pihenőt tartunk, egy kis mozgást végzünk, a míg a nyugalom az agyműködésben helyreállt. Hosszas tanítói gyakorlatomban sokszor láttam olyan tanulókat, a kik alig tudták követni a tanítás menetét és a kik nem értették meg jól a kérdések kapcsolódását, de a husvéti tizenöt napos teljes szellemi pihenő után egészen megváltozva tértek vissza. Gondolataik megállapodtak, az anyag szervezkedése befejezést nyert és tanulmányaik fölött urrá lettek. Az ismeretszerzés e jóltevő szünete nélkül talán ilyesmi nem mutatkozott volna.

A pihenésnek szükségességét a munka érdekében nem hangsúlyozták eléggé. Mennyire igaza van

Töpffer-nek:¹ „Dolgoznod kell barátom; azután meg semmit sem tenni, embereket látni, levegőt színi, kószálni, mert így emésztjük meg, a mit tanultunk, a mit láttunk; így kapcsoljuk össze a tudományt az élettel, a helyett, hogy azt csak az emlékezettel köt-nők össze.“

De a pihenést nem szabad czélul magunk elé tűzni. Ez nem egyéb és nem is lehet egyéb, mint eszköz testünk fölfrissítésére.

Azután meg a pihenésnek sokféle módja van és a szórakozások megválasztása nem lehet közömbös arra nézve, a ki akaratát edzeni akarja. A helyes szórakozás lényeges jellemvonásai: hogy a vérkeringést és a lélekzés rhythmusát gyorsítják, de kiváltkép, hogy a mell izmainak, a gerincoszlopnak, a gyomor izom-felületének kiterjedt munkásságát elősegítik és a látó-érzéket kimélik.

Ezek a feltételek első sorban arra indítanak, hogy száműzzük mindazokat a játékokat, melyek az ülő életmód és igen gyakran az egészségtelen atmosféra káros tulajdonságaival bírnak, ilyenek: a kártya, a sakk és általában mindazok a játékok, melyeket zárt helyen szoktak játszani, dohányfüsttel telített levegőben, melyet föl sem frissítenek.

Ellenben a szabad mezőn való séta, az erdei élvezetes csatangolások egy részét alkotják a kitűzött programnak. Sajnos, hogy ezek a szórakozások nem felelnek meg mindenben a kitűzött feltételeknek, mert a gerincoszlop izmait, melyek a lélekzésnél szerepet játszanak és a gyomor izmait nem foglalkoztatják. Kárpótlásul azonban megtöltik a tüdőt tiszta levegő-

¹ Presbytére, LI.

vel és kellemesen pihentetik a szemet. A korcsolyázás, mely a mulatságos testgyakorlatok között a legfárasztóbb és a mozgások változatossága tekintetében a legtökéletesebb, s nyáron az úszás, a leghatásosabb lélekzö-gyakorlatok, csodás fölfrissítő hatással vannak a szellemi munkásra. Számítsuk még ezekhez az evezést, a folyót szégélyező bájos tájak keretében, a kerétszédést a vele járó legkülönbélebb mozgásokkal.¹

Otthon, esős napokon a billiard-játék vagy a gyalupad kitünően foglalkoztat. A kertben tekézhethünk vagy labdázhatunk és üzhetnők mindama régi franczia játékokat, a melyeket sem a crockett-nek, sem a lawn-tennis-nek nem volna szabad kiszorítania. A szünidőben nincs jobb a vidám kirándulásoknál, iszakkal a háton az Alpesek, a Pyrénéusok, a Vogesek közé vagy Bretagneba. A munkára szánt hónapokban ügyelni kell arra (a szünidőben ennek nincsenek hátrányai), hogy a testgyakorlat, bár izzadást idézzon is elő, sohase menjen a kimerülésig. Minden kifáradás kerülendő, mert ha hozzá adjuk még a szellemi munkát, túlterhelésre vezet.

A jól megválasztott szórakozások közvetlen jó hatásain kívül az egészséges testgyakorlások öröme, mint minden könnyed, vig kedélyhullámmás, az egészségre nézve igen fontos szerepet játszik. A legjobb erősítő szer, mondják, az öröm; a physikai öröm úgyszólván az egyensúlyban levő organismus diadaléneke. És ha ezekhez a tisztán állati örömhöz a

¹ Nem említjük itt a sokszor fárasztó vadászatot, mely semmiesetre sem lehet megszokott gyakorlat, sem a vívást, mely *ideges* fáradságot okoz és határozottan tiltott szórakozás a szellemi munkásokra nézve. (L. Lagrange, L'Exercice chez les adultes. 299. s köv. l. Alcan.)

szellemi munka magasztos elégtétele is járul, mely nincs kizárva semmi másféle öröm által — mi több, mely minden más örömnek is oly igaz, zamatos ízt kölcsönöz — a boldogság teljes. Azoknak az ifjaknak, a kik eléggé urai önmaguknak, hogy életüket helyesen szabályozzák, az élet megéri azt a fáradságot, hogy leélje az ember; ezekhez a kiválasztottakhoz tartozhatunk mi is mindnyájan, ha képesek vagyunk arra, hogy azt akarjuk.

VII.

Röviden szólva, tehát az akarat ereje, a kitartó akarat ereje, magában foglalja a huzamos erőfeszítések lehetőségét. Csakhogy egészség nélkül nincsen tartós erőfeszítés. Az egészség tehát az erkölcsi erő lényeges feltétele. Senki se léphet ide be, a ki nem matematikus, mondá Plato; senki se léphet ide be, szeretnők mondani, a ki nem követi a hygienia szabályait, a mennyiben azok biztosak. A mint az akarat ismételt rövid erőfeszítésekből áll, úgy alapjában véve ez is apró egészségi rendszabályokból alakul: gondoskodásból a táplálkozás, a lélekzésre szolgáló levegő, a vérkeringés dolgairól. Föltételezi a pihenést és a jól megválasztott testmozgásokat. Ebben a tekintetben sikra kellett szállnunk az ellen a divat ellen, mely Anglia silány utánzását túlhajtja. Lelkiismeretességünk annyira ment, hogy szemle alá vettük azokat a szórakozásokat, a melyek ártalmasak és a melyek hasznosak, el nem mulasztva útközben szabatosan körülírni az eredményes szellemi munka föltételeit: mert mélyen meg vagyunk győződve, hogy az értelem, az érzőképeség és az akarat igen nagy

részben a test állapotától függ. Ha a lélek, mondja Bossuet, ura annak a testnek, a mely általa él, nem marad sokáig az, ha ez a test gyöngye, tönkrement. Ilyen körülmények között megkockáztathatunk ugyan egy hősies erőfeszítést, de ezt a hősies erőfeszítést nem fogja követni nyomban több más, mert már az elsőnek végleges kimerülés lesz a következménye. És ebben az életben, a milyenné azt a civilisatio tette, a hősiességre ritkán nyílik alkalom, oly ritkán, hogy nem is arra kell magunkat előkészíteni, hanem inkább az ismételt, a mindennap és minden órában elülről kezdett részleges erőfeszítésekre. Azonfelül ki fog tűnni, hogy az örökös erő kifejtések által edzett akarat később, mint más, a hőstettek, ha üt az óra. De ezeket az ismételt erőfeszítéseket állhatalosságnak, következetességnek nevezik, és mihelyt az erő kifejtésben kitartás nyilvánul, kell, hogy az erő fejlődésében is tartósság legyen. Nem is gondoljuk, mennyire igazuk volt a régieknek, a midőn híres mondásukat: *mens sana in corpore sano*, kimondták. Legyünk tehát egészségesek, hogy akaratunknak a fizikai erőt megadhassuk, mely nélkül minden erő kifejtés, bármily irányú legyen is az, gyarló és sikertelen marad.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Általános áttekintés.

Elérkeztünk tanulmányunk első részének végére.

Először is leírtuk azoknak az ellenségeknek lényegét, a melyeket a természetünk alantasabb erőivel szemben folytatott e nemes, termékeny küzdelemben le kell győznünk. Láttuk, hogy a szenvedélyeknek az önlegyőzésért való küzdelemben csak annál a segítségnél fogva van annyi jelentőségük, a melyet a hatalmas ellenségnek nyujtanak: a restségnek, az elernyedésre való hajlamnak, mely az embert szüntelen arra a fokra akarja visszalökni, a honnan évszázadok erőfeszítései által oly nehezen tudott föl-emelkedni. Meggyőződünk, hogy önfegyelmezésen nem a ki-kitörő akaratot kell értenünk, hogy a fenséges tetterő nem egyéb, mint a szakadatlan hónapokon és éveken át tartó erő és hogy az akarat próbaköve nem más, mint annak tartóssága.

Majd két philosophiai elmélettől kellett utunkat megtisztítanunk, melyek mindegyike nézetünk szerint egyformán elcsüggesztő: az egyik azt állítja, hogy jellemünkkel épen nem rendelkezünk, hogy az már eleve elhatározottat, velünk született, hogy azok maradunk, a mik vagyunk, hogy fölszabadításunkat meg sem kísérelhetjük: absurd elmélet, mely a szavakkal

való gondolkozás olyan szokására és a psychologia elemi dolgaiban való olyan tudatlanságra mutat, hogy csodálkoznunk kellene azon, hogy tartalmas bölcsészek szállnak síkra mellette, ha nem ismernők az előítéletek által keltett erős suggestiót, azt a suggestiót, mely lelki szemeink elé mintegy szem-ellenzöt köt és így megakadályozza, hogy a legvilágosabb tényeket is láthassuk.

A másik elmélet a szabadakarat tana, nem kevésbé gyermekes s nem kevésbé káros, a mennyiben a jellem alakítását egy pillanat művének tekinti és az erkölctan tudósait a psychologia tanulmányozásától bizonyos tekintetben elriasztotta: pedig csak természetünk törvényeinek alapos ismeretében találhatjuk meg azokat az útmutatásokat, a melyek nekünk jellemünk megjavítását lehetővé teszi.

Miután az utat előttünk ettől a két elmélettől megtisztítottuk, áttértünk tárgyunknak psychologiai szempontból való tanulmányozására. Láttuk azt a nagy hatalmat, a melylyel gondolataink fölött rendelkezünk és azt a gyöngye támaszt, a melyet közvetlenül nyujtani tudnak, míg az érzések mindenható hatalmával szemben közvetlenül tehetetlenek vagyunk. De szerencsére az idő és egy kis okos diplomacia segítségével elháríthatunk minden nehézséget és közvetett eszközökkel győzedelmeskedhetünk ott is, a hol leveretésünk már bizonyosnak látszott. Ezeket az eszközöket, a melyek minket az önuralomhoz segítenek, tüzetesen megvizsgáltuk a szemlélődő elmélkedésről, s a cselekvésről szóló fejezetekben és — áthatva a testi és a lelki életnek egymáshoz való szoros viszonyától — az egészségtan egy fejezetében meg kellett vizsgálnunk az akarat edzésére kedvező physiologiai feltételeket.

Munkánk tisztán elméleti része tehát be van fejezve; be kell még hatolnunk a részletekbe és az eddig tanult, szorosan vett, általános, nagy törvényeket a tanuló ifjú életére kell alkalmaznunk. Más szavakkal: meg kell vizsgálnunk közletről azokat a veszedelmeket egyenkint, a melyek a tanuló erkölcsi önállóságát fenyegetik és azoknak a segedelmeknek a lényegét, a melyeket ellenük akár önmagában, akár a külvilágban föltalálhat.

Ezt a második részt, a mely gyakorlati útmutatás, két könyvre osztjuk: a IV. és V. könyvre.

A IV. könyv két nagy csoportot tartalmaz: az egyik a legyőzendő ellenségekről (*pars destruens*) szól, a másik (*pars construens*) azoknak az elmélkedéseknek az előadása, a melyek alkalmasak arra, hogy az ifjúban fölébreszszék a vágyódást az olyan tetterős élet után, mely csupán az akaratnak van alávetve.

Az V. könyv szemügyre veszi a külső szövetéseket, a melyeket a tanuló akaratának vezetése érdekében az őt környező társadalomban találhat.

II.

GYAKORLATI RÉSZ.

NEGYEDIK KÖNYV.

Részletes elmélkedések.

ELSŐ FEJEZET.

A legyőzendő ellenségek: Az érzelgősség
és az érzékiség.

I.

Leküzdendő ellenségünk — mint láttuk — szám szerint, kettő van: az érzékiség és a lustaság. Mint-hogy a lustaság abban áll, hogy az ember önmagát folyton elhagyja, azért az minden bűnös hajlandóságnak „milieu“-je, s bizonyos tekintetben minden alacsony szenvedély magában foglalja a restséget. S ha nagyon megszorítanának, nem átallanók bevallani, hogy minden alacsony szenvedély — mint a stoikusok mondták — az akarat elgyengülése. Szenvedélyesnek lenni, mi egyebet jelent, mint azt, hogy nem vagyok úr a magam házában? A szenvedély a győzelmes állatiasság, az öröklött vak ösztön, mely elhomályosítja az értelmet, elnyomja, sőt a maga szolgálatába állítja; ez az emberinek elnyomása magunkban, lealacsonyítása annak, a mi becsületünkre válik, s egyúttal czélját adja életünknek; azon idő alatt, míg a szenvedély uralkodik bennünk, ismét az állatok sorában foglalunk helyet.

És mégis, nézetünk szerint, ezek a szenvedélyek, minthogy rövid ideig tartanak, kevésbbé veszélyesek, mint azok az erők, melyeknek káros hatása folytonos és a kövek nehézkedő erejéhez hasonlítható. És mint a hogy egy épület csak akkor szilárd, ha az építőmester a nehézkedés törvényét a maga előnyére, a falak megerősítésére használta, úgy a mi újjáalakításunk munkája is csak akkor lesz tartós, ha az ellenséges hatalmakat az által tettük hatástalanokká, hogy velők szembeállítottuk a czélunkra nézve kedvező erők győzelmes szervezetét, sőt ha kényszerítettük, hogy az ellenséges erők közül némelyik mellettünk harczoljon. Azonban első tekintetre miről ismerhetjük meg csak némileg is, hogy valamely erő ellenséges, vagy kedvező-e nekünk? Semmi sem egyszerűbb ennél. Minden szellemi erő veszedelmes akaratunkra nézve, ha ugyanazon módon hat, mint a restség és előnyös, ha ellenkező értelemben működik.

Az előttünk álló munka tehát egészen világos. Mindenekelőtt gyöngíteni kell, vagy ha lehetséges, szétrombolni azokat a hatalmakat, melyek tetterőnket rontják és a lehető legnagyobb mértékben megerősíteni azokat, a melyek a legnagyobb intenzitást töreksenek adni ennek. Az állandó akarat gyöngítésének okozói számosak: fontosságban az első az ifjagnál oly gyakran előforduló határozatlan érzelgősség, a mely a képzeletbe észrevétlenül belopódzva buja ábrándképekben tetszeleg, s rendesen ez az oka egy szomorú, bűnös szokásnak. Azután jön a társak káros hatása, a kik már megszűntek az önunalomra törekedni, a kávéházi és korcsmai élet, a levertség, a bátorság elvesztése, az álokoskodások tekintélyes

serege, melyekkel a restek a maguk henyélését mentik, sophismák, melyeket addig ismételnék, míg a legfölvilágosodottabb embert is tévedésbe ejtik, s míg végül az axiómák tekintélyét szerzik meg, oly axiómákét, melyek a lehető legvégzetesebbek.

II.

Az akaratra nézve káros lélektani tények tanulmányozását a határozatlan érzelgés és a céltalan vágyak vizsgálatával kezdjük.

A középiskolában a serdülő ifjút a házi rend tartja féken. Elfoglalva a sokféle és kötelező feladat által, hajszolva a vetélkedés és a vizsgálat gondja által, s a józan és szigorúan szabályozott életre kényszerítve, nem igen van ideje, hogy magát hosszas ábrándozásoknak engedje át, kiváltkép ma, midőn a tanuló-órák számát leszállították és az üdülés óráit emelték. Nincs többé ideje, hogy mint az előtt, sajnos, majd minden benlakó növendék tette, a tanulásra kiszabott esti órák nagy részét ábrándozásra és a szenvedélyes gyöngédség jeleneteinek kiszínezésére fordítsa. De kikerülve a középiskolából, ki van lökve egyedül egy városba, szülők, felügyelet és kötelező, sőt határozottan megszabott munka nélkül, szaporodnak a teljes magárahagyatottság, az elpuhultság- és abszolút lustaság órái. Szerencsétlenségére a hosszú időn át munkálkodó physiologiai átalakulások épen ebben az időben végződnek be. A növekedés majdnem be van fejezve; az a nagy erőfeszítés, melyre a gyermeknek szüksége volt, hogy a külvilágot megfejtse és rendezze, bevégeződött: a felhasználatlanul maradó erők nagy mennyisége oka lesz nyugtalanságoknak: az

érzékiiség teljes fölébredése oly szint ad gondolatainak, melylyel azok eddig nem bírtak. A képzelődés is kiveszi a maga részét; ez a valóságos szenvedésnek az az állapota, melyet az irodalom költőivé tesz, melyet Beaumarchais „Chérubin“-ban fest. Az ember nem egy meghatározott nőt szeret, hanem „szereti a szerelmet“. Ebben az időben az átszellemülésnek olyan hatalma van bennünk, a túláradó életnek olyan ereje, a kifelé való nyilvánításnak, valamely czél szolgálatában állásnak, az önfeláldozásnak olyan szűksége, hogy ez valóban áldott egy korszak.

Azonban sajnós, ez egyúttal elhatározó pillanat az életben: ennek az erőnek fel kell használtatnia. Ha nem használtatik fel tisztességes foglalkozásra, akkor könnyen fordittatik aljas és becestelen kedvtelésre. Ez ebben a pillanatban Herkules küzdelme a válaszüton a bűn és az erény között: bármelyik részt választja is, vad szélsőséggel veti magát rá. Az ifjak nagy többségére nézve a választás nem kétséges. Oda mennek, a hova őket a tanulás iránti ellenszenv űzi és a sajnálatos példák, az egészséges szórakozások hiánya, akaratuk gyöngesége, romlott és piszkos képzelődésük. Ez ifjakról nem volna szabatos azt mondani, hogy megfutamodtak a harcztól, mert egy pillanatra sem kísérelték meg, hogy harcoljanak. Különben el kell ismerni, hogy azok a szép regények, melyeket képzeletben átélnek, s az a jövő, melyet így egészen tetszésük szerint alakíthatnak, sokkal érdekesebb, mint a munka és sokkal kevesebb erőfeszítést kíván. A mint tehát a tanulás kellemetlenné válik, minthogy a tanuló mindenkor másnapra halaszthatja azt, a mivel foglalkozik, átengedi magát az ábrándozásnak, mely igénybe veszi idejé-

nek java részét. Hány ifjú él így át hétről-hétre egy regényt, melyet minden részletében kidolgoz, a tárgyat százfélekép átalakítva, hősnőjét a legkülönbözőbb helyzetekbe képzelve, sőt hozzá hangosan is szavakat intézve, melyeket sohasem talál elég gyöngédeknek, elég szendéknek és elég lángolóknak! Óh, a regényírók regényei halványak és szintelenek a mi 18 éves korunk saját regényei mellett! A regényírók helyzeiteiből és személyeiből hiányzik az érzelmeknek az a túláradó tömege, az a nagylelkű önzetlenség, a mely ennek a kornak a kiváltsága. Csak később, midőn a képzelem már komoly dolgok felé fordult és lehült, kívánjuk a regényírótól, hogy helyettesítse bennünk ezt a költőt, a ki akkor bennünk lakott, a ki azonban már nincs többé. Szerencsétlenségre, ezeket a szép regényeket azokban az órákban szerkesztjük, melyek a munkára vannak rendeltetve és az ifjak gyakran annyira hozzászoknak az álmodozáshoz, hogy minden komoly munka lehetetlenné válik. Egy szó, melyet olvastunk, egy suggestio elég, hogy minden munkára alkalmatlanná tegyen bennünket. Egy óra gyorsan elröppen, mielőtt magunkhoz tértünk volna. És mi több, ezzel szemben a szobájába zárkóztató tanuló magányos élete s gyakran unalmas munkái, oly keserűknek tetszenek előtte, hogy minden kedvét elveszti. Oly keserves leszállni a képzelet egéből a való élet prózájába. A határozatlan ábrándozás minden neme nagyon ártalmas. A munkára nézve termékeny órák közül hány fogy el haszontalanul és üresen!

Az értelem és érzelem ez elfecsérelése fölszínes okokból, rendetlen képzelődésből ered, de sajnos, néha mélyebb oka is van.

Egyik mélyebb oka az a physiologiai átalakulás, melyről szoltunk. Ekkor éri el az ifjú a férfias érettség korát. Továbbá egy másik, az a tekintélyes távolság, mely a physiologiai képesség és a megfelelő társadalmi képesség között van. Középiskolai tanulmányainak befejezése után az ifjúnak 8—10 évig kell dolgoznia, hogy olyan helyzetet teremtsen magának, mely megengedi, hogy „jól“ nősülhessen. Bevett szokás nálunk, hogy a fiatal leány „megvásárolja“ férjét és ritkák az olyan fiatal emberek, kik meg mernek nősülni hozomány nélkül és ifjúságukra, buzgóságukra, bátorságukra számítanak, hogy jövőjüket megalapítsák. Inkább várnak és gyakran rosszul számítanak, mert sajnos, a hozomány egy ifjú leánynyal jár együtt és gyakran amaszt ellensúlyozza ennek gyarló egészsége, költekező hajlama, a házi munkákra való képtelensége és mindazok a kellemetlenségek, melyek a férjre és feleségre az asszony restségéből származnak.

Ilyen társadalmi szokások mellett a tanuló ifjú ritkán nősülhet 30 éves kora előtt, úgy hogy az élet legszebb 10 éve vagy a testi vágyak elleni fáradságos küzdelmekben, vagy épen bűnben telik el.

Nagyon elszomorító összeszámítani azokat a bajokat, melyeket a késői házasság végzetes szokása okoz; mennyi oktanul elfecsérelt gyönyör, egészség, energia! Mert ha a házasság sok kellemetlenséggel is jár, ha nehéz terheket is rak ránk, ez oly korban történik, mikor az ember képes vidáman elviselni azokat. Azok az erőfeszítések, melyek szükségesek az élet fenntartására és a család eltartására, legalább nem kizárólag önzőek; erős és egészséges fegyelmezése ez az ifjúnak, hogy mások számára dolgozzék. Mi több, ha a hozomány nélküli házasságnak vannak is

hátrányai, de vannak nagy erkölcsi előnyei. A férj és feleség érzik a föltétlen összetartozást. Az asszony első kötelességének fogja ismerni, hogy férjének értelmi ereje tiszta maradjon és egészségét őrizze. Nem fogja lelkiismeretlen cselédre bízni, hogy az ételt elkészítse; a különböző ételnemek az ő számára bizonyos tekintetben olyanok, mint a zongora billentyűi, melyeket jól ismer, melyeken ügyesen játszik és melyeknek hatását — annak egészségére, a ki neki mindene — ismeri. A férj másrésről érzi kötelességeit, semmi sem nyugtalanítja, mert halál esetére az életbiztosítás által védekezhetik. Otthonában, ha távozik, olyan asszonyt hágy, kinek helyén van a szíve és az esze, derék és egészséges; tudja, hogy hazatérve mindig gyöngédséget és jó vigasztalást talál, ha elkeseredett. Tudja, hogy a házat mindig tisztán és csinosan látja, abban az ünnepi színben, mely a boldog otthon jellemvonása. Nincs erősítőbb érzelem az ifjú emberre nézve, mint az, melyet két ilyen jó-érzésű lélek szövetsége a baj és betegség ellen létrehoz. Minél előbbre haladnak az élet útján, a szerelem és a boldogság annál inkább növekedik: az egyiknek munkája, a másiknak takarékosága megengedi, hogy otthonukat szépítsék, minden megvásárolt disz, minden új bútordarab egy áldozat eredménye, mert megvonnak maguktól minden élvezetet, mely nem lehet közös. Ez, nem szólva a gyermekekről, rendkívüli erős köteléket teremt. A háztartásban, mely szerényen kezdődött, a jóllét a korral emelkedik, a terhek kevesbednek, s az aggkor teljesen boldog, mert a nyugalmat, a békét, a szerencsét csak akkor élvezhetjük, ha sokáig dolgoztunk, míg elérhettük.

„... Az ember csak azokat a javakat élvezheti

tartósan és nyugodt lélekkel, a melyeket drágán fizetett meg, fáradsága árán.¹

Nem kell habozni, hanem fiatalon megnősülni és minthogy ez csak úgy lehetséges, ha a gazdag hozományról lemondunk, megvan az az előnyünk, hogy feleségünket csak önmagáért, jótulajdonságaiért választjuk ki. Azonfelül meg kell engedni, hogy azok a fiatal leányok, kiket tanulóink jó későn feleségül vesznek, mindegyre kevésbbé alkalmasak a házasságra. Az az üvegházi nevelés, melyet kapnak, a testgyakorlat és a friss levegő hiánya és a fűzővel való visszaélés, mindinkább alkalmatlanokká teszi őket női kötelességeik teljesítésére; nagyon kevésnek van meg a kedve, vagy az ereje, hogy gyermekeit maga táplálja. Az orvosok egyetértőleg konstatálják az alsó test bántalmainak gyakoriságát.

S a mi még súlyosabb, az a teljes henyeség, melyben a nevelő-intézetből kikerülve az éveket eltöltik, a kitűnő táplálék, melyet kapnak, a fáradság hiánya, izgalmakat ébresztő estélyek, hová őket viszik, az opera, az érzelgős regények olvasása, melyet nekik megengednek és a melyeket a női- és a divatlapok nyujtanak nekik, mindez együttvéve azt okozza, hogy képzeletük okvetlenül meg van rontva. Nem is tudják, mily borzasztóak a henye fiatal leányok rejtett szenvedései.

Mi több, minthogy felületesen vannak nevelve, a társadalmi vonatkozásoknak csak a külső oldalát veszik észre, s minthogy a holnapról nem kell gondoskodniok a valóságból semmit sem ismernek s mindenről oly képzeleik vannak, melyek alkalmasak arra, hogy mihelyt a valóság beáll, fájdalmas csalódásokat

¹ Sully Prudhomme, Le Bonheur X. Le sacrifice.

okozzanak. Általában minden bizonynyal sokkal kevésbbé egészséges felfogásuk van, mint a munkálkodó családok leányainak.

De, fogják mondani, a gazdag családok leányai magasabban állanak képzettség dolgában. Sajnos, e tekintetben is nagy illúziókban élnek az emberek. Igazi műveltségre ezek a leányok alig tesznek szert. Emlékezetükbe sok mindenfélét vehetnek föl, de a teremő képzelem erős munkáját ne várjuk tőlük. Nagyon ritkán van „saját egyéniségük“ és Manuel tanulmányi főfelügyelő, számos év óta elnöke a leányok képesítő vizsgálatainak, ezt több évi jelentésében megerősíti. Bármit tegyenek is, ha feleségül veszszük őket, oly fölényben vagyunk fölöttük, hogy ők a férj előtt — kivált ha ez dolgozik és gondolkodik — sohasem látszanak többnek, mint közepszerű tanulóknak. De még nagyobb tanultság nélkül is a jólelkű, helyes ítéletű és éles megfigyelő képességgel bíró nő végtelenül becses lehet a tehetséges férfiúra nézve. Hiszen a férfi, még pedig mindinkább, mintegy az emberiség fölött él, eszméit követi, űzi kitartással, míg végre elveszít minden összeköttetést az őt környező világgal. Az asszony meg éppen egészen ebben a környező világban él. Itt egész seregét gyűjtheti a megfigyeléseknek, melyeket a férj — kicsinyelve az aprólékosságokat — észre sem vesz; a nő mintegy kötőjel a férj és a világ között. Néha egy hálövetéssel a becses észrevételek csodálatos sokaságát halászsza ki, melyeknek általános jelentőségét a férj átlátja. Mill Stuart mindig a legmagasztalóbb kifejezésekkel szól Taylor asszonyról, míg ellenkezőleg barátai, különösen Bain,¹ egészen

¹ Bain Stuart Mill, a criticism. Longmans Green. London, 1882. 163 l.

közönséges léleknek tartják. Nem értették meg, hogy az olyan abstractiókba zárkózott gondolkodónak, a minő Mill, Taylor asszony, ha egyébként éles ítélete és megfigyelő képessége volt, anyagot szolgáltatott a legszebb gazdaságtani elméletekhez, mint azt maga Mill kijelenti. Ezért Mill *Politikai gazdaságtanában* állandóan dicséri a nők kiválóan gyakorlati szellemét és a részletek iránti érzékét. Íme, itt van Taylor asszony nagy befolyása; hasonló okból a gondolkodóra nézve az oly nő, kinek szelleme talán nagyon is a közelfekvő dolgokra irányul, de megfigyelő képessége éles, becsesebb, mint akár egész háreme a tudós nőknek.¹

De bármily korán is nősülhetne a szellemi munkával foglalkozó fiatal ember, még sem nősülhet meg a gymnasium, vagy középiskola elhagyása után; marad még több év, mely alatt küzdenie kell, hogy megszabaduljon azon testi szükségletek rabszolgaságából. A küzdelem tisztán taktika dolga; rosszul intézve a leveretés bizonyos.

III.

Egy könyvben, mely első sorban 18—25 éves ifjaknak van szánva, nem szabad kerülnünk oly fontos kérdés tárgyalását, minő az érzékiség kérdése.

¹ A nő szellemi rövidlátással van sujtva, — mondja nagyon helyesen Schopenhauer, — a mely megengedi, hogy az intuitio bizonyos nemével élesen lássák a közelfekvő dolgokat. ... A mi tekintetünk ellenben elsiklik azon tárgyak fölött, melyek közvetlenül szemünk előtt fekszenek s a távolba kalandozik. Szükséges, hogy bizonyos tekintetben visszavezettesünk, hogy helyesen és tisztán lássunk. *Pensées et fragments*, Alcan, 131. l.

Nem is beszélni oly dologról, mely miatt az emberiség legtisztább szellemei szenvedtek, tiszta képmutatás. Kant gyönyörűen írt e tárgyról egy lapnyit, melyet a francia fordításban néhány gondolatjel és pont helyettesít. Ezek az írásjelek eleget mondanak a nyilvánosság szellemének álláspontjáról ebben a kérdésben és ha azoknak a beszélgetéseknek a vaskosságaira gondolunk, melyeket „jó nevelésű” urak ebéd után a pipázóban folytatnak, tökfilkónak kellene lennünk, ha ezt a szemérmetességet, mely nem egyéb hypokrizisnél, készpénz gyanánt vennők, s nem mondanók meg azt, a mit megmondani a derék ember kötelessége. Bizony nagy igazság, hogy a serdülés folytán létrejött érzelgősség csakhamar érzékiséggé változik. A zavaros képzelődés határozottá lesz, a határozatlan vágyak cselekvésbe mennek át, s a tanuló vagy átengedi magát a titkos bűnnek, vagy — mint a kisebbség: a merészebbek és a gazdagabbak — oly nőkhöz kezd járni, kik magukat pénzért eladják.

A dolgok ez állásának következményeit rendesen annyira túlozva szokták az ifjúság előtt kiszínezni, hogy az így túlzottan festett kép senkit sem riaszt vissza. Nagyon igaz, hogy az egészségnek ezek a kihágások nagyon ártanak: az ifjak, kik ezeket elkövették, öreges külsőt kapnak; hátgerinczsorvadás áll be, az izmok elernyedése, a hátgerinczvelő elnehazedése, mind rejtett symptomák, melyeket az állati bujaság rohamaiban figyelemre nem méltatunk. Az arcszín elbágyad, az üdeség eltűnik, a szemek fénytelenül, bágyadtan néznek s kékes karikákkal vannak körülvéve. Az arczvonások erőtlenséget fejeznek ki. Minden fáradságot jelez, mely ha gyakran

ismétlődik, csakhamar megtámadja az élet forrásait, bizonyos tekintetben előkészítése a gyomor- és idegbajoknak, szívelzsírosodásnak, a szemek elgyöngülésének, a mi azután az előre nem látónak életét harmincz éven túl már elviselhetetlenné teszik.

De nemcsak a testre terjed ki az érzékiség romboló hatása, az emlékezet szörnyű módon eltompul, a szellem elveszti minden erejét és élénkségét. Csak bágyadtan tengődik, mintha merevedés szállta volna meg. A figyelem gyöngye, ingadozó. A napok érzéketlen közömbösségben, undorító tétlenségben és lustaságban telnek el. Mindenekelőtt elvész az a férfias öröm, melyet a munka nyújt: a munka robottá lesz, ha nincs meg a maga természetes jutalma.

Végül a testi gyönyör a durva és erős izgalmakat teszi a szelid, de tartós lelki örömek helyébe. Ezek a heves megrázkódtatások lerontják a csendes örömek élvezetét. És minthogy az érzéki gyönyörök rövid ideig tartanak, s fáradtságot és undort hagynak hátra, jellemében a komorság, szomorúság, levertség állandó szokássá lesz, mely arra készíti, hogy zajos, durva és heves szórakozásokat keressen. Ez vigasztalan circulus vitiosus.

Fölösleges ehhez a legkevésbé sem túlzott képhez hozzátenni a kicsapongás társadalmi következményeit, melyek oly fájdalmasak a nőre nézve az olyan félig barbár társadalomban, minő a mienk, mely a vagyonos osztály ifjainak büntetlenséget biztosít a nőcsábításért, s igyekszik a kicsapongás következményeit oly leányokkal, kik magukat átengedni hajlandók, elhárítani.

Ez érzékiségnek sokféle oka van. Láttuk, hogy az egyik az organikus ok. Mint a hogy a gyomor a

a maga állapotára a tudat figyelmét fájdalom alakjában hívja föl, melyet éhségnek neveznek; s mint a hogy a lélegzőszervek jel-adása a fuldoklás érzésében rejlik, mely azonnal hevesen föllép, mihelyt nem jut levegő a tüdőbe: úgy van a nemi szerveknek is egy jel-adása, mihelyt a váladék ott meggyülemlett, brutalis, parancsoló jel-adás, mely rosszul magyarázott hatalmával mindaddig, míg vágya kielégítve nincs, az értelem rendes működését zavarja.

De itt nem úgy van, mint az éhségnél, melynek fájdalmas voltát hiány okozza, itt inkább nedvbőség-okozta fájdalomról van szó, kiadni való fölösleg van az erőkből. De mint egy költségvetésben, úgy a physiologiában is, lehetséges az értékeknek más rovatra áttétele s a fölhasználatlan összegeket más cím alatt lehet értékesíteni. Meg kell találnunk az átszámításnak egy rendszerét, mert bármily eredetű is legyen az erőfölösleg, azt valamely természetes fáradozás mindig elfogyaszthatja.

Ily módon, ha a szükséglet ugyanaz maradna, a küzdelem ellene, gyötrelmei ellen, könnyű volna. Ez a szükséglet azonban néha mintha föl volna korbácsolva, túlizgatva különböző okok által, melyek a gyötrelést néha vad, ellenállhatatlan örületig fokozzák, mely esztelen büntetésekre vezethet.

A túlizgatás első oka táplálkozási rendszerünkben van. Láttuk, hogy majd mindannyian túlságosan sokat eszünk. Táplálékunk túlságosan bő és túlságosan erős; mint Tolsztoj¹ mondja, úgy táplálkozunk, mint a tenyész-csödörök. Nézzék, hogyan távoznak asztaltól a tanulók, kipirulva, fölfújva, hangos beszéddel, szilaj

¹ Kreutzer-sonáta.

vidámsággal s mondják, vajjon lehetséges lesz-e nekik a szellemi munka a fáradságos emésztés óráiban, melyek következnek s nem fog-e bennük a valódi állatiasság diadalmaskodni?

A túlságos izgalom ez okaihoz tegyük még hozzá, hogy túlságosan sok időt töltenek ülve, gyakran a tantermek meleg levegőjében, vagy télen a kávéházak nehéz fűledt levegőjében; tegyük hozzá a túlságosan sok alvást, mely biztos okozója a túlizgatott érzékségnek; mondom; biztos okozója, mert a szunnyadás-kor, mely a reggeli álmot követi, az akarát mintegy elolvadt s az állatiasság ellentállás nélkül uralkodik. A szellem maga álmottas, s sokak előtt úgy tetszik, hogy az elmélkedés munkája ezekben a langyos órákban kitűnően megy; de ez illusio: az elme igazi élessége eltompult, a legbanálisabb eszmék eredetieknek tetszenek s ha le akarjuk írni a reggel legszebb gondolatait, akkor veszszük észre, hogy nincs bennük semmi; a szellem értékesnek tartott munkája a gondolatoknak csak automatikus lefolyása volt minden érték nélkül.

Valójában automatikus, s az automata bennünk: az elszabadult állat, ösztöneivel és vágyaival; s természetes hajlama, rohanásának végpontja: az érzéki gyönyör. Ily módon kivétel nélküli szabály gyanánt lehet fölállítani, a mint fentebb mondtuk, hogy minden ifjú, ki fölébredés után egy vagy több órán át ágyban marad, *végzetszerűen* bűnös.

Ezekhez a physikai természetű okokhoz járul még: a környezet magával ragadó befolyása. Világos, hogy középszerű, tetterő hiányában szűkölködő, s jellem és erkölcs nélküli társakkal való érintkezés csak ártalmas lehet. És sajnos, meg kell vallani, hogy minden

ország tanuló ifjúságában van egy sereg igazi semmirekellő. Ezekben a csoportokban oktalan versengés keletkezik: a legrosszabbak s legoktalanabbak a hangadók. A vendéglőkben, különösen a számos apró társaság asztalainál, az ebédek vagy vacsorák zajosak; mód nélkül felhevülnek nevetséges vitatkozásokon; túlzogatottan távoznak, készen arra, hogy durva és szemtelen társak hatásait befogadják. Végigjárják a csapszékeket s a dőzsölés megkezdődik. Az ily heves megrázkódtatások után sokáig nem képes az ember a békés munkához s a gondolkozás finomabb élvezeteihez visszatérni. Ezek a kicsapongások bizonyos gonosz kovászt hagynak hátra, mely szétrombolja az ifjában oly állhatatlan magasabb érzelmeket,

Ha ezek volnának a romlás egyedüli okai, az egyszerű jó természetek mindenestre elkerülhetnék; sajnos, vannak más magasabbrendű hatások s elfogadott, forgalomban levő sophismák, melyek még a legrosszabb kihágásokat is igazolják.

A lélektani részben tanulmányoztuk az értelem és az ösztön viszonyát.

Az önmagában vak ösztön az értelemtől kap határozott irányt s azon percztől kezdve, midőn céljának és eszközeinek tudatára jut, hatalma megkétszereződik. Másrészt az ösztön magához hasonló természetű képzeteket bizonyos tekintetben magához vonz s maga körül csoportosít, kölcsönzi neki a maga hatalmát s tőlük viszont fokozott erőt kap. Szoros kapcsolat van közöttük, több, mint kapcsolat, oly közösség, hogy minden, a mi az egyik szerződő felet gyöngíti, gyöngíti a másikat is s minden, a mi egyiket erősíti, erősíti a másikat is. Ez különösen áll a nemi

természetű ösztönökre. A képzelt képeknek itt nagy megvalósító erejük van. Ha az ösztön föl van ébresztve, fölgújtja az egész lelket s oly heves suggestiót hoz létre, mely szinte hallucinatio; s megfordítva nincs ösztön, mely könnyebben volna képzetek vagy képek által fölébreszthető. A képzelem ereje a szerelmi szenvedélyben oly erős, hogy azt nem lehet túlozni. Mondhatni, hogy különösen a dologtalan szellemnél, az automatikus gondolkodás fő tárgya a vágyaknak ez a sorozata. S bizonyíték erre, hogy a szerelem csak az udvarokban és a nagyvilági társaságban lehetett az élet legfőbb foglalkozásává, mert a nagyvilági ember él a legsajnálattal töltött henyeségben. A dolgos embereknél az nem lehet más, mint egy fogás az ételsorban.

Bizony, elég nagy baj, hogy az ifjú ebben az oly nehéz küzdelemben a helyett, hogy támogatást találna, a környezet által, melyben él, bátorságát veszítve, csak ösztönzést talál arra, hogy föladja a harczot. A legcsekélyebb véletlen eltörheti itt a kormányrúdnak oly törékeny fogóját, átszolgáltathatja a lelket a szenvedélyek kénye-kedvének. Az ifjú tudata olyan, mint márcziusban a tenger: sohasem nyugodt, s ha egyszer látszólag csendes, a figyelmes vizsgálódás fölfedezi, hogy vannak a felszín alatti hullámok, melyeket a legcsekélyebb szellő szörnyű viharra fodoríthat. Aggodalmas gonddal kellene tehát kerülni mindent, a mi csak pillanatnyi vihart is okozhat. De hogyan tehesse ezt az, a ki oly társaság és oly irodalom körében él, mely tékozlóan ontja az izgalmakat? Az ifjú mintha mámorító levegőben élne. Minden összegyűlni látszik körülötte, hogy ítélőképességét a szerelem gyönyöreire nézve megzavarja. Egé-

szen kétségtelen, hogy a „jó nevelésű“ emberek nagy többsége a művészi és szellemi élvezetre nem képes, sőt gyakran képtelen a természet szépségét is mélyen és tartósan élvezni: ezzel szemben az érzéki gyönyörök, melyek nemcsak az emberre, de majdnem valamennyi állatra nézve hozzáférhetők, nem kívánnak az embertől hosszas áldozatokat, könnyen elérhetőek, s így hamar elvész a finomabb izlés s az ember nem lesz már egyébre képes, mint a durva gyönyörökre.

A dolgok ez általános állapotából következik, hogy a társas összejövetelek mind egyszerűen érzéki izgatások, melyeket különböző ürügyek alá rejtenek, mint zene, műkedvelő-előadás stb. Az ifjú, ki egy estélyről szerény diák-szobájába tér vissza, képzeletében csupa nyugtalanító képpel lép be oda: az ellentét a sok fény, a tánczok, az érzékingerlő toillettek és az ő szegényes dolgozó-szobája közt, az ő szellemének egészségére nézve halálos. Nincs számára elkedvetlenítőbb benyomás ennél, mert semmi sem szoktatta őt ahhoz, hogy ezeket a vélt gyönyörűségeket bírálat alá vegye. Sohasem szíttá magába azt az igazságot, hogy bármily gazdag is erőben és illusiókban, képtelen a dolgokat a maguk valóságában látni. Képzelete költött világot alkot, s személyei, melyeket itt szerepeltet s egész hallucinációja oly élénkek, hogy közbe állnak közéje és a valóság közé s elrejtik előle ezt. Nem csoda, ha az ő oly nyugodt, oly csöndes, oly szabad s oly valóban boldog élete ezzel a világgal szemben elviselhetetlenül egyhangúnak és szomorúnak tetszik előtte. Sohasem érzi magát indítatva a szegény tanuló, hogy magába szálljon. Előbbi nevelésében semmi nincs, a mi megvédené őt a veszé-

lyek ellen. Épen ellenkezőleg! A mai irodalom nagy részt a nemi szerelem dicsőítése. Ha regényíróink, költőink nagy részének hinni akarunk, a legmagasabb, legnemesebb cél, melyet az emberi élet számára kitűzhetünk, oly ösztön kielégítése, mely közös az állatokéval! Ne legyünk többé büszkék a gondolatra, sem a cselekvésre, hanem egy physiologiai szükségletre! „A mit Carlyle Thackeray-ben leghevesebben kárhoztatott, ez az, hogy a szerelem nála a francia írók szokása szerint van festve úgy, mintha egész létünk fölött ez uralkodnék s ez volna az élet legfontosabb érdeke, holott ellenkezőleg a szerelem (az a dolog, a mit szerelemnek neveznek) az emberi életnek csak néhány évére van korlátozva, s az életkor e csekély töredékében is csak *egyike* azoknak a dolgoknak, melyekkel az embernek foglalkoznia kell a végtelenül fontosabb egyéb dolgok rengeteg sokasága mellett . . . Valóban a szerelem egész ügye olyan hitvány dolog, hogy egy hősi korszakban senki sem tartja érdemesnek reá gondolni, annál kevésbbé róla szót ejteni.“¹

És Manzoni:² „Azok közé tartozom — írja — a kik azt mondják, hogy nem szabad a szerelemről oly módon beszélni, hogy az olvasók lelkét e szenvedélyre hajlandóvá tegyük . . ., a szerelem szükséges ezen a világon, de mindig lesz is belőle elég; s azért nem hasznos dolog azon fáradozni, hogy azt ápoljuk, mert ha ápolni akarjuk, nem teszünk egyebet, mint elöldézzük ott, a hol nincs reá szükség. Vannak más

¹ Idézi Mme Carlyle.

² Idézi Bonghi. V. ö. Revue des deux Mondes, 1893. júl. 15. 359 l.

érzelmei, melyekre az erkölcsnek szüksége van, s melyekkel az írónak teljes erejéből mindjobban át kell hatni a lelkeket: ilyenek a részvét, a felebaráti szeretet, a szelidség, a türelem, az áldozatkészség...”

Carlyle és Manzoni szavai a legokosabbak, a melyeket erről a nagyfontosságú tárgyról, a szerelemről, irtak. A nagy közönségnek szánt irodalom, azaz mindenekfölött a másodrendű irodalom, absurd irányzatán kívül számos sophisma van forgalomban, melyek a tanuló ifjút az önuralomért való küzdelmében már előre lefegyverezik. E sophismák nagyrészt orvosoktól származnak. Azzal a hetykeséggel és azzal a szilárd meggyőződéssel bocsátották ezeket világgá, melylyel közülök nagyon sokan bírnak akkor, midőn megdönthetetlen sarkigazságok gyanánt hirdetnek oly tételeket, melyeket gyermekes inductiókból vontak le. Először is az állatok példáját hozzák föl, hogy e physiologiai szükségletek kielégítését az egész vonalon igazolják. Mintha az a hosszú időközök, melyek után e functiók az állatok legtöbbjénél végeztetnek, nem épen a tétel ellen bizonyítana s mintha másrészt nem épen az válnék kiváltkép az embernek becsületére, ha a tisztán állati szükségletektől magát mentessé tudja tenni? Azután micsoda szükséglet az, mely alól annyi ember föl tudta magát szabadítani? S nem kell-e megütköznünk, midőn egy hírneves orvos könyvében azt olvassuk, hogy „a szerelem foglalja el az életben a legfontosabb helyet. Ha bizonyos kort érünk el, s nincs más reményünk mint az, hogy ne szálljunk le oly rohamosan azon a lejtőn, mely az aggkor felé visz, akkor belátjuk, hogy minden hiúság, csak a szerelem nem!” jól értsük meg: a testi sze-

relem, mert az egész fejezetben csak erről van szó. Hogyan? A szellemi és művészi élvezetek mind együttvéve, a természet szeretete, azok a törekvések, melyek a szegények és a társadalom nyomorultjai sorsának enyhítésére irányulnak, az apai szeretet, az irgalmasság, mindez semmi, s mindezt odaadnók néhány görcsös pillanatért, mely az állatokéval közös? Hogy Renan hasonló szavakat mondott, azt értjük, mert ez [a nagy stilisza sohasem ismerte a magasabb emberi törekvést. Boldog optimizmusában, mely külső jele az egészben véve közepszerű léleknek, semmi sines, a mi ilyen nézeteknek ellent mondana. De ha egy orvos, a kinek mindennap dolga van az emberi fájdalommal, a ki mindennap lát embereket meghalni, ilyen véleményt táplál, ez megdöbönt. De még egyszer, ha ez volna az emberi élet legmagasabb célja, miért tűnnének föl az aggkori szerelmek megvetésre méltóknak? S kérdjük, mi volna az öregek sorsa, ha az emberiségből, sőt az állatiasságból ki volnának véve? Az ily elvek, mondjuk ki nyiltan, ostobák és nemtelenek, sőt azoknál, a kik vallják, oly nyomorult, s a valóságnak annyira hijjával levő felfogásra mutatnak, hogy valóban megdöböntő, ha velük a tudomány férfainál is találkozunk, a kiknek még is hozzá kellene szokva lenniök, hogy megbízható következtetéseket mondanak.

Vizsgáljuk meg mindennap életünket, vizsgáljuk másokét, nem tűnik-e ki, hogy a munkások, a földművesek nagy többségénél, s mindazoknál, a kik egészséges, tevékeny életet élnek, a kik nem eszik magukat tönkre, s nem töltenek naponkint tizenkét órát az ágyban, a szerelem — mint Carlyle mondja

— csak fogás (hors-d'oeuvre) az ételsorban. Nincs-e nagyon korlátozva része? Ám legyen a szerelem a henyék számára minden! Tudjuk, hogy számukra lapokat és könyveket írnak, hogy őket izgassák. De mily kemény az ő büntetésük! Abban a korban, midőn ez élvezetektől meg vannak fosztva, az élet rájuk nézve elveszti színét és minden értékét: egy tehetetlen mihaszna groteszk és ellenszenves képét mutatják. Mily siralmas állítás, hogy az agg számára nincs más foglalkozás, mint az érzéki képekben való tetszelgés! Nem százszor többet ér-e, ha — mint a hogy Cicero tette, — magát boldognak tekinti, hogy végre fölszabadult a szenvedélyek szolgaságából, s magát a politikának, irodalomnak, művészetnek, tudománynak s philosophiának szentelheti?

Az az ostoba vélemény, hogy a szerelem a legfontosabb dolog az életben, gyakran hasonlóan szörnyű sophismákkal jár együtt. Kijelentik, hogy az önmegtartóztatás árt az egészségnek! Nem látjuk azonban, hogy szerzetesrendeknél, hol az önmegtartóztatás szabály, több volna a betegség, mint a mennyit a prostitutio okoz. Ha egy ifjút szobába zárnánk könyvek nélkül s a munka lehetősége nélkül, az érzéki gerjedelmek bizonyosan ellenállhatatlanakká válnának, s súlyos zavarokat okoznának, nem egészségében, hanem szellemében. De a tetterős, energikus ifjúnál a gerjedelem sohasem legyőzhetetlen. Még egyszer mondjuk, hogy az értékek áthelyezése lehetséges és a munka legyőzheti a vágyat. Másrészt az önmegtartóztatás kétséges veszélyei semmik az ellenkező kihágás következményeihez hasonlítva. Midőn magában Párisban két kórház van ilyen eredetű betegségek gyógyítására, midőn minden évben növekedik a

hátgerinczsorvadásban s a kicsapongások okozta betegségekben szenvedők száma, legalább is nevetséges, ha egy 1500 lapra terjedő egészségtani könyvben a szerző kijelenti, hogy az önmegtartóztatás árt az egészségnek. Nem világos-e, hogy a nemi gyönyör tönkre tesz, ellenben az önmegtartóztatás a szervezetnek s a szellemnek csodálatos életerőt és üdeséget ad? S vajjon az-e az eszköze a győzelemnek, ha vágyainkat kielégítjük? Nem tudják-e még a lélektanban kezdők is, hogy a vágyak egyik jellemvonása az, hogy telhetetlenek s hogy annál hevesebben lépnek föl, minél könnyebben engedünk nekik? Különös mód az ellenség tolakodásának viaszorítására, hogy visszavonulunk, mihelyt az mutatkozik. Az önismeret nagy hiányára vall, ha azt reméljük, hogy a nemi vágy fölött engedékenységgel lehet uralkodni. Itt engedni nem azt jelenti: csillapítani, hanem inkább: elmérgesíteni. Az érzékiséget legyőzni nem lehet másképp, mintha küzdünk ellene minden eszközzel! De hagyjuk ezeket az orvosi elméleteket. Oly naivok, oly gyermekesek azok, hogy bennük egy újabb bizonyítékát láthatjuk annak, hogy az orvosi tudományt tanuló ifjagnál mennyire nem kielégítőek a logikai, pszichológiai és ethikai tanulmányok.

Küzdenünk kell tehát a vágy ellen. Igaz, hogy a győzelem nehéz. Az önuralom legmagasabb győzelme ez. S ha a húszéves ifjú ártatlanságán gúnyolódni szokás, ha a kicsapongás a férfiaság egyik bizonyítéka, nem szomorú-e a dolgoknak arra a fejtetőre állítására gondolni, melyet a nyelv, a megállapodott szólásmódok okoznak! Az erők ereje, a tiszta energia, a fölszabadult, diadalmas akarat, mindez nem annyi-e, mint felülkerekedni a küzdelemben e hatal-

mas ösztön ellen? Itt van a férfiaság, nem másutt! Ebben az önlegyőzésben! — és az egyháznak igaza van, ha az önmegtartóztatásban látja az akarat erejének legfőbb biztosítékát, annak az akarat erőnek, mely lehetővé teszi a papnak a többi áldozatot.

De ha a győzelem lehetséges is, nem könnyű. Itt is, mint másutt, minél irigylésreméltóbb a diadal, annál nagyobb erőfeszítést s annál több ügyességet kíván. A gyógyszerek ép oly sokfélék, mint a milyeknek az okok.

Mindenekelőtt a hajlandóságra alkalmassá tevő föltételeket kell leküzdeni. Szigorúan szabályozni kell az alvást, csak akkor lefeküdni, ha fáradtak vagyunk, s fölkelni rögtön, a mint fölébredtünk. Kerülni kell a nagyon puha ágyat, mely reggel hosszas henyélésre csábít. Ha akaratunk nagyon gyöngé arra, hogy fölébredés után az ágyból azonnal kiugorjunk, segítségül vehetünk valakit, ne resteljünk e célra valakit külön fölfogadni, a ki kényszerít a fölkelésre, bármint tiltakoznánk is ellene abban a pillanatban.

A tanulóknak továbbá vigyázniuk kell táplálkozására, kerülni kell a hevitő ételeket, a túlságosan sok húst, a tüzes borokat, melyek egyáltalán nem ennek a kornak valók. Legbiztosabb, ha távol az egyetemtől csöndes, barátságos, napsugaras lakást választ s gyakran eszik otthon könnyen elkészíthető ételeket.

Kerülnie kell a hosszas ülést; szobájában tiszta levegőről, mérsékelt melegről kell gondoskodnia. Minden este sétát kell tennie a következő napi munkáról elmélkedve, s addig sétálnia, míg el nem fáradt, azután lefeküdni. E sétákat nem szabad elmulasztania, bármilyen is az idő, mert — mint egy angol

humorista megjegyzi — az eső mindig erősebben esik s az idő mindig sokkal rosszabb annak, a ki szobája ablakából nézi, mint annak, a ki nem restel kimenni.

Ne felejtjük azonban el, hogy azoknál az ifjaknál, kik mérsékelten táplálkoznak s az okos egészségtan szabályait követik, a physiologiai gerjedelmek nem lesznek gyakoriak s nem lesznek nehezen eltávolíthatók, s az érzékiség elleni küzdelem könnyű volna, ha a szellemi természetű ingerek s az az élvezet, melyet bennük találhatni, nem nyujtanának a testi gerjedelemre határozott képeket s nem részesítenék jóakarató figyelemben.

Behatóan tanulmányoztuk főntebb a szenvedély és az értelem szoros viszonyát. A szenvedély lényegében vak, semmire sem képes az értelem segítségével. Ha meg tudja nyerni ennek támogatását, féktelenné lehet s az eszmék és velejáró érzelmek tömegéből oly áradatot teremthet meg, melynek a leg-harczedzettebb akarat sem tud ellentállni. Vigyázni kell tehát arra, hogy a gondolatnak ezt a segítségét megtagadjuk. És általános szabály, hogy az érzékiség elleni közvetlen harcz veszedelmes, a figyelem, melylyel feléje fordulunk, még ha az ellene való küzdés céljából is, mindig csak erősíti. A bátorság itt az, hogy megfutamodunk. Küzdeni annyit jelent, mint cselt vetni. Az ellenséget a homlokvéden támadni annyi, mint romlásba rohanni. Mig a nagy szellemi győzelmeket azzal lehet aratni, hogy állandóan róla gondolkozunk, addig az érzékiség fölötti győzelmekeket ép azzal, ha *sohasem gondolkozunk róla*. Minden áron el kell kerülnünk, hogy a képzetek és az ébredő ösztön találkozzanak. Minden áron meg kell

akadályozni, hogy egymás után, nyomról-nyomra érzéki képek ébredjenek, melyek a lélekben még szunnyadtak. Kerülni kell a regényolvasást s mindenekfölött a léha, szemérmetlen könyvek és lapok olvasását; kerülni kell a buja képek szemléletét, melyek a lélek nyugalma nézve még veszedelmesebbek, mint a leírások. Kerülni kell a buja természetű társakat; előre kell látni az alkalmakat a legapróbb részletekig s nem engedni, hogy a kísértés bármikor is meglepjen. Kezdetben csak egyszerű gondolat az, minden erő nélkül, mely belopódzik. Ha ebben a pillanatban éberrek vagyunk, semmi sem könnyebb, mint kiűzni a betolakodót. De ha engedjük a képeket határozottakká válni, ha gyönyörködünk földidézésükben s tetszelgünk bennük, akkor már késő.

Íme, ezért a legjobb orvosság a szellemi munka. Ha a gondolat erősen el van foglalta, a szenvedély félénk gerjedelmei már a tudat küszöbén erőtllenül visszahullnak. Nem találhatnak meghallgatásra. Csak akkor van reményük a belépésre, ha a szellem üres. Valóban sokkal igazabb, mint hinnők, hogy a lustaság minden bűnnek szülőanyja. Az ábrándok perczében, vagy akkor, midőn a szellem nincs elfoglalva, akkor lopódzik be a kísértés a tudatba. Ha a figyelem feléje fordul, erősíti s határozottá teszi. Az emlékezetben őrzött képek nyomról-nyomra felébrednek s állati részünk, az érzékiség, szervezkedik mindaddig, míg az értelmes akarat lemond s átengedi a tért az állati hatalmaknak.

Kimondhatjuk tehát a nélkül, hogy tévedéstől kellene tartanunk, hogy a rest, a henyélő, szokás szerint, az érzékiség hatalmába esik, nemcsak azért, mert gondolkozásának üressége a tudatát bizonyos te-

kintetben tárva hagyja a gerjedelmekkel szemben, hanem azért is mert az ifjúnak szüksége van élvezetekre, élénk megrázkódtatásokra. S ha ezeket az élvezeteket, megrázkódtatásokat nem a szellemi munkában, az egészséges és erőteljes szórakozásokban keresi, akkor, — s ez végzetes — még erősebben s hevesebben kénytelen bűnös szokásokban vagy kicsapongásokban keresni.

Ezért ahhoz, hogy ellentálljunk az érzéki szenvedélynek, nem elég az, ha a szellem el van foglalva, ez elfoglaltságnak gyönyörrel kell együtt járnia, a termékeny munka gyönyörével. A szétदारabolt munka, a sokféle tárgyra szétforgácsolt figyelem, nem hoz magával örömet, ellenkezőleg kedvetlenséget, önmagával való elégedetlenséget ébreszt s így majdnem ép annyira kedvező a szenvedélyek felszabadítására, mint maga a restség. Csak egyedül a jól rendezett módszeres munka, hozza meg a gondolat iránti hatalmas érdeklődést, a *folytonos és tartós* érdeklődést. Azt a gyönyört hozzák meg, melyet a turista érez, midőn saját erejét érzi, látva, hogyan közeledik pillanatról pillanatra a hegy csúcsához: csupán ez emel a nemi gerjedelmek betörése ellen granit-szilárd gátat.

Ha e gyönyörthozó munkához erős szokásokat kapcsolunk, ha föl tudjuk keresni azokat az élvezeteket, melyeket főntebb elősoroltunk, nincs más hátra, hogy meg legyünk mentve, mint ha a férfiaság ébresztette bizonytalan vágyódásoknak világos, határozott kielégítést nyújtunk. Semmi sem könnyebb, mint ebben a boldog korban, mely a 18. évtől a 25-ig terjed, megkedvelni a természetet, a hegyeket, az erdőket, s szenvedélyesen szeretni mindazt, a mi szép, nagy, fölemelő: művészeteket, irodalmat, tudományt, törté-

nelmet, nem is szólva arról az új látókörről, melyet az odaadó ifjúnak a sociális eszmék fejlődése nyit. Mennyire meg lesz jutalmazva munkásságáért az az ifjú, ki ilyen programot tölt be!

Fokozott életereje, meggyarapodott szelleme, nemesen nevelt érzékenysége, irigylésre méltó életet teremtenek neki. Még balsikerei sem ártanak férfias méltóságának, mert azok keserűségét elnyeli, föl fog tudni emelkedni, s előlről kezdi a küzdelmet. A tökéletes győzelem nem nagyon lehetséges, de ha nem győzetünk le gyakran, s ha a legyőzetést sohasem vesszük könnyű szívvel, ez már is annyit jelent, mint diadalmaskodni.

IV.

De közelebbről kell tanulmányoznunk az érzékiségnek azt a két alakját, melyben az a tanuló ifjakkal jelentkezik. Mondottuk már, hogy a tanulók átlagos erkölce nagyon is közepszerű; ezt az okozza, hogy minden felügyelet, s minden irányítás nélkül ki vannak dobva egy nagy városba. Ezért nagyon sokan közülök alacsony szerelmekben vesztegetik el ifjúi erejüket és életkedvüket. Senki sem óvja őket; mámorukban, melyben élnek, sokáig képtelenek elosztatni azokat az illúziókat, melyek a diák-életre való felfogásuknak alapját képezik. Senki sem indítja őket arra, hogy élvezeteikről elmélkedjenek, s ezért csak nagy sokára kezdik gyanítani, hogy szerelmeikben a *hiúságnak* van legnagyobb része.

A társak, kikkel a vendéglőben találkoznak, nem alkalmasak arra, hogy őket felvilágosítsák, közülök soknak szeretője van, s ezek részben mert öncsaló-

dásban élnek, részben dicsekvésből túlozzák helyzetük örömeit, a nélkül, hogy tisztába jöttek volna azzal, hogy ezek nagyon is vegyes örömök s nagyon is drágán megvásárolt örömök. Kénytelenek alacsony értelmi fokon álló, durva nőkkel együtt élni, s ezek szeszélyeit, ostobaságait, rossz kedvét, s költekező hajlamát tűrni. A legtöbbször csak a hiúság viszi erre a tanulót, hogy megmutassa, hogy ő is tud „hódítani“. De ez a helyes ítélet teljes hiányára vall: testi élvezet s a hiúság kielégítése van a mérleg egyik serpenyőjén, a másakra a becsületes és élvezetes munka pompás reggeli óráit kellene tenni, melyek elvesztek, s melyek helyett rossz napokat, eltompultságot, s testi romlást kapunk. Oda kellene tenni a botorul elmulasztott szép utazásokat, a később megfizetendő adósságokat, s az ily jelennek minden szomorúságát és alacsonyságát.

Nincs más orvosság, mint elfutni a veszély elől, határozottan szakítani, a környezetet megváltoztatni, a társakat, kiknek rossz befolyását tapasztaljuk, elhagyni, s ha szükséges más házban, sőt más városrészben venni lakást. Gondolatainkban, szavainkban, cselekedeteinkben az eddig bennünket terhelő étellel merőben ellenkezőt kell kezdenünk, s mindazon élvezeteket, melyeket az ily nőkkel való érintkezés szerez, beható bírálat alá kell venni. Ha a tanuló e futó szerelmeket két héten pontosan megvizsgálva értéke szerint fölbecsülné; ha mindennap alapos vizsgálat után följegyezné egyik rovatba az élvezeteket, s másíkba a kellemetlenségeket, megdöbbenne az eredménytől. Még megdöbbentőbb volna talán, ha minden este vagy minden pár órában följegyezné lelki állapotát. Kezdene tisztába jönni azon rend-

kivüli illúzióval, mely meghamisítja minden nap, minden hónap számadását, s mely elhiteti vele, hogy élvez vagy élvezett, holott magában véve a napnak minden percze unalomban, kedvetlenségben, vagy legjobb esetben közönbösségben telt el. A tévedés az autosuggestiónak egy sajátos jelenségében rejlik, mely elüzi az emlékezetet, a valóságot, s azt képzelt és hazug emlékekkel helyettesíti. Ez az ál-emlékezet minden részletében képzelt állapot, ez a tudatnak az az állapota, melynek bekövetkezését *óhajtánók*, melyet azonban naiv illúziónk úgy tüntet föl, mint a mely már meg is volt, el is mult, mely azonban soha egy pillanatra sem volt jelen. Illúziónk hatalma e tekintetben oly nagy, hogy gyakran figyelemre sem méltatjuk lelkünk valóságos, jelenlegi állapotát, mert ez a valóságos állapot semmikép sem felel meg annak, a minek nézetünk szerint végbe mennie kellene. Azonban sehol sem oly erős ez az illúzió, mint az ifjúnál, midőn azt az élvezetet mérlegeli, melyet neki a nők szereznek. Ismételjük: majd minden perc, melyet ezekkel a szegény lelkekkel tölt, a kik ostoba, durva gondolatokkal vannak áthatva s elviselhetetlen szélységekkel eltelve, magában véve kellemetlen s e kellemetlen perczek összege a hiúság hatása alatt kellemes emlékké változott át. Nem veszik tekintetbe, — ne resteljük újra kimondani — sem az elfecsérelt időt, sem a botorul kidobott pénzt s ama szellemi romlást, mely a kicsapongást követi. Nem gondolnak a föláldozott örömökre, mennyi múzeumot látogathattak volna, mennyit olvashattak volna; elfelejtik, hogy föláldozták a sok szellemes társalgást, a sétákat jól válogatott barátokkal. Nem gondolnak arra, hogy a dőzsölést követő undor egyike a legszomorúbb s a legmeg-

vetésreméltóbb dolgoknak. Nem gondolnak arra, hogy nem kereshetik föl az Alpokat, a Pyrenéket, vagy a Bretagne-t. Elfelejtik, hogy néhány átdorbézolt éjszaka árából utazást tehettek volna Belgiumba, Hollandiába, a Rajna vidékére vagy Itáliába. Nem gondolnak arra a gyönyörű aratásra, melyet az utazás a húsz-éves emlékezetben fölhalmoz s melyet később újra átélhetünk, s mely a szomorúság s hálátlan vesződség napjaiban fölvidithat. Elfecsérlik továbbá a szép könyveket művészetről, utazásról stb. a metszeteket, képeket, melyek hű kísérői egész életünknek, s melyek kéznél volnának hosszú téli estéiken, de melyeket nem vettek meg.

A kielégített hiúság maga pedig nagyon csekély értékű. Bizonyosan nem ér föl azzal a büszkeséggel, melylyel a munka sikere eltölt, sőt a tanulónak azzal az ezernyi apró megbocsájtható hiúságával sem, melylyel szerény műkincseit mutogatja, vagy utazásairól beszél. Annak a tanuló ifjúnak élete, a ki „mulat“, sajnálatraméltó egyhangú élet, sajnálatosan terméketlen, s mindenekfölött ostoba élet, ostoba egészen az undorodásig.

V.

A prostitutio társadalmi következményei oly elszomorítók; az a szomorú élet, melyet kétségtelenül az ellentét kedvéért „vig élet“-nek szokás nevezni, az ifjút oly aljas erkölcsi felfogásra neveli s gyakran oly ijesztően kegyetlen magánosságra; végül az ifjú egészségét fenyegető veszélyek oly nagyok, s a pénz és idő elfecsérlésének hatása a későbbi évekre oly nagy, hogy ez okok együttes hatása folytán egy ifjú sem

fog vonakodni attól, hogy magába szálljon, tisztességes elhatározásokra jusson.

De van az érzékiségnek egy más alakja, melyet minden álszemérem nélkül szóvá kell tennünk s melynek pusztításai ugyan rejtettebbek, de nem kevésbé sajnálni valók. Oly bűnről van szó, melyen magában véve semmi kívánatos nincs, úgy hogy a hiúság nem hamisítja meg értékét annak a nemtelen élvezetnek, melyet nyújt. Nyilvánvalóan gyalázat. Pathologikus esetet képez, s csak akkor esik bele az ember, ha gyanítja, hogy beleesik. Mindezek az okok a kezelést egyszerűvé, a gyógyítást biztossá teszik. E rút szokást semmiféle sophisma sem próbálja menteni.

Bizonyos, hogy az idegbajjal sújtott ilyen szerencsétlen csak a saját érzéseire van utalva, anélkül, hogy másnak érzései hozzávegyülnének. Épen ez az, a mi a küzdelmet, ha nem is könnyűvé, de legalább lehetővé teszi. Itt a szükséglet ismét csekély; lehetséges az értékek áthelyezésével dolgozni s a fölösleges erőket más rovatban elkönyvelni. Az egész baj a képzelődésből ered: ezért legokosabb, a mint a gerjedelem emelkedik, elmenni, társaságot keresni, vagy teljes erővel neki feküdni a munkának. Itt a közvetlen harc mindenekfölött veszélyes, s épen a meneküléssel aratunk győzelmet. Folytatni kell az utat, mint mikor a kutyák ugatnak, a kik annál tovább ugatnak, minél több figyelemre méltatjuk ugatásukat. Ha a föltétlen siker lehetetlen, legalább arra kell törekedni, hogy minél ritkábban essünk martalékul s minél nagyobb időközökben.

Tegyük hozzá, hogy e bűn főoka a szellem üressége, mely teljes erejünkben hagyja a betóduló ger-

jedelmeket, s az egészséges és erőteljes ösztönzések hiánya. A legfőbb orvosság tehát ismét a módszeres munka, azaz termékeny és gyönyörthozó munka, és tevékeny, erőteljes örömekben gazdag életmód.

MÁSODIK FEJEZET.

A legyőzendő ellenségek: **A** társak, stb.

Miután feladatunk nagyobbik részét befejeztük, hátra van még, hogy futólag szemügyre vegyük azokat a veszedelmeket, a melyek a tanuló munkáját másod-sorban fenyegetik. Világos, hogy társait, a kikkel érintkezni akar, gonddal kell megválogatnia. Környezetében találja fel azok között, a kik baráti arcot öltenek, jövőjének legbizonyosabb ellenségeit. Először is van számos gazdag ifjú, a kiket nem sarkal az élet gondja és a kiket otthonuk elpuhult szokásai elrontottak, a kik könnyelműen fecsérlik el ifjúságukat, hogy hozzászoktassák magukat érett koruk semmittevéséhez, s minthogy ezek kénytelenek beismerni, hogy bizony egy kissé megvetésre méltók, e benső megvetés eltitkolására gúnyt űznek a munkálkodók dolgos életmódjából. Van azonban egy még veszedelmesebb fajta, a mely már a középiskolában megkezdí pusztításait. Ezek azok, a kik gyöngeségből pesszimisták, s már az ütközet előtt elcsüggedettek. Mint minden tehetetlen, ezek is rendkívül irigyek, álnok és aljas módon féltékenyek. Ez a gonosz lelki állapot új fajta prozelitákká teszi őket, türelmes, kitartó prozelitákká; céljuk, úgy látszik, az, hogy elcsüggeszszék a jóakaratot s folyton nyomasztó hatást

gyakorolnak. Leselkednek minden gyarlóságra és végre végzetes befolyásra tesznek szert. Gyöngeségük és a reájuk várakozó vigasztalan jövő tudatában örülnek, ha másokat megakadályozhatnak törekvésükben.

Mások egyszerűen henyélők, kik pajtásukat biztatják, zaklatják, hogy ne tegyen semmit; megkísérlik őt a korcsmába vinni, alkalmat szereznek neki a kicsapongásra. A francia tanulók bizonyos tekintetben fölötte állanak a német diákoknak, a kik gondosan be vannak zárva a szövetségekbe, melyek megfosztják őket önállóságuktól, minden függetlenségüktől és a mértéktelen ivásra csábítják őket.¹ A francziák józanabbak és inkább képesek arra, hogy önmagukkal rendelkezzenek. De a legnagyobb részben nagyon is kiterjesztik szabadságukat. Bár nagy városban egészen magukra vannak hagyva, mégis nagyon kemény a rabszolgaságuk, mindenhová magukkal viszik azt: mert a rabszolgaság oka bennük van. A huszadik életév felé oly nagyranőtt hiúság alárendeli őket alázatosan a közvéleménynek, azaz a pajtások és főképen a legrosszabb semmirekelők véleményének, a kiknek általában megvan az a tekintélyük, a mit a vakmerőség, a határozott, öntudatos fellépés, a parancsoló hang és a sértő kifejezés szokott adni, hogy leszólják az egyenes, a tiszteletreméltó magaviseletet. Csaknem mindig megvan bennük ama tulajdonságok összessége, a melyek a gyöngé akaratot tiszteletre indítják és mindazok között, a kik csak feléjük közelednek, hangadók akarnak lenni. Ez a tekintély csak nő azzal az erővel, a melyet a már hatalmukba kerített

¹ V. ö. Th. de Wyzewa, *La vie et les mœurs en Allemagne*: *Revue des Deux Mondes*, LXI. évf. márczius 15.

prozeliták kölcsönöznek, a kik vakon fogadják el örömteli életnek, s a tanulónak való igazi életnek a képzelhető legfárasztóbb, a legüresebb, a legostobább életet. Tönkreteszik egészségüket, szellemi képességüket, csak hogy tessenek azoknak, a kiket egészen szolgai utánzással bámulnak. „Ha megelégednénk a saját magunk bűneivel, — mondja Chesterfield¹ — kevés ember lenne annyira bűnös, mint a milyen most! Csillogni, mint a hogyan a vig életű ifjak csillognak, mondja ugyanaz a szerző, olyan, mint a rothadt fa csillogása a sötétben. Az az igazi független ifjú, a ki ellentáll az ilyen befolyásoknak, a ki az ilyen boldogságot igazi nevén fárasztó, veszélyes robotnak nevezi. A csábításokra udvarias, de rendíthetetlen visszautasítással tud felelni. Nem fél a csipkedésektől, kerüli a munkáról és az élvezet kérdéséről való minden vitatkozást, a melynek megoldását tisztán látja. Tudja, hogy pajtásai túlnyomó részben sohasem gondolkoztak saját életük irányáról; tudja, hogy azokat valami forgószeél ragadja magával, a külső erők által hánytott öntudatlan játékszerek ők, és véleményükre épen úgy nem ád semmit, mint a hogy az elmerorvos nem törődik a tébolyodottakéval, a kiket vizsgál. Hogyan? Én, a ki jól ismerem ez ifjak absurd előítéleteit, alávessem magamat nekik és az ő szemükkel lássak, föláldozzam értük szabadságomat, egészségemet, a munka jótékony örömeit, csupán azért, hogy gúnyolódásukat elkerüljem és hogy bocsánatukat, vagy épen bámulatukat kiérdemeljem? Én, a ki tudom, hogy szórakozásuk csak fáradtság és elkábi-

¹ Lettres de lord Chesterfield à son fils, Ph. Stanhope. Szeptember—októberi levelek, 1748.

tás, bele vegyüljek az ő zshivajukba? Tudva azt, hogy a köznyelv csak a tömeg közepszerűségének és durvaságának gyűjtő helye, engedjem, hogy gúnynevek, szófüzések, mondások, állítólagos alapigazságok kerekedjenek fölém, a melyek csak arra valók, hogy szépítgessék az állatiasság győzedelmét az öntudatos akaraton? Sohasem kell az ilyen önmegtagadás, a magány ezerszer többet ér. Inkább kerülni kell a diák-kaszárnyákat, és egy más kerületben, a melynek távolsága a lusta pajtásokat elriasztja, egy csinos, diszes, ragyogó tiszta, napsugaras, sőt lehetőség szerint zöldlombos lakást szerezni; magasabban álló emberek társaságát kell fölkeresni, a tanárokat meg kell látogatni, őket munkáinkról, reményeinkről, csalódásainkról tájékoztatni és közölök, hogy úgy mondjuk, egy lelki vezetőt kiszemelni. A korcsma, a kávéház helyére lépjen a múzeumok rendszeres látogatása, séta a mezőkön, társalgás otthon egy vagy két megállapodott, emelkedett szellemű baráttal.

A mi a tanuló magatartását a társak egyesületeivel szemben illeti, legyen az teljesen rokonszenves. Az ifjak tömegének csak ki kell üriteni a kávéházakat a diák-otthonok kedvéért; igaz, hogy ott közepszerű környezetre fognak találni: de értékesebb elemeket is találhatnak, ismerkedhetnek és barátkozhatnak ott. Az egyedüli veszély — bár igen nagy, de nem nagyobb, mint a mely a kávéházban fenyeget — azokban a szokásokban rejlik, a melyek tevékenységünk birodalmának elhanyagolt pontjain mély gyökeret bocsátanak, a melyek apránként lenyüggöznek akaratainkat; így volt a földhöz nyüggözve Gulliver hajának ezer apró köteleinél fogva, a melyeket a liliputiak a földbe vert ugyanannyi apró czövekhez erősítettek. A tanuló

lassanként megkedveli a társak által szerzett izgalmakat; szükségét érzi, hogy a szokásos „játékban” résztvegyen, a mely gyakran dohányfüsttel teli termekben, káros egyhelyen-ülésben, a szabad levegőn való sétáktól elrabolt órákban megy végbe. Egy másik nagy veszély a nagy halmaz hirlapban, folyóiratban rejlik, a melyek elterelik, szétforgácsolják a figyelmet és ennél fogva megsemmisítik annak erejét. A gondolatot lázasan felizgatják, s ez az izgalom hasonló ahhoz, a melyet az izgatószer a testben előidéznek. Ez az izgalom pedig kétszeresen romboló: romboló már magában véve, mint izgalom; romboló továbbá természetlensége folytán. Ki ne lenne rosszkedvű és ideges nyolcz vagy tíz ujság olvasása után, és ki ne gondolt volna arra, hogy ez után az olvasás után érzett káros idegkimerülést összehasonlitsa azzal az élénk és erőteljes örömmel, mely a rendszeres, kitartó, sikeres munka nyomán fakad.

De ha ura tud maradni önmagának, *ha nem vesz föl szokásokat*, ha nem forgácsolja szét szellemi erejét, „otthoná”-ban a tanuló hasznos szórakozást, üdítő vidámságot, vig pajtások kacaját, sőt serkentő vitaközléseket is találhat; és ismétlem, kilátása lehet arra, hogy ott kiváló barátok társaságának elemeire fog bukkani. Mint a hogy a könyvnyomtatás fölszabadította a szellemet, közvetítvén a független szellemek közt minden idők nagy lángelméinek munkáit, úgy a diák-egyesületek mindegyike fölszabadít a közönséges korcsmai ismeretségek, véletlen találkozások alól és nagyon különböző lelkek és jellemek közt érintkezést hoz létre, a kik között szíve szerint való barátokat találhat az ember. Ez egyesületek nélkül az ismerkedések a véletlen játékaik lennének. Ezek a nagy

lélek-kiállítások, mint a hogy az ifjak egyesületeit nevezhetjük, lehetővé teszik a rokonszenvező lelkek és jellemek tömörülését, már akár hasonlatosságból, akár ellentétből, azt a tömörülést, a mely, mint látni fogjuk, az önneveléshez szükséges.

A mi a társaságbeli ismeretségeket illeti, a tanuló azok által csupán könnyed modorra és arra a megkülönböztető külső mázra tehet szert, mely egyedüli haszna azoknak. Az, a mit mi „társaságnak“ nevezünk, különösen vidéken, nem olyan, a melyben a szellemet és jellemet edzeni lehetne. Az erkölcs itt elszomorítóan alacsony fokon áll és határtalanul képmutató. A pénz itt mindenre jogosít. Az uralkodó vallás a vagyon szolgai imádása; az ifjú itt olyan tanításban részesül, mely a lelkiismeret nagyon közepes szintjén alul marad. A mértékletességből bizonyára nem kap leczkéket. A szellem és jellem felsőbbségét itt nem tudják becsülni. Ezek az emberek alapos műveltség hiányában egészen alá vannak vetve az uralkodó előítéleteknek. Minthogy az ostobaság ragadós: az ifjú, ha gyakran megfordul köztük, csakhamar észreveszi, mint mosódnak el legkedvesebb eszméi, és a mi még rosszabb, mint teszik nevetségessé a gyarló társadalmi állapotok miatt érzett nemes haragját, igazság után való szomját, önzetlenségét. A környezet, a maga példájára, csakhamar közömbössé teszi minden iránt, a mi karrierjének érdekén kívül esik. Megfosztják őt mindattól, a miért élni érdemes és kiszáritják benne a lelkesedés forrását. Szép haladás, ha egyike lett azon embereknek, a kik „mindig néznek, mindig hallgatnak, de sohasem gondolkoznak“, kiket Marivaux¹

¹ Vie de Marianne, 5-ik rész. (Macaulay méltán állítja, hogy ez a legbámulatraméltóbb regény, a mit valaha írtak.)

találónan olyan emberekhez hasonlít, a kik életüket az ablak mellett töltötték el. Szép haladás, ha semmi iránt nem érdeklődve élheti le napjait, és kénytelen arra, hogy életének rettenetesen unalmas ürességét még maga előtt is eltitkolja, alávetve magát azoknak a zsarnoki kötelezettségeknek, a melyek a magasabb társaságbeli ember életét egyszersmind a legfárasztóbb, a legoktalanabb, a gyógyíthatatlanul legsivárabb életté teszik, a mit csak elképzelhetünk. Minden vitatkozás olyan tárgyakról, melyek felől a vélemények megoszlanak, itt hiányos nevelésről tanuskodik, s a társalgás csupán kicsinyes dolgokról folyhat: a tanult és jellemes ifjú itt idegennek érzi magát; nemcsak idejét veszti el, hanem még erkölcsi erejéből is veszít mindig valamit. Ennél már bizonyára többet ér a társakkal való találkozás, az ellenvélemények heves összeütközése, a vitatkozás, mely — mint Homeros hőseié — szenvedelmes jelzőktől tarkállik . . .

HARMADIK FEJEZET.

A legyőzendő ellenségek: A restek álokoskodásai.

I.

A restség, mint mindenszenvedély, igazoltatni óhajtja magát az értelem által. És mert az emberek legnagyobb része a bennük lakozó közönséges hajlamokat leküzdeni még csak meg sem kísérli, előre láthatjuk, hogy ünnepélyes sarkigazságokban, csalahatatlannak látszó közmondásokban nem lesz hiány, csak hogy mentegessék, sőt épen dicsőítsék a henyelőket.

Főnnebb már megvizsgáltuk és azt hisszük, végképen megdöntöttük azt a hitet, hogy a jellem velünk születik és megváltozhatatlan. E gyermekes elméletben példáját láttuk ama hatalomnak, a melylyel a szavak az általuk jelzett fogalmak egységét hitetik el velünk. Nem térünk többé vissza rá, csak épen azért, hogy rámutassunk, mily hatalmas támaszt nyújt ez a hiedelem a mi gyávaságunknak, restségünknek. Erejének mozgó idegét talán az önlegyőzés kése delmessége miatt való fölháborodásunkban találta föl, és viszonzás fejében restségünknek százszorosán adja vissza azt az erőt, a melyet tőle kölcsön vett. Ez az elmélet azonban csak egyike azoknak a segédeszközöknek,

a melyek a követők által kitalált bölcsek mondások fegyvertárában a restségnek rendelkezésére állanak. Az ördög, mondja egy régi mese, kénytelen csalétket folyton változtatni, hogy a többi bűnöst is megejtse: a resteknek erre nincs szükségük. Lenyelik ők még a legdurvább csalétket is és a gonosz halász bizonyos benne, hogy minden alkalommal zsákmányt visz haza. Valóban, nincs szenvedély, mely annyira kapva-kapna a legegyszerűbb, a leggyermekesebb mentéseken.

A panasz általános a tanulók között. Azok, a kik kénytelenek, csak hogy megélhessenek, mint magántanítók, vagy kisebb tanintézetekben mint tanárok, vagy mint házitánítók működni, sőt azok is, kik néhány leckeóra adásával foglalkoznak, nagy kedvvel állítják, hogy az anyagi munka teljesen lefoglalja őket. De hát ideje, mint a hogy mondják, mindig van annak, a ki azzal élni tud. Lehetetlen, hogy a napnak huszonnégy órája közül ne találhatnánk négy órát, mely szükséges és elegendő ahhoz, hogy tisztességes szellemi műveltségre tegyünk szert. Néhány óra naponta valóban elég, ha gondunk van arra, hogy azt az időt, a melyben a szellemnek megvan a teljes ereje és minden segélyforrása, fenntartsuk a tanulás számára. Ha az erőteljes figyelem ez óráin kívül azokat a rendszerint oktalan módon elvesztegetett perczeket jegyzetek készítésére, másolásra, az anyag elrendezésére használjuk fel, nincs az az életpálya, mely mellesleg meg ne engedné a szellem legteljesebb kifejlését. Annyival is inkább, mert a látszólag legkevesebb mechanikus foglalkozások, mint a birói, az orvosi, a tanári pálya, mint a hogy már mondtuk, a teljes szellemi erő igénybe vételét csakhamar mellőzi. Né-

hány esztendő elteltével a tanár megismeri a maga tantárgyát, az ügyvéd és az orvos kevés kivétellel kimerített minden új esetet: innen van azután, hogy még a legmagasabb állásokban is találunk olyan, a maguk szakmájában ugyan kiváló férfiakat, a kik a nélkül, hogy sejténék, gyakorlat hiányában magasabb képességeiket berozsdásodni engedték és a kik megszokott foglalkozásukon kívül bámulatosan tudatlanok. A tanítással járó fáradság, a többek közt épen nem szellemi természetű: azon izmok túlfeszítéséből ered, a melyek a szók kimondásánál közreműködnek és minthogy ezek az izmok egy körülzárt csomót alkotnak, mihamar kifáradnak. De ez a helyi jelentőségű fáradság az általános erőállapatra csak mérsékelt kihatással van és így épen nem zárja ki a szellemi munka lehetőségét.

Egyébként sokan beismerik, ha faggatjuk őket, hogy fordíthatnának ugyan három vagy négy órát is naponta a tanulásra; de, mondják ők, valamely vizsgálatra való előkészülethez naponta legalább is hat órai munka lenne szükséges, így hát okosabb, ha nem teszek semmit! Ah! mondanám én, dolgozzék csak három órát naponta és hamar be fogja látni, hogy a munkaórák száma naponta három órát számítva hat hónap alatt épen annyi, mint hat órával számítva három hónap alatt. Épen annyi a munkára nézve, de nem annyi, ha az eredményt tekintjük, mert mint Leibniz mondja, „szellemünk a túlfeszített tanulás által nem élesedik, de ellenkezőleg, eltompul“.

Más lusták beismerik, hogy időben nincs hiány; de, mondják ezek, haszon nélkül való akkor a munkához fogni, midőn nincsen hozzá kedvünk. A nehézkes, álmos szellem nem végez semmit. Így, mondják

még, azért mondunk le a reggeli munkáról, mert sok időt veszünk el addig, míg „belejövünk a kerékvágásba“. — Mily tévedés! Ha az álom mély volt, *min-dig* könnyű „belejönni a kerékvágásba“, ha egy negyed-órán keresztül kitartó erőfeszítést teszünk. *Sohasem* láttam azt, kivéve, ha az éjszaka nem adta meg a kellő pihenést, hogy az ifjoknak a reggeli álomosság ellen való kitartó küzdelmét ne jutalmazta volna sikeres munka: a szellem csakhamar fölébred, könnyen működik és végre is kitűnik, hogy ez az állítólagos szellemi bágyadtság tulajdonképen az akarat bágyadtsága.

II.

A restség valamennyi álokoskodását nem vehetjük szemle alá. Ebben a könyvben azonban, mely szorgalmas ifjoknak van szánva a forgalomban lévő káros axiomák közül ki kell emelnünk egyet, melyet olyan emberek mondtak ki könnyedén, a kik távol vannak attól, hogy csak sejtenék is azt a pusztítást, a melyet szavaik okoztak.

A körülményeik folytán kis városban maradt szorgalmas ifjoknak már előre is kedvét szegik, mert úntalan ismétlik, hogy a szellemi munka csak a nagy tudomány-egyetemen lehetséges. Franciaországban gyakran halljuk, hogy dolgozni csak Párisban lehet. Nincs ennél károsabb, elcsüggesztőbb kijelentés, pedig okos emberek ünnepélyesen ismételtetik.

Pedig az igazságnak csak egy nagyon kis része van benne. Bármily tekintélyekre is hivatkoznak ennek bizonyítására, ez az állítás csaknem egészen hamis.

Először is ellene szólnak a tények. A legtöbb nagy lángelme alkotásait a magányban érlelte meg. Des-

cartes, Spinoza, Kant, Rousseau és napjainkban Darwin, Mill Stuart, Renouvier, Spencer, Tolsztoj, a kik a modern gondolkozásnak oly sok pontban újjáalkotói, sikerüknek legnagyobb részét a magánynak köszönhetik.

Valóban, a szellemi munka természete épen nem olyan, hogy megkövetelné a Párisban való tartózkodást. Hogy Franciaországban egyedül Páris avatja fel a tehetséget, hogy a célhoz ért férfinak egyedül csak ez tud folytonosan új és új reklámot csapni, ezt elhiszszük. A túlságba vitt központosítás folytán figyelmünk Párisra van irányítva, mindnyájunk tekintete csak a gyűjtőpontban fut össze, s ott lesz a hírnév tündöklő; de ez a kiváltság nem csupán a tehetségnek kizárólagos joga, s egy híres gyilkos ezt a reklámot épen úgy élvezi, mint az az író, kinek munkái túlélik a századokat.

De ha Páris arra jó, hogy a híres neveket felszínre vesse, nincs szükség Párisra a munka és az erőfeszítések hosszú korszakában, a melynek az első sikereket meg kell előznie.

Hogy Páris nélkülözhetetlen lenne a physikusnak, a psychophysikusnak, a kinek laboratoriumra van szüksége, épen nincsen bebizonyítva és ez állítás igazsága teljesen megszűnnék, ha a tudomány-egyetemmé bővített facultások, a melyeknek a beszerzésekre joguk van, berendezéseiket még inkább fejleszteni tudnák.¹

¹ Méltán és kinosan lep meg, ha halljuk, hogy Liardnak, a kerületi tudomány-egyetemekre vonatkozó javaslata a philosophia egykori tanárának: Challemel-Lacournak közbelépésére a Senatus előtt megfeneklett. Ez a javaslat a mellett, hogy biztosította a facultás tanárának szabadságát, teljesen megtisztította a tudományos gondolkozást minden idegen befolyástól, sőt nagyszabású kísérlet volt a szellemi decentralisatióra.

Ezek a tudomány-egyetemek újabb bizonyítékokat szolgáltatnak a nagy német természettudós, Haeckel által felállított törvényhez, „hogya a tudomány-egyetemek eredménye a tudomány terén nagyságukkal fordított arányban áll“. A tudományokban ugyanis, mint más téren is, a szellem ereje, az önállóság, a tudomány-szomj pótolják az anyagi támogatást és csekély segítséggel csodákat művelnek, míg a fényes laboratóriumokban az elernyedtt gondolkozás meddő marad. Fontos itt tehát az, hogy a lelkesedés legyen meg, mely nagy dolgokat művel. A laboratórium csak arra szolgál, hogy a már megfogamzott eszméket *igazoljuk*, a fölfedezés maga az eszme, és az eszméket nem az apparatusok sugallják.

A természettudományok mellett csak a történet-tudomány az, melynek szüksége van okmányokra, a melyekben ott kell buvárkodni, a hol azok feltalálhatók; hanem a philosophia, az irodalomtörténet, a történet-philosophia és a reáliák közül még a mennyiségtan, a növénytan, az állattan, a földtan vajjon kívánják-e a nagyvárosban való állandó tartózkodást? Ha a tehetség nem annyira a nagymennyiségű anyag befogadásában, mint inkább a kiválasztott anyag földolgozásában áll és ha az értékes szellemek leginkább abban tűnnek ki, hogy a megfigyelt és összegyűjtött tényeket egy szerves egészbe tudják összefoglalni és azokba életet tudnak önteni, ki ne látná be, hogy a könyvtárakban folytatott búvárkodásainkat az elmélkedés és nyugalom hosszú korszakának kell követnie.

Sőt ezek a nagy könyvtárak sincsenek káros következmények nélkül. Annak könnyű áttekintésével, mikép gondolkoztak elődeink a minket érdeklő kér-

désekről, végre is elfelejtjük, hogyan kell önállóan gondolkozni. És minthogy gyakorlat hiányában egy képesség sem gyöngül el, hamarabb, mint az egyéni törekvésé, csakhamar az lesz a vége, hogy a tényleges személyes kutatás munkáját mindig és mindenütt az emlékezet munkájával pótoljuk. A gondolkozó tehetség csaknem mindig fordított arányban áll a környezet nyújtotta segélygazdagságával. Innen van, hogy a szerencsés emlékezőtehetséggel megáldott tanulók csaknem mindig mögötte maradnak azon társaiknak, a kik kevésbbé szerencsések e tekintetben. Ez utóbbiak nem bizván emlékezőtehetségük erejében, csak a legritkább esetben folyamodnak hozzá. Gondosan válogatják ki az anyagot, melyet ismétlések által be kell vésni emlékezetükbe; erre pedig csak a lényeges részt bizzák és a feledésnek adják át mindazt, a mi csak mellékes. És magát a lényegest is erősen kell szervezni. Az ilyen emlékezőtehetség olyan, mint egy jól szervezett, válogatott hadsereg. Így az, a ki elől a könyvtárak el vannak zárva, csakis kiválasztott könyvekkel veszi magát körül, a melyeket gonddal olvas, bírál, a melyekben elmerül s egyéni megfigyelések és a szellemet bámulatosan élesítő elmélyedések által pótolja mindazt, a miben hiányt szenved.

A szervezés e munkájában, a melyről szó van, az elmélyedő nyugalom elengedhetetlen és ezt a nyugalmat Párisban föllelteni nehéz. Azonkívül, hogy ott sohasem találjuk fel azt az abszolút csendet, a mit a falu nyújt és a hol, hogy úgy mondjuk, a légy dongása is hallik, még az egészségügyi viszonyok is elszomorítók. A kéményektől benépesített látóhatár és az ablakunk alatt elhaladó csatornáknak szelelő-

nyílásai, a mesterkelt, idegizgató környezet, úgy a szórakozás, mint a tanulással járó kényszerített ülő életmód, mind hozzájárul ahhoz, hogy az egészség tönkremenjen.

Ráadásul Párisban még abból az üres izgatottságból is kapunk egy keveset, a mely jellemző tulajdonsága a nagyvárosok lakóinak. A benyomások itt nagyon sokfélék, körülzsonganak bennünket: ilyen izgalmak közepett végre is sokat veszünk egyéniségünkől. A figyelem állandóan kicsinységekre van irányítva és mert ebben a zaklatott rohanásban nehéz önmagunkra lelnünk, nagyon is alá vagyunk vetve a divatnak. Vegyük még hozzá, hogy maga a munka is bizonyos mértékben izgató és az egészségre káros. Hogy meggyőződjünk arról, hogy a szellemi munkás lelkiállapota mennyire megérzi az ingerlékenységnek őt környékező okait, el kell olvasnunk Huret-nek az irodalom fejlődéséről írott nagyon tanulságos és gondos értekezését.¹ Látni fogjuk ott az idegesek között a könyökkel való tülekedés és előretörés hatásait és megsajnáljuk szenvedéseikért azokat az ifjú írókat, a kiket az irigység és nyughatatlanság emészt és a kik még azonfölül nagyon boldogtalanok. A mi engem illet, látva, mily szűk lakásban laknak a tanulók, egy zajos utcában a negyedik emeleten, távol erdőtől és mezőtől s épen ezért mily ingerlékenyekké válnak, nem látom be semmikép, hogyan mozdítanak elő ilyen életviszonyok az ifjú szellemi értékének az emelkedését.

És ne is beszéljenek nekünk arról a társaságról, a melylyel Párisban érintkezünk. Távol egy falucska

¹ Jules Huret: Enquête sur l'évolution littéraire. Hachette.

magányában közlekedhetem a legnagyobb szellemű kortársakkal. E célból csak meg kell vásárolnom könyveiket. Ezek a nagy férfiak szellemük javát munkáikba lehelték bele és rendszerint nem szeretnek beszélni műveikről, a melyeket szívük alatt hordoztak, a társaságot inkább csak üdülésre szánják és az a szellemi előny, a mely a velük való társalgásból az ifjúra háramlik, éppen oly csekély, mint a milyen fontos lehet az az előny, a melyet az ő műveikben való elmélyedésből merithetnek. A legnagyobb előny, a melyben egy tehetséges, törekvő ifjú az ilyen érintkezés folytán részesülhet, az a nemes vetélkedés, a mely megkapja őt, midőn egy munkás élet eredményét, hogy úgy mondjuk, kézzel érintheti; az ilyen érintkezés azonban csak a törpe kisebbségnek jut osztályrészül.

A Párisban való tartózkodás egyedüli nagy haszna — ez pedig megbecsülhetetlen — az az aesthetikai műveltség, a melyre ott szert tehetünk. Zene, festészet, szobrászat, ékesszólás, ezekbe oly művészi tökélylyel vezet be ez a csodás város, a milyennel a vidéki városok legnagyobbbrészt nem rendelkeznek. De ha ez a beavatás már megvan, a vidék segélyforrásokat nyit azon szellemi munkások számára, a kik abból meríteni akarnak. Vidékinak lenni különben nem azt jelenti, hogy valamely faluban, vagy valamely vidéki városban lakik az ember. Vidékiek Párisban is lehetünk, mert hogyha ennek az elnevezésnek értelme van, az nem jelenthet mást, mint minden magasabb törekvésnek a hiányát. Vidéki az az ember, a ki a fejét csupa haszontalansággal tömte tele, a ki az életben nem vesz észre mást, mint az evést, az ivást, az alvást és a pénzhajhászást; az ily oktondinak

nincs más szórakozása, mint a dohányzás, a kártyajáték és az övével egyforma magas műveltségű emberekkel való durva tréfálkozás. Ha azonban a vidéken, tegyük fel falun, egy ifjúnak érzéke van a természet iránt s állandó összeköttetést tart fenn a legnagyobb tudósokkal, bizonyára nem érdemli meg az immár sértő jellegű elnevezést, hogy: vidéki.

És mi mindent nem kapunk kárpótlás fejében azért, mert távol élünk a nagy középpontoktól! Némely író a kis falvakat a zárdával hasonlította össze. Valóban a kolostorok csöndjét és nyugalomát találjuk fel ott. Gondolatunk fonalát szöhetjük tovább a nélkül, hogy környezetünk által minduntalan megzavartatnánk. Nincs szétforgácsolás. Önmagunknak élünk. Élvezzük saját gondolatunkat. Ebben a nagy nyugalomban a ritkább benyomások mélyebbre hatolnak. Az eszmék egymásután sűrűn támadnak, rokonságuk szerint csoportosulnak; az emlékek újra feltámadnak és a szellem lassú, nyugodt és erőteljes növekedése jóval felülmúlja azt a szakadozott, egyenlőtlen, lázas fejlődést, a melyet a nagyvárosokban nyerhet.

Az éjszakák itt valóban a nyugalom éjszakái, a melyekre erőthozó reggel következik és az üdülésre szánt órák, a melyeket az erdőkben a szabad levegőn töltünk el, az újjászületés órái. Semmi ingerlékenység, semmi láz többé. Valamely gondolat legmélyebben fekvő értelmének szorgos és nyugodt kutatása könnyű lesz itt. Az emlékezet munkáját nem kell íróasztalunknál görnyedve végeznünk, hanem — és pedig mennyi sikerrel — az erdőkben és a mezőkön: a mozgás által felpeszdult és oxigénnel telített vér azokat az emlékeket, a melyeket e szerencsés perczekben szereztünk, örökre megerősíti agyunkban.

A fölépítés munkája, az elmélkedés könnyű lesz; a gondolatok egymást kergetik agyunkban és könnyedén kialakulnak; kész tervvel megyünk haza és ülünk íróasztalunkhoz, képek és eszmék gazdag aratása után és mi több, a szabadban való mozgásnak az egészségre való minden kedvező hatásával.

De fölösleges ezt még tovább is fejtegetni, mert sohasem a külső körülmények teszik a tehetséget. A fejlődés nem kívülről befelé, hanem inkább belülről kifelé történik. A külső körülmények mindig csak mellékesek: elősegítenek vagy hátráltatnak és talán csak kisebb mértékben, semmint hinnők. A tanulókat nem szabad Párisban lakók és nem Párisban lakók csoportjára osztani: csak két nagy csoportra oszthatjuk őket: azokéra, kik komolyan cselekszenek, ezek a tetterősek; és azokéra, a kik épen nem tudnak cselekedni, ezek az akaratgyöngék. Az előbbieket, bármilyen legyen is a környezet, a melyben élnek, kevés eszközzel csodákat művelnek és tetterejük általában az eszközök megteremtésében mutatkozik; az utóbbiak, álljanak bár rendelkezésükre könyvtárak és vegyműhelyek, nem tesznek, s nem is fognak tenni soha semmit.

III.

Elérkeztünk, ime, a negyedik könyvnek csaknem a végére. Szükséges volt az akaratra káros állapotnak: az ingadozó érzelgősségnek kérdését közelebbről megvizsgálni. Megvizsgáltuk annak okait és orvosságait. Majd szét kellett tépnünk azokat a gyermekes ábrándképeket, melyek a tanulót szórakozásaiknak értékelésében oly csodálatraméltó balfogásokra indítják.

Meg kellett állapotnunk az érzékiségnek oly szomorú tárgyánál és különböző alakjainál és meg kellett vizsgálnunk azokat az eszközöket, a melyekkel ellenük harcolhatunk. Végezetül, elhaladtunkban, szét kellett rombolnunk azokat az előítéleteket, sarkigazságok mezébe öltöztetett ál-okoskodásokat, a melyeket a restség belesugall azokba, a kik minden áron kerülnek a munkát. Hátra van még e törekvésünknek az ellenkezője: az építés. A romboló taglalások után, a melyeket épen példa gyanánt adtunk elő és a melyeket minden tanuló saját tapasztalataival és tulajdon elmélkedéseivel kiegészíthet, hadd jöjjenek az akaratot serkentő és a tetterőt edző bizonyító elmélkedések.

NEGYEDIK FEJEZET.

A munka örömei.

I.

Nincs szomorúbb gondolat mint az, melyet földi életünk gyors elmulása kelt bennünk. Visszavonhatatlanul peregnek le az órák, a napok, az évek. Tudatára ébredünk e változásnak, mely gyorsan röpit minket a halál felé. Azok, a kik idejüket haszontalan foglalkozásokkal fecsérelték el, a kik nem hagynak munkákat hátra, melyek befutott életpályájukat jelzik, szokatlan benyomást éreznek, mikor visszatekintenek: azok az évek, a melyek csupán a bár sikeres erőfeszítések emlékét hagyják hátra, üreseknek látszanak. Az elmúlt élet a tudatban semmivé zsugorodik össze és elfojthatatlanul támad fel az az érzés, hogy a mult csak hiú álom.

Másfelől, midőn az élet útja elvesztette az újság ingerét, midőn a lét nehézségei éreztették erőnk határait és midőn a jelen és jövő egyhangúsága mutatkozik: az élet folyása gyorsulni látszik és ahhoz az érzéshez, hogy a mult csak álom, egy másik és még fájdalmasabb társul: az, hogy maga a jelen is csak álom. Azok számára pedig, a kik az organikus élet megmásíthatatlanságától: a restségtől, a társadalmi étellel járó kötelezettségektől és az élethivatás-

tól nem tudnak elszakítani néhány órát az elmékedés számára, még ez az álom is bizonyos fájdalmas passivitást tartalmaz. Mint foglyok ragadtatnak tova gyorsvonaton, akaratok ellenére.

A bölcs is ép oly gyorsan száguld tova, mint ők, de számot vetett az ellentállás hiábavalóságával s belenyugodván abba, a mit elkerülni nem tud, fölébük emelkedett és a pályának legalább a hosszú pálya látszatát akarja megadni. Ezt úgy éri el, hogy nem engedi a multat nyom nélkül eltűnni. Tudja, hogy azokra nézve, a kiknek pályája nyomot nem hagy hátra, az az érzés, hogy életünk valóság hijjával lévő üres ábrándkép, tűrhetetlenné válik. Tudja, hogy a resteknél, a „világfiaknál“, a köznapi államférfiaknál, a kiknek életét a hétköznapi gondok és meddő erőlködések megkeserítik, egyszóval mindazoknál, kiknek munkálkodása kézzelfogható eredményt nem mutat fel, ez az érzés kimaradhatatlan.

De ezt a valóban lesújtó érzést nem kerülhetjük el másképp, csak úgy, ha egész lényünket valamely nagy eszmének szolgálatába állítjuk, a melyet lassanként erőfeszítéseinkkel megvalósítunk. Ekkor azután egy ellentétes érzelem fog el bennünket, az élet valóságának érzete. Ez az érzés, a mely már a földmívelőnél is, kinek minden munkája nyomot hagy, nagyon élénk, a maga társadalmi hivatásától áthatott írónál éri el kifejlődésének legnagyobb fokát. Kézzelfogható sikereit mindenik nap már előre gyarapítja. Sőt élete munkáival részben azonossá lesz és annak igaz realitásából kap valamit. Azért mondhatjuk azután, hogy a munkás ember élete egészen más értelemben véve mély és tartalmas, mint a resté. A mindennapi restség megfoszt minket létünk átérzésétől és azt hiú,

gyarló álommal pótolja. Csak a jó kedvvel végzett, csöndes és sikeres munka adja meg az élet igazi ízét. Azt az érzést, hogy „élünk“, egyedül a munka tudja szabályozni és megszokottá tenni; megtízszerezi az élet örömét. De a rest ezt nem ismeri.

Ha a szellemi munkás élete nem volna természet-től fogva gazdag boldog órákban, s ha az nem volna bőséges forrás, melyből a munkás élet örömei gazdagon bugyognak, a rest életnek még mindig az ellentéte maradna. Már annál a ténynél fogva, hogy a munkás ember a kellemetlenségektől, kicsinyes gondoktól, a restek komor unalmától megmenekszik, élete mindenekfölött irigylésreméltó. „Maer-ben való tartózkodásom alatt egészségem megromlott és én botrányosan lusta voltam; ekkor szereztem azt a tapasztalatot, hogy semmi sem tűrhetlenebb, mint a lustaság“.¹ „Ha a katona vagy földműves fáradtság miatt panaszkodik, kárhoztassuk semmittevésre“, mondja Pascal. Csakugyan, a rest önsanyargató, önmagának hóhérja és a test és lélek abszolút restsége csakhamar súlyos, kínos unalmat szül. Ez a súlyos és kínos unalom sok gazdag embert megejt, a kiket a vagyon a munka hasznos szükségességétől megszabadít és a kiknek tartósabb feladatot elvállalni bátorságuk nincsen. Gyötri őket a spleen, elteltségüket mindenhová magukkal viszik, vagy érzéki gyönyörökben keresnek szórakozást, mely azután a túlteltség folytán megkét-szerezi szenvedéseiket.

De az abszolút henyélés ritka és a mint a példaszó mondja, „az ördögnek van rá gondja, hogy dolgot adjon azoknak, a kiknek nincsen“. Ha a szellem-

¹ Journal de Darwin. 1839 aug.

nek nincs magasabb elfoglaltsága, csakhamar a kicsinyes bajok töltik el azt. Kinek nincs mit tennie, ideje kerül arra, hogy apró kellemetlenségein rágódjék. Ez a töprengés nem táplálja, de rombolja a szellemet. Ha az érzelmek erejét nem szabályozzuk csatornák által, természetünknek magasabb régióiba nem tud majd szétáradni, hogy azt megtermékenyítse; így azután az állatiasság mélyén terjed szét és ott eliszaposodik. Az önzésen ejtett apró sebek elkeserítenek minket, az élet elkerülhetetlen kellemetlenségei megmérgezik napjainkat, megzavarják álmainkat. Közelről nézve, a magas állású férfiú nyugalma épen nem irigylésreméltó! Még a szórakozása is robotszámba megy; nincs íze, nincs sava annak, mert az ember szórakozása a munkásságtól elválaszthatatlan. A restség még a testre is visszahat és a bágyadtság, elpuhultság által, a mit a táplálkozás és fölszívódás folyamataiba bevisz, aláássa az egészséget. A mi a szellemet illeti, jellemzi azt ebben az állapotban az ingadozó, meddő, bágyasztó elfoglultság. Erőtéljes köznapi kifejezéssel élve, a szellem önmagán rágódik. A mi az akaratot illeti, alig szükséges arra emlékeztetni, mily sajnálatos gyorsan lelohad az a lusta embernél; minden erőkifejtés fájdalmat okoz neki, elannyira, hogy már ott is szenved, a hol a dolgos ember a szenvedéseknek még a lehetőségét sem sejtí. Milyen más a dolgos ember! A munka, mint az erőkifejtésnek folytonos és tartós alakja, kitűnő eszköz az akarat nevelésére. És pedig minden más munka között leginkább áll ez a szellemi munkára nézve: mert a legtöbb kézimunka mellett a gondolat csaknem függetlenül csaponghat, míg ellenben a szellemi munka föltételezi egyszersmind a figyelem által úgy-

szólván lenyűgözött test engedelmességét, valamint a gondolatok és érzelmek vasfegyelmét. Ha a teljes odaadás nem a gondolat fölött gyakorolt diktátori zsarnokságban való kifáradás következtében jó létre, ha ügyelünk, hogy erőnkkel vissza ne éljünk, s ha úgy tudtunk vele gazdálkodni, hogy órák hosszan keresztül épségben megőrizhettük és hogy a munkára nem megfogyatkozott, hanem elegendő erőt tudunk fordítani, könnyen megszokjuk a lélekjelenletet, ezt a magunk fölött való éber ellenőrzést, — s minthogy a boldogság titka csupán abban rejlik, hogy saját gondolkozásunkat és érzelmeinket irányítani tudjuk, a munka által így közvetett úton megtaláljuk a bölcssek követ.

Sajnálatos különben, hogy a köznép, mely a nyelvet megalkotta, a „munka“ szóhoz a gondnak, a fáradtságnak, a fájdalomnak minden képzetét hozzákapcsolta, pedig a psychológiában nagyon is nyilvánvalóan ki van mutatva, hogy minden fáradtságra öröm következik, föltéve, hogy az erővesztés nem nagyobb annál, a mit a táplálkozási folyamat rendes és szabályos menete pótolni tud.¹ Montaigne az erényre nézve azt a megjegyzést teszi, hogy „a bölcsesség legkifejezőbb jele az állandó élvezés . . . állapota mindig derült . . . az erény nem egy kopár, szakadékos és hozzáférhetetlen hegycsúcsra van ültetve: a kik hozzáférkeztek, ellenkezőleg, egy termékeny, viruló, szép mezőben leltek rá . . . Ha ismerjük lelkehelyét, árnyas, lombos és illatos utakon juthatunk el

¹ E gondolat kifejtését és az arra vonatkozó szigorú bizonyítékokat illetőleg lásd: *Revue philosophique*, 1890. cikkemet: *Plaisir et douleur*.

hozzá . . . de mert nem keresték fel ezt a szép, dicső, szerelmetes, gyönyörűséges és egyszersmind bátor erényt, mely hivatott és engesztelhetetlen ellensége a rossz kedvnek, gondnak, a félelemnek és a kényszerűségnek . . . kitalálták ezt az ostoba, szomorú, bosszantó, fenyegető, veszekedő, otromba képet és egy félreeső sziklára helyezték tüskéknek közepette, mint rémképet az emberek félelmére“. ¹ A mit Montaigne az erényről mondott, ugyanazt mondhatta volna a szellemi munkáról is. Sohasem fogják az ifjakat eléggé felvilágosítani valódi természete felől, mely szinte „szép, dicső, a gondnak hivatott és engesztelhetetlen ellensége, virányos és gyönyörrel teljes“. Mert az a boldogság, melyet a munka nyújt, nem pusztán negatív öröm. Nemcsak azt akadályozza meg, hogy az élet ingerét elveszítse és hogy hiú álommá legyen; nemcsak azt akadályozza meg, hogy a lelket kellemetlenségek és apró-cseprő bajok töltsék el, hanem még önmagában véve is vonzó hatása folytán élő forrása a boldogságnak.

Általa magasan fölemelkedünk a köznapi tömeg fölé. A tökéletes egyenlőség és a szeretetreméltó meghittség lábain minden idők legnagyobb és legnemesebb szellemeinek társaságába vezet be minket. Ez által folytonosan megújítja számunkra a megelégedés forrásait. Míg a restnek *szüksége* van gyakran igen alant álló társaságra, csak hogy idejét eltöltse, addig a dolgos ember megelégszik önmagával. Mint-hogy a rest önmagát kielégíteni képtelen, másoktól való függésbe kerül, ezer olyan kötelezettség háramlik ez által reá, a milyent a dolgos ember nem ismer;

¹ Montaigne, Essais. I. 25.

úgy, hogy midőn azt mondjuk: „a munka maga a szabadság“, ez épen nem képes kifejezés. Epiktet a dolgokat két csoportra osztja: olyanokra, a melyek tőlünk függenek és olyanokra, a melyek nem függenek tőlünk. Megjegyzi, hogy az olyan dolgok hajhászása, a melyek nem tőlünk függenek, szüli legnagyobbbész kudarczainkat és szenvedéseinket. Nos tehát, a míg a rest boldogsága egyedül másoktól függ, a munkához szokott ember legnagyobb örömét önmagában találja fel.

Sőt a napok egymásutánja, mely a rest számára csak a kor és egy meddő élet mulását jelzi, lassan bár, de biztosan gazdagítja a szorgalmas tanuló tudásának kincses házát és a mint bizonyos növények növését esténként meg tudjuk határozni, úgy a munkában eltöltött minden hét után képességeinek megnövekedett erejét fogja érezni. Ezek a lassú, de szünet nélkül való növekedések a szellemi erő igen magas fokára emelik őt. És mert az erkölcsi nagyság után semmi sem ragyog úgy, mint a művelt szellem, mialatt a rest haladó korával mind jobban elbutul, a munkás ember évről-évre gyarapodni látja tekintélyét azok között, a kik körülötte élnek.

De mi történik még? Az, hogy az aggság megfosztatván lassankint minden érzéki örömtől, a tisztán önzők számára viszonzás fejében a legkegyetlenebb csalódásokat tartogatja, de megsokszorozza azoknak életörömeit, a kiket széles emberi műveltség gazdagított. Az igazi boldogság forrásai közül egy sem apad ki az évek mulásával. A tudományok, művészetek, a természet és az emberiség iránt való érdeklődésünk sem csökken. Épen ellenkezőleg. Semmi sem találóbb Quinet szavainál: „Midőn az öregség bekö-

szöntött, távolról sem találtam azt olyan keserűnek, a milyennek azt mondják. Azokat az éveket, a melyeket előre a nyomorúság és siralom a csúcspontjának hirdettek nekem, verőfényesebbek voltak, mint az ifjúság évei . . . Egy jeges, sivár, keskeny, ködülte hegycsúcsra voltam elkészülve; pedig széles látóhatárt találtam magam körül, mint a milyen még sohasem tárult szemeim elé. Tisztábban láttam bele önmagamba és minden dologba . . .” Megjegyzi még: „Azt állítják, hogy az élet folyásával az érzelmek eltompulnak. Tisztán érzem, hogy ha száz évig élnék is, sohasem szoknám meg azt, a mi engem ma felháborít”.¹

Így tehát a szellemi munkás élete a legboldogabb élet a világon. Nem foszt meg semmi igaz örömtől. Egyedül ez adja meg nekünk azt az érzetet, hogy életünk tényleges valóság: elüzi azt a fájdalmas képet, melytől a rest szabadulni nem tud, hogy t. i. az élet tartalom nélkül való álom. Kiragad minket abból a nyomorúságos gondolat-rabszolgaságból, mely a tétlen emberből a külső körülmények által hányt-vetett játékszert csinál; megakadályozza, hogy a szellem kicsinyes gondokon vagy alacsony gondolatokon töprengjen. Ezeket a közvetett jótéteményeket a munkás élet még többel is tetézi: megerősíti az akaratot, minden tartós boldogság forrását, a világosság városának polgáraivá avat minket, melyben az emberiség elitje lakik és végezetül szeretet- és tisztelettől környezett boldog öregséget biztosít számunkra. Kerülő úton, a szellem és a lélek emelkedettebb gyönyörein kívül, pazarul megadja a hiúságnak is a legédesebb

¹ L'esprit nouveau. VII. könyv, II. fejezet.

elégtételét, mely a kivivott tekintélyben és a felsőbb-ség érzetében áll. Azt az elégtételt tehát, a melyet a közepszerűségek pompájuk fitogtatásában, vagyokban, méltóságaikban, politikai befolyásukban keresnek, sokszor a nélkül, hogy feltalálnák, — pedig milyen tökéletlen, kétes az mindig! — a munkás ember megtalálja a nélkül, hogy keresné, még pedig mint ráadást, hogy jól kiteljék a mérték, a mivel a magasabb gyönyörök gazdag aratása között a dolgok mélyén rejlő igazságos törvények őt elhalmozzák.

II.

Világos, hogy a föntebbi elmélkedések még pedig úgy a „romboló“, mint a jó szándék megszilárdítására szolgáló elmélkedések, csupán vázlatok lehetnek. Még pedig nagyon tökéletlen vázlatok, a melyeket tulajdon tapasztalataival, elmélkedéseivel és olvasmányaival¹ kinek-kinek ki kell egészítenie. A lényeges pont az ilyen szemlélődésekben az, hogy sohase haladjunk el könnyedén olyan gondolat, olyan érzelem mellett, mely a tétlen élet iránt való ellenszenvet megerősíteni, vagy a jó akaratnak lendületet adni alkalmas. A mint föntebb mondtuk, kell, hogy minden megfontolás lassankint „szűrődjék“ át a lélekbe, hatoljon

¹ A szerző az akarat neveléséről szóló kézi könyvét a leg-hasznosabb munkának tartja, a mit valaha csak írni fog, szóval: legfőbb munkájának. Azért azt még hosszú éveken át továbbra is a műhelyben szándékozik tartani, hogy azt kiegészítse, átdolgozza . . . Ezzel azt akarja mondani, hogy köszönettel fogad mindenféle közleményt, a melyet e tárgyra vonatkozólag, melyet annyira szíven visel, hozzá eljuttatnak.

le annak mélyére és keltsen ott élénk ellenszenvet vagy rokonérzést.

Eddigelé különösen belső segédeszközeinket tanulmányoztuk. Hátra van még, hogy egy pillantást vessünk a külvilágra, a legáltalánosabb értelemben vett „környezetre“ és hogy közelről megvizsgáljuk azokat a segítségeket, a melyeket az ifjú, ki akaratának nevelését tökéletesbíteni szándékozik, abban feltalálhat.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A környezet segélyforrásai.

ELSŐ FEJEZET.

A közvélemény, a tanárok, stb.

I.

Eddigélé az *akarat nevelésének* kérdését úgy kellett tanulmányoznunk, mintha tisztán egyéni források állanának rendelkezésünkre, mintha el volnánk szigetelve és a társadalom semmiféle segítségére sem számíthatnánk.

De nagyon világos, hogy ha ily módon pusztán a magunk erejére volnánk hagyatva, csakhamar letennők a fegyvert és az önfegyelmzés sikerére való hosszas várakozásban bátorságunkat veszítve, kiállnánk a sorból; mert ha az akaratunk tökéletesítésére való törekvésünknek szükségképen saját belső erkölcsi erőnkéből kell erednie, úgy ennek a törekvésnek nagyon hatalmas sociális érzések támogatására van szüksége.

A valóságban sohasem állunk egyedül és nem vagyunk csak a saját segélyforrásainkra utalva: családunk, közvetlen környezetünk, falucskánk vagy városkánk emberei törekvéseinket tetszésnyilvánításaikkal, megkétszerezett szeretettel és rokonérzéssel támo-

gatják, nem is számítva a nagyközönség tetszésnyilvánításait, midőn fényes sikerekről van szó.

Semmi nagy a világon nem jó létre hosszú erőfeszítések nélkül és nincs olyan erőfeszítés, mely hónapokon és éveken át a tetterőnek a közvélemény által való eme felvillanyozása nélkül fenn tudná magát tartani. Sőt még azok is, a kik nyíltan elvetik a hagyományos felfogásokat, a lelkes kisebbség meleg rokonérzéséből meritik azt a bátorságot, a melylyel a többséggel szembeszállnak. De egy osztatlanul általános véleménynek egyedül ellentállni és pedig hosszú éveken át, már emberfölötti munka lenne, a melyre példát nem ismerek.

Bain *Mill*-lel a tetterőről beszélgetve, úgy nyilatkozott, hogy annak két lényeges forrása vagy a természettől fogva duzzadó erő, vagy épen a serkentés. Mill ezt válaszolta:

„There: stimulation is what poeple never sufficiently allow for.¹ Csakugyan, a közvélemény erőteljes serkentő és ha senki és semmi nem áll vele szembe, hatalma csodásan nagy lehet, hatása már nem is fokozható. Athénben a testi erő és a tudományos szellem iránt való osztatlan csodálat a terület kicsinysége mellett is az athletáknak, költőknek és bölcseknek a leggazdagabb termését érlelte meg, a melyet valamely ország valaha learathatott. Lacedemoniában a közdicséret után való vágy egy rendkívül tetterős fajt nevelt. Ismeretes az az egészen valószínű története annak a spártai gyermeknek, a kit rajtakaptak, a mint rókát lopott; a ruhája alá rejté azt, és tűrte, hogy kegyetlenül összemar-

¹ John Stuart Mill, a Criticism, by A. Bain London, Longmans. 1882. 149. lap.

czangolja, gyomrát feltépje, de titkát még sem árulta el. Nehogy azt mondják, hogy ez csak kivételes nép volt, mert hiszen az emberfaj legalacsonyabb fokán álló vörösbőrűek csak hogy ellenségeiket megszegyenlítsék, a legkegyetlenebb kínzást is elszenvedik, és hogy sok gonosztevő attól való félelmében, hogy gyávanak látják, stoikus nyugalommal lép a vérpadra. És a mai modern társadalomban korántsem azért, hogy függetlenségre és biztosságra tegyenek szert, hanem hogy pompázhassanak és hogy külszint nyerjenek, csak hogy másokat sárral dobálhassanak, ostoba hiúságukat kirakatba tehessék: egy egész csapat kereskedő, bankár, iparos a legsilányabb foglalkozásra adja fejét. Csaknem minden ember a dolgokat azon érték után ítéli meg, a melyet azoknak a közvélemény adott. És a közvélemény sajkánknak nemcsak a vitorláit dagasztja, de még a kormányát is igazgatja, még utunk megválasztásától is eltilt és pusztáu passiv szerepre kárhoztat.

A közvélemény ezen hatalmának reánk való hatása oly nagy, hogy a nemtetszés jeleit még azoktól az ismeretlen, sőt olyan személyektől sem tudjuk eltűrni, a kiket alapos okunk volna megvetni. Hogy az ifjakat egy idegen egyén jelenléte mily csodatettekre indítja, minden tornatanár tudja. Az uszodában, a jégen vakmerőségünket megkettőztetjük, ha érezzük, hogy figyelnek ránk. Ha pedig másoknak fölöttünk való teljhatalmát meg akarjuk ismerni, képzeljük csak el azt a szégyent, a melyet el kellene szenvednünk akkor, ha koldúsnak öltözve egy városon mennénk keresztül, akár csak olyan városon is a hol eddig sohasem voltunk, vagy még inkább, ha saját utcánkon nevetséges öltözetben kellene végig haladnunk. Ama

hölgynek a szenvedése, a kinek divatját multa ruhában kell járnia, mutatja nekünk azt a mértéket, a melylyel a mások véleménye reánk nehezedik. Tisztán emlékszem arra a kínos pironkodásra, a melyet ez előtt húsz évvel éreztem, a midőn még nagyon fiatalon iskolába jártam, s egyszer olyan ruhában kellett sétára mennem, melynek könyökén egy kicsiny kis foltocska volt, melyet kétségen kívül egyedül csak én vettem észre!

Nos, ezt az ijesztő zsarnokságot, a melylyel a társadalom még a legkisebb cselekedetünket is befolyásolja, nem akarják célirányosan a jó érdekében fölhasználni. Ez az erő használatlanul vész el.

A középiskolákban sokat szenved a gyermek tanuló-társai, tanítói és szülei véleményének súlya alatt, mert ezeknek a különböző erőknek egy közös találkozó pontjuk van. Mégis, ezek az erők csak a szellemi munkát illetőleg hathatósak és a pajtások még e tekintetben is tévesen ítélnék. Bizonyos megvetést éreznek a középszerű tehetségű „magolók“ iránt. A könnyű, hogy úgy mondjuk fényes sikerek, a melyek a talaj termékenysége folytán önként támadnak, csábitgatja őket. A gyermekeknél fölleljük nevelés-rendszerünk főhibáját, mely az akarat művelését a szellem műveléseért föláldozza. De nagyjában a szülők, a tanárok és tanulók három különféle véleménye egy egységes irányú széles folyamban egyesül. A középiskolákban is tehát csodagyermeket nevelünk, a kik azután magukra hagyatva, nem tudnak tenni semmit.

Sőt ez a felfogás minden héten kézzelfogható jelekben tisztán mutatkozik, úgy mint: az iskolai feladványok sikere szerint nyert ülőhelyekben, az érdemjegyeknek az iskolában való felolvasásában, a tanár

feddésében vagy dicséretében a tanuló társak előtt. Nagyon is sokszor hivatkozunk az önző érzelmekre, a becsvágyra az elismerés után való vágyra, és nem elégszer a személyes kötelességérzetre. Nem hívjuk föl elégszer a figyelmet arra az élénk gyönyörre, melyet a meggyarapodott szellemi erő érzése szerez, nem hívjuk föl az öntökéletesítés örömére, nem arra a sokféle kárpótlásra, a melyet a munka akár önmaga által közvetetlenül, akár következményeiben nyújt. A tanulót, hogy úgy mondjuk, parafa-övbe bujtatjuk, a helyett, hogy szabadúszásra tanítanók meg; ez pedig annyival is inkább káros, mert az egyetemre kerülve, teljesen magára van hagyatva. A tanár nagyon magasán áll fölötte, a szülők pedig nagyon messze vannak tőle. Nincs más, a mi a tanulóra hasson, mint a jövő eszméje; nagyon elmosódott kép, a melyet különben is a nagyobb fáradtság nélkül czélhoz ért elődök példája végkép határozatlanná tesz. A vizsgálat közeledése pillanatnyi erőfeszítésekre indít, a melyek azonban mindig rendszer nélkül valók, és a melyeket inkább mesterséges tömésnek, semmint egészséges táplálkozásnak mondhatunk.

A tanulót kívülről társainak véleménye támogathatná. Sajnos, hogy — a mint már láttuk — a mit ez a vélemény dicsőít, vagy a mit dicsőíteni látszik, minden más, csak nem a munka. Ha az ifjúnak a jóra való törekvésében a többi ifjú elismerésében rejlő serkentésére lenne szüksége, azt csakis egy kicsiny, a tömegből gondosan kiválasztott csapattól remélhetné. Az a tanuló, a ki arra határozza el magát, hogy életét másra és nem Béranger dalainak vagy Alfred de Musset költeményeinek megvalósítására szánja, ha akar, könnyen talál, sőt teremthet tervének meg-

felelő környezetet. Számos ifjú hagyja el a középiskolát nagyratörő tervekkel. Hanem a mint Mill¹ megjegyzi: „A nemes érzelmek iránt való hajlam sok természetben törékeny, kedvezőtlen befolyás alatt könnyen hervadó növény . . . az ifjak nagy többségénél ez a növény könnyen elhal, ha foglalkozásuk és az a társadalom, a melybe a sors őket dobta, nemes képességeik gyakorlására nem kedvező . . . az emberek elvesztik nemes törekvésüket, mint a hogy elvesztik szellemi izlésüket, mert nincs idejük vagy kedvük annak művelésére és alacsony örömeknek dobják oda magukat, nem mintha azokat többre becsülnék, hanem azért, mert csak ezek azok, a miket könnyen elérhetnek és a miket egyszersmind megszerezni képesek.”

A tanulók nagy tömegének alacsony erkölcsi állapotából származó nehézségek legjobb megoldása az lenne, ha az, a kinek emelkedettebb szempontjai vannak, három vagy négy társából egy kis csoportot alakítana, melyet a közös törekvés egyesítne.

A felsőbb iskolák tanárainak itt e pontnál mérhetetlen fontosságú szerep jutna, ha feladatuk és a tanulók előtt való tekintélyük nagyságának tudatára ébrednének. Sajnos, hogy a felsőbb oktatás célja tekintetében fennforgó tévedések legtöbbjüket megakadályozzák abban, hogy kötelességeikkel számot vessenek. Minduntalan ismétlik,² hogy a felsőbb iskolák tanárainak szerepe lényegesen különbözik a középiskolák tanáraiétól. Ez utóbbi első sorban is nevelő. Az előbbi

¹ Utilitarisme, ford. Le Monnier, Alcan, II. fej.

² És Fouillée a klasszikus középiskolai oktatásról írott oly csodálatra méltó művében ezeket a felületes szempontokat maga is elfogadta.

pedig tudós. Az utóbbi feladata, hogy a gyermek lelkére hasson és ha tudja, idomítsa; az előbbié a kutató zavartalan közömbössége, kinek nincs más gondja, mint az igazság.

Nos ez az állítás szörnyűség, sem több, sem kevesebb. Először is elfogadhatatlan pontokat mint elfogadottakat állítanak fel. Mindenekelőtt feltételezik, hogy a felsőbb iskolák tanárának csak a tudományt illetőleg van kötelessége. Ez az állítás elfogadható volna, ha az a tanár csupán tudományából és felfedezéseiből élne, és ha csakis a laboratóriumára vagy dolgozó-szobájára lenne utalva.

De másképp áll a dolog. Habár egyetemi tanár is valaki, mégis minden hónapban az állampénztár elé áll. Ez a rövidesen végbemenő és évente csak tizenkét-szer ismétlődő művelet elegendő azonban arra, hogy a tudós álláspontját mindenekelőtt a tanító álláspontjává alakítsa át, a kinek nem csupán a tudománynyal, hanem a tanulókkal szemben is vannak kötelességei.

Hogy ezekről a kötelességekről számot adjunk magunknak, szükséges, hogy a tanuló lelkiállapotát, midőn az a felsőbb iskolába lép, tanulmányozzuk. E tanulmány anyagát a részrehajlatlan magábaszállás szolgáltatja; továbbá régibb iskolatársaknak levélben megírt panaszai, tényleges tanulóknak olyan társaikhoz intézett válasza, a kik beleegyezésükkel nekik, bár ügyesen eltitkolt, de valóságos kérdőíveket küldöttek, végül diák-intimitások, a melyek akár közvetlenül és barátilag idéztettek föl, akár valamely kiszalasztott vallomásból vétettek, akár ártatlanul néhány jellemző szóban árultattak el valamely éber megfigyelő előtt.

Ez a lelkiállapot nagy vonásokban ilyen: az első hetekben a tanuló olyan ittasságot érez, mely hasonló

ahhoz a fogolyéhoz, a ki visszanyerte szabadságát. Bizonyos értelemben ez negatív állapot; minden nyügtől való megszabadulás érzete. Csaknem egyértelműleg érzik annak szükségét, hogy önmagukat e szabadság felől zajongás, a korcsmákban és máshol a késő éjszakába nyúló hosszas kimaradások által meggyőzzék. Milyen dicsőség, midőn másnap azzal kérkedhetünk, hogy hajnali két órakor mentünk haza! . . . A középszerűségek és az akaratgyöngék legnagyobb része ezt az ostoba, fárasztó, meddő életet az egész időn át folytatni fogja. A nemesebb természetűek csakhamar magukhoz térnek. Továbbá a pénz hiánya csakhamar arra kényszeríti a szegény tanulókat, hogy életmódjukon változtassanak és hogy lusta társaikkal szakítsanak. És ezen áldásos kényszer alatt ébred fel sok akaratgyöngő jó lélekben egy magasabb élet után való vágy. A tanulóknak ez a két csoportja az, a mely tanáraik érdeklődésére érdemes és hála Istennek, vigasztaló képet nyújt.

Ha egyszer azután a szabadság megszokása az első idők bohó ittasságát eloszlatja és ha az ifjak magukba szállnak, csaknem valamennyien érzik, hogy kegyetlenül magukra vannak hagyva. Sokan közülük tisztán látják, mijök hiányzik. Ebben a korban az erkölcsös életben való szoros kötelék szükségének érzete oly égető, hogy ösztönszerűleg barátokat keresnek, a kikben a magukéhoz hasonló törekvéseket megtalálják. Ilyen csoportokat könnyen lehetne alakítani, mint a hogy mondtuk is, ha minden ifjú elszántan, lelkéből, föllázadna a környezet véleményének zsarnoksága ellen, mely arra kényszeríti, hogy olyannak lássák őket, a milyennek pedig teljes törekvésük szerint dehogy akarnak lenni. Hányan vannak, a kik

félelemből és erkölcsi bátorság hiányában ismétlik azokat a hagyományos szólásformákat, a melyekről pedig érzik, hogy hazugok; közepes életfelfogással tetszelegnek, mely nincs meg náluk, durvaságot fitogtatnak, mely kezdetben nem illik nekik, de a melyet később, sajnos, megszoknak.

Csakhogy az egyvívásúake csoportjai nem megfelelőek, hacsak nem akad köztük egy társuk, a kinek erkölcsi értéke határozottan kiemelkedik, a mi pedig ebben a korban nem igen lehetséges. Valami magasabb támogatás és felülről jövő személyes elismerés szüksége lesz érezhető. A katolikus egyház ezt az oly emberi szükségetet lelki-vezetők által elégíti ki. Itt azonban, nincs meg ez: az elhagyatottság tökéletes. A mikor pedig látjuk, mennyi bámulattal vannak eltelve a tanulók azon tanáraik iránt, a kiket becsülnek, a midőn érezzük a bennük való hit erejét, a melyre azok tehetségük folytán érdemesek, csak mély szomorúság foghat el bennünket, ha arra gondolunk, hogy ezt az érzelmet nem használják föl. A tanár alig ismeri növendékeit, előéletükről, családjukról, vágyaikról, törekvéseikről, a jövőről való álmódzásaikról nem tud semmit. Ha tudnák, mily hatással lehet egy bátorító szó, egy jó tanács, sőt egy baráti feddés, a huszadik életév ezen áldott óráiban! Ha a tudomány-egyetem a maga felsőbb erkölcsi kulturájával, mély tudományosságával a katolikus egyháztól kölcsön venné mindazt, a mit az emberi szív bámulatos ismerete sugallt bele ebbe a csodás intézménybe, a tudomány-egyetem gáncs és minden lehető versenytárs nélkül uralkodnék az ifjúság lelkén. Ha meggondoljuk, hogy Fichte és a német tanárok a psychológiában való járatlanságuk mellett is, egyedül felfogásuknak tökéletes összehatása és növendékeikre

egyénenkint való személyes befolyásuk által hozzájárulhattak Németország nagyságához, szomorúság fog el, látva, hogy mi nem teszünk semmit, ámbár a mi ifjainkkal tizszerte hatalmasabb mozgalmakat lehetne indítani! Nézzük csak, mi történt Franciaországban és mit vitt végbe egy tetterős ember, a ki a maga elé tűzött czéllal tisztában volt. Elsőben is a tanulókat tudta csoportosítani.

Majd pedig, midőn néhány csoport már meg volt alakítva, elég volt világos szavakkal kifejezni, hogy Franciaország ifjúságának mily nemzetközi feladatot kellene maga elé tűznie, és ezek a határozott kijelentések olyan ember ajkairól, a kit az ifjak szerettek, mint valami óriás delejvas, egy irányba tereltek azokat a különféle erőket, a melyek eddig anarchiában voltak és ellentétes irányban működven, egymást lerontották. Nos tehát, ha azt, a mit Lavissee egy bizonyos, meghatározott pontra nézve és a tanulók összességeért megtett, kiválasztott növendékeinek meghitt körében minden tanár megtenné, az elért eredmény minden várakozást meghaladna. A tanítókar az országban megteremthetné azt az arisztokrátiát, a melyről föntebb szó volt, t. i. a minden magasabb feladatra megedzett jellemek arisztokrátiáját.

II.

A második elfogadhatatlan pont, a melyet a közönséges felfogás a felsőbb oktatásra nézve felállít, az, hogy az emlékezőtehetség és a tudomány egy és ugyanaz. A tanulók panaszkodnak a rettenetes halmoz emészthetetlen anyag miatt, a melyet föl kell dolgozniok és panaszkodnak még azon is, hogy a jó munka módszerében járatlanok. Mindkét panasz össze-

függésben van egymással. Ha a tanulónak nincs jó munkamódszere, az a tanulmányok helytelen szervezetére mutat. Úgy látszik, mintha sarkigazság gyanánt fogadták volna el azt, hogy a tanuló a felsőbb iskolák porát lerázva, nem dolgozik többet. Ebből az következik, hogy addig, a míg hatalmunkban tartjuk őt, azon kell lennünk, hogy mint valami „tölcsérbe“, minden fogalmat, a mit csak lehetséges, bele öntsünk. Emlékezőtehetségétől emberfölötti erőfeszítést követelünk. E módszernek az eredménye persze elriasztó: az ifjak legnagyobb részének örökre elveszszük kedvét a munkától. Ily módon különben azt a hamis felfogást keltjük benne, hogy mindaz, a mit tanulunk, emlékezetünkben meg is marad! Mintha bizony nem az maradna meg csupán, a mi gyakran ismétlődik és mintha a gyakori ismétlés egy egész borzalmat keltő encyclopeadiára kiterjedhetne!

Egyébiránt czéltalan, hogy a felsőbb oktatásnak hiányait, a melyeket a vizsgálat rosszul felfogott követelményei okoztak, pontról-pontra megvitassuk. Elég az egész rendszer kulcsát megtalálni. Ez a kulcs az a téves felfogás, a melyet a tudomány természete, a tudományos szellem értéke, a „kutató“ lényeges tulajdonságai és a tudománynak a tanulókra való átvitele felől táplálunk. Németország sokat ártott nekünk azzal, hogy e pontokra nézve fennforgó téves felfogását közölte velünk: nem, az emlékezet megtöltése még nem maga a tudomány! Nem sok hijja, hogy a tudomány egyszerűen tagadása ennek. Ez a szó: „tudomány“, mindjárt a fölhalmozott tudás gondolatát kelti fel bennünk, pedig egy merész, erős és eredetiséggel teljes szellemnek a képét kellene felidézni, a mely azonban végtelenül előrelátó az igazság meg-

állapításában. A legtöbb elsőrangú tudós, vagy nagy feltaláló, egyszersmind jóval tudatlanabb tanítványainál. Igazi tudósok csakis úgy lehetnek, ha felvilágosodott szellemük van és minden felfedezésnek föltétele a szellemnek mindenekfölött a kiszabott irányban való fáradhatatlan előre törése. Már idéztük (I. 2.) Newton híres válaszát, a midőn eredményes rendszerének titkát tudakolták. Utaltunk Darwinra, ki mellőzött minden olyan olvasmányt, a mely nem állott vonatkozásban elmélkedéseinek tárgyával, és közel harmincz éven át tudományszomjas szellemét rá tudta irányítani mindazon dolgokra, a melyek mint élő sejtek alkalmasak voltak arra, hogy abba az organizmusba fölvétessenek, mely az ő rendszere volt. Az elmélkedésnek végtelenül tartós és átható ereje, a mindig éber kritikus szellem, ime, a mi a tudóst teszi. És e türelem és teljesen egy cél felé irányított figyelem elérésére szükséges a szenvedélyes igazságszeretet és a tartós lelkesültség.

Az emlékezetbe vésés ellenben a szellem megterhelésére törekszik. Kicsiny dolgok halmaza megterheli az emlékezőtehetséget; egy nagy szellem lehetőleg sok dolgot biz jegyzőkönyvére, az a dicsőség, hogy valaki élő szótár legyen, nem csábítja őt; kutatásainak uralkodó eszméit iparkodik kiválasztani, szigorú kritikának veti őket alá, és ha a próbát sokáig kibírták, magáéinak fogadja és engedi, hogy lassanként megerősödjenek; *megszereti* és így életre keltvén őket, nem lesznek többé az agyban holt, passiv eszmék, hanem aktív, szívós erők. Ettől kezdve a gondolat, a melyet a tények tanulmányozása keltett fel, most már maga fogja *szervezni* a tényeket. Mint a hogy a mágnes vonzza a vasresze-

léket és szabályos alakzatokba sorakoztatja azt, a gondolat is rendet teremt a rendetlenségben, műremeket alkot az össze-visszaságból és épületet az összehordott anyagból. A látszólag fontosság nélkül való tények teljes világosságra jutnak, a hátráltató tények a sutba kerülnek. Az olyan szerencsés ember, a kinek ilyen kellően igazolt gondolatai vannak, a melyek a tények hatalmas szervezésének activ eszközei lehetnek, az az ember nagy ember.

A tudós értéke tehát nem arányos a fölhalmozott adatok tömegével. De egyenes arányban áll a kutatószellem energiájával, és ha szabad így mondani, a véletlennel szemben, állandó szigorú kritika ellenőrzése alatt. A tények *száma* semmi; *minőségüktől* függ minden; ez az, a mit a felsőbb oktatásban figyelmen kívül szoktunk hagyni; ott az ítélőképesség erejét és a merész, de egyszersmind előrelátó szellemet nem fejlesztik. Az ifjakat egyenlőtlen értékű fogalmakkal terhelik meg, csak az emlékezőtehetségüket művelik, úgy hogy elfelejtik a lényeget — ne féljünk a tulságig vitt ismétléstől — t. i. a független kutató szellemet, mely módszeres kételkedéssel párosul.

Jegyezzük meg, hogy a dolgok mai állapotában a vizsgálat nagyon meg van könnyítve úgy a tanulókra, mint a tanárookra nézve. Az elsőnek elég, ha szorgalmasan „magol,” hogy a tanulás látszatát keltse. A mi a censort illeti, neki jóval könnyebb megállapítani, hogy a növendék tudja ezt, tudja amazt és még amazt, mint a jelölt szellemi értékéről ítéletet mondani. A vizsgálatból sorsjáték lesz. Vizsgáljuk csak meg ezeket az állításokat az orvosi szak első évfolyamának rettenetes tananyagára, a természettudományok és a történelem bölcsészet-doktori vizsgálataira vonat-

kozólag, nem is szólva az egyéb tudományos képesítés leg többjéről és tisztán fogjuk látni azt a végzetes törekvést, a melylyel a felsőbb oktatást az emlékezőtehetség művelésévé alakítják át.¹

Nos, tehát tudják meg a tanárok: a mi a tanításukban legjobb, az semmiesetre sem az ő előadásuk. Ezek magukban okvetlenül csak töredékek, s nem lévén összefüggésben a többi előadásokkal, nem sokat használnak. S a világ legszebb előadásai az iskolából való kilépés idején (vagy még előbb is) nem érnek föl a tanulónak néhány órai becsületes önmunkásságával. A mik a felsőbb oktatás értékét teszik, azok a gyakorlati munkák, a tanulónak a mesterrel való érintkezése. Már azzal, hogy a mester ott van, a munka lehetőségét bizonyítja. Ő maga az élő, konkrét, kézzelfogható és tiszteletreméltó példa arra, mivé lehetünk, ha dolgozunk. Hát még beszélgetései, serkentései, vallomásai, félig-meddig bizalmas beismerései a módszerre nézve, s a mi még több ennél, a laboratórium-ban látott példa; a mi még ennél is több, a fölbátorított tanítvány bizalmas megnyilvánulása, önálló munkára való serkentése, semináriumi felolvasások társai előtt, az olvasott könyveknek világos, egyszerű ismertetése, mindez a mester jóakarató ellenőrzése alatt, ezek ime, azok a dolgok, a mik a tanítást sikerre vezé-

¹ Szeretnék látni olyan jó érzékű embert, a ki felháborodás nélkül tudná olvasni azokat a kérdéseket, a melyeket a Polytechnikumba, s a Saint-Cyr-be magukat fölvétetni szándékozó jelöltekhez intéznek. Ha ezen iskoláktól minden értékes szellemet el akarnának riasztani, nem lehetne másként tenni. Még a hadi-iskola is a gondolkozás munkája helyett, a túlzott emlékezetbeli erő kifejtést kívánja. V. ö. Nouvelle Revue: La mission sociale de l'officier, 1893. július 1. és 15. sz.

tik. Minél csillogóbb valamely tanár, minél jobban el van ragadtatva saját szavaitól, minél inkább előtérbe lép, annál kevésbé bízna reá ifjakat; ezeket, mint a hogy Montaigne ¹ mondja, mintegy „*maga előtt kell jártatnia*.” Nem tanuljuk meg többé a munka művészetét és tudományos szellemben nem érünk el többé igazi haladást a mester tanításai által, mint a hogy nem lettünk ügyesebbek a testgyakorlásban a czirkuszi előadás után.

Látjuk tehát, hogy a tanuló által érzett két lényeges szükségnek: az erkölcsi irány és a munkába való módszeres bevezetés szükségességének közös orvossága van: a tanároknak a tanulóval való bizalmas érintkezése. E mellett maga a tanár is elnyeri jutalmát, mert fölébresztvén növendékeiben a tudomány-szomjat, egyúttal a magáét is fokozza; másrészt könnyen meg fog győződni arról, hogy valamennyi nagy gondolatot, mely valaha e világot bejárta, nem az ismereteknek, hanem igenis, az igazság iránt vagy valamely nagy dolog iránt való izzó szeretetnek és a munka helyes módszerének a közlése hozza létre; azaz, igazi hatás csak az embernek emberrel, a léleknek a lélekkel való érintkezése útján érhető el. Így közölte Sokrates a maga módszerét és az igazság iránt való lelkesedését Platóval. Így magyarázható meg az is, hogy Németországban minden nagy, tudományos lángelme kicsiny tudomány-középpontokból ² indulhatott ki, hol a tanár és tanuló abban a lelki közösségben élt, melyről az imént beszéltünk.

¹ Essais I. 25.

² V. ö. Haeckel, Die Beweise der Umwandlungslehre.

MÁSODIK FEJEZET.

Az „elhunyt nagyok“ hatása.

Ha az akarat szellemi élete és tetteireje a tanuló és a mester ezen élő érintkezése folytán így megerősödik, a tanuló ennek a személyes hatásnak gyöngébb helyettesítőjét magányában is feltalálhatja. Valóban vannak halottak, a kiket inkább lehet élőknek tekinteni és jobban tudnak másba életet önteni, mint akárhány élő ember. Cselekvő és beszélő példaképek hiányában erkölcsi lelkesülésünk fenntartására semmi sem hasznosabb, mint a tiszta, egyszerű, hősies élet megismerése. A „nagy tanuk hadserege“ segít minket az ütközetben. A nyugalomban és a magányban a „jobb idők nagy szellemei“-vel való ezen érintkezés csodásan erősíti az akaratot. „Emlékszem — mondja Michelet — ebben a bekövetkezett szerencsétlenségben, a jelen nélkülözései, a jövőtől való félelem, a közeledő ellenség (1814) és a magam ellenségei közt, a kik minden nap gúnyt űztek belőlem, egy napon csütörtök reggel, összeszedtem magam: semmi tűz nem volt a kályhában (hó fődött mindent), azt sem tudhattam, meglesz-e a mai kenyér; úgy látszott, hogy számomra itt a vég. Stoikus érzelem fogott el, a hidegtől elgémberedett kezemmel tölgyfa-asztalomra ütöttem, s az ifjúság és a jövő életető öröme szállt meg. . . . Kitől nyertem ezt a férfias

fölbuzdulást? Azoktól, a kikkel minden napot együtt töltöttem, kedves íróimtól. Napról-napra jobban kíváncskoztam ebbe a fényes társaságba.¹ Mill Stuart² beszéli, hogy atyja örömmel adott a kezébe olyan könyveket, a melyek tetterős, leleményes férfiakról szóltak, a kik súlyos megpróbáltatások árán győzelemre jutottak, útleírásokat, Robinson Crusóét stb. és leírja továbbá³ azt az élénk hatást, a melyet reá a Sokrates Plato rajzolta képe s Condorcet életrajza Turgot-tól gyakorolt. Csakugyan, ilyen olvasmányok mély és tartós benyomásokat hagynak hátra. Mily csodálatos hatása ez az eszme hőseinek, mikor Sokrates több, mint kétezer esztendő múltán még mindig megőrizte csorbitatlan tekintélyét és csodás hatalmát, a melylyel a legtisztább lelkesedést tudja ébreszteni az ifjúi lelkekben.

Sajnos, nekünk nincsenek laikus szentjeink, miként a katholikus egyháznak, a kiknek életrajzai az ifjúság használatára valók. Egy bölcshöz élete, mint a milyen Spinózáé, nem kelti-e föl a legnagyobb csodálatot azokban, a kik annak megkapó leírását olvassák? Sajnálunk lehet, hogy nincs olyan egységes gyűjtemény, mely magában foglalná a példakép gyanánt szolgáló sokféle szétszórt életrajzokat, egy ilyen könyv volna az igazi Plutarchos, hol a szellemi munkások energiájukat erősítenék. Comte Ágoston eszméje, a ki minden napra az emberiség egy-egy jótevőjének életéről való elmélkedést írt elő, nagyon kitűnő volt. Különben a helyesen értelmezett classikus nevelésnek nem az-e a kitűzött célja, hogy a

¹ Ma jeunesse. 99. lap.

² Memoires. 8. lap.

³ Ugyanitt 108. lap.

növendékek lelkében csöndes és tartós lelkesedést ébresztszen minden iránt, a mi nagy, nemes és magasztos? És nem érte-e el célját akkor, ha az ilyen magasztos eszménytől áthatott, kiválasztott csapat később sem fog meginogni, sem a középszerűség szintjére lesülyedni? A kiválasztottaknak ez a csapata, mely arra van hivatva, hogy azt a szent sereget alkossa, a mely felé a civilizált világ tekintetét fordítja, fensőbbiségét az ó-kor legtisztább emberi szellemeivel való hosszú érintkezésnek köszönheti.

Sajnos, bár ezen érintkezés által megacélozhatjuk is magasztosabb érzelmeinket, ezek a holtak nem látnak el minket azzal a becses tanácscsal, a melyre szükségünk van és ismétlem, hogy egy tapasztalt, nemes érzésű mester lelki irányítását teljesen nem pótolhatja épenséggel semmi.

BEFEJEZÉS.

Az előző fejezetek azt a biztató gondolatot keltették bennünk, hogy az önfegyelmezés feladata mily könnyű lenne, ha a nemzeti nevelés minden tényezője e nagy cél felé irányulna! Mert végre is, a restség és az érzékiség ellen való küzdelmünk nem könnyű ugyan, de mégis lehetséges és lelki segélyforrásaink ismerete bizalmat önthet belénk. E mű megokolt befejezéseként elmondhatjuk, hogy jellemünket nemesíthetjük, hogy akaratunkat önmagunk is nevelhetjük, hogy idővel és természetünk törvényeinek ismeretével egész bizonyosan az önfegyelmezés magas fokára jutunk. Az, a mit a katolikus egyház magasztosabb emberi természeteknél elérhetett, fogalmat nyújt nekünk arról, mit érhetnénk el mi az ifjak kiválasztott csapatával? És ne álljanak elő azzal, hogy a ki nyilatkoztatott vallások olyan eszközökkel rendelkeznek, a milyenekkel mi nem bírunk és a milyenekkel sohasem fogunk bírni. Ha megvizsgáljuk, hogy az egyházaknak a hívőkre való roppant hatalma honnan ered, rájövünk, hogy ható eszközeik két nagy csoportra oszthatók: tisztán emberi és tisztán vallási eszközökére.

Az emberi eszközök három részre oszlanak: a tekintély hatalma: elhunyt lángelmék tekintélye, püs-

pökök, papok, theologusok stb. tekintélye, sőt hajdan a világi tekintély is, mely a hit szolgálatába állította a börtönt, a kínzást, a máglyát. E manapság már nagyon megcsökkent hatalomhoz társult még egész súlyával a közvélemény is: a hívőknek a hitetlenek iránt való gyűlölete, megvetése, rossz bánásmódja. Végül a vallásos nevelést már koraiifjúságában beleoltják a gyermekbe és mindenféle ismételések, szóbeli oktatás, olvasmányok, nyilvános ünnepségek, egyházi szónoklatok stb. által a vallásos érzelmek lelkének legmélyére hatolnak le.

Ezt a három hatalmat tehát nem bírhatnók-e mi még magasabb fokban mint az egyházak? Az ön-tökéletesítésnek nagy célja felől a mindenféle rendű gondolkozóknak nincsen-e egy és ugyanazon véleménye? Vagy lehetséges-e itt, mint a vallási dogmákban, véleménykülönbség is? Nem tartjuk-e kezünkben mi is a gyermek nevelését? És ha módszereink összhangzók volnának, és ha mindnyájan felismernők a követendő célt, hatalmunk nem lehetne-e szintén óriási? És nem idomíthatnók-e mi is kedvünkre a gyermek lelkét? A mi a közvéleményt illeti, azt a nevelésnek kell megváltoztatnia; már maga a csodálat is nem fordul-e gyakran a nagy és a magasztos felé? Az emelkedettebb érzelmek egyesítik az embereket és sokkal hamarabb erősödnek meg, mint azok az érzelmek, a melyek csak szakadásra vezetnek. Íme, ezért tapsol gyakran a nagyobbbrészt gonosz emberekből álló tömeg minden becsületes szónak. Igen, a közvéleményt hasonlíthatjuk a nyájhoz és az energikus, becsületes emberek kisebbsége elegendő, hogy azt az egyenes útra terelje. Ki merné állítani, hogy a mit meg tudtak tenni Athénben a szépségért és a tehet-

ségért s Spártában a testedzésért, arra nem volna képes a mai társadalom egy még nemesebb munka érdekében?

Csakhogy, mondják még, az alapos erkölcsi javulásnak munkája nem is lehetséges, ha ennek a munkának nem vallási eredetű eszközök vetik meg az alapját. Ezt mi is elhiszszük, de azt is hiszszük, hogy az egyedül szükséges és elegendő vallásos igazság abban áll, hogy a világegyetem és az emberi élet nincs erkölcsi cél nélkül és a jóra való törekvés nem vész kárba. Láttuk föntebb,¹ hogy e tétel iránt komoly vélemények vannak és hogy végső bonczolgatás után választanunk kell közte és az ellentétes elmélet között, és hogy bármelyikre is essék választásunk, nem tudjuk azt kísérletileg igazolni. Ha választanunk kell, fontos, hogy a legerősebb véleménynek adjunk elsőbbséget, annyival is inkább, mert az erkölcsi alapon épült elmélet a mellett, hogy inkább valószínű, egyedül bír reánk nézve jelentőséggel és egyszersmind csakis ez a vigasztaló és társadalmilag nélkülözhetetlen. A vallásos igazságnak ez a minimuma hatalmas vallásos érzelmeknek lehet gazdag forrása a gondolkozó lelkek számára. Ez a hit a mellett, hogy a kinyilatkoztatott vallásokat semmiben sem sérti, azokat magába zárhatja, mint a hogy a nem magába zárja a fajok lehetőségét. És mert a vallásos hitnek ez a minimuma csak a műveltebb lelkeket tudja kielégíteni, a gondolkozó a keresztény vallásokat, mint egy közös célra törekvő szövetségeseket fogja tekinteni legalább is oly mértékben, hogy az eltérő véleményekkel szemben aggodalmas tisztelettel foglal állást. Azért mondunk határozottan: szövetségeseket,

¹ Lásd: III. könyv I. §. IV.

mert a keresztény vallások főfeladatuk gyanánt tüzték ki az emberben rejlő állatiasság ellen való küzdelmet, azaz alapjában véve az akarat nevelését, a mennyiben az észnek uralkodását akarják diadalra juttatni, az önző érzékiség durva ereje fölött.

Az a meggyőződés lép tehát ellenállhatatlanul előtérbe, hogy bárki fegyelmezheti önmagát az idő és összes lelki segélyforrásunk segedelmével. És mert ez a magasztos munka lehetséges, fontosságánál fogva kell, hogy törekvéseinkben az túlsúlyra is jusson. Boldogságunk az akarat nevelésétől függ, mert a boldogság abban áll, hogy a kellemes gondolatokat és érzelmeket arra kényszerítjük, hogy minél több örömet nyujtsanak és hogy a fájdalmas gondolatoknak és izgalmaknak a tudatban való térfoglalását lehetlenné tesszük vagy legalább is megakadályozzuk, hogy azt egészen hatalmukba kerítsék. A boldogság tehát feltételezi, hogy figyelmünknek a legnagyobb mértékben urai legyünk, a mi pedig már maga a legmagasabb fokú akarat.

De a magunk fölött szerzett önmérséklés mértékétől függ nemcsak boldogságunk, hanem magasabb szellemi műveltségünk is. A lángelme mindenekelőtt tartós türelem: a tudományos és irodalmi munkákat, a melyek az emberi szellemnek leginkább válnak becsületére, korántsem a szellemi felsőbbbségnek köszönhetjük, mint a hogy általában hiszik, hanem igenis, az önmagát bámulatosán fegyelmezni tudó akarat felsőbbbségének. Ebből a szempontból szükséges tehát, hogy középiskolai és magasabb oktatásunkat új alapokra fektessük. Az emlékezőtehetség lehetetlen és kizárólagos kultuszát, mely a nemzet eleven erejét gyöngíti, sürgősen meg kell szüntetni.

Fejszét kell a kezünkbe fogni és a tantervek rengeteg sűrűjében keresztül-kasul csapást-csapásra kell mérni, hogy világosság és levegő hatoljon be és még a legszebb fákat is föl kell tudnunk áldozni, ha azok nagyon sűrűn állanak, és ha azok egymásnak ártanak. Az emlékezőtehetség „tömését“ mindenütt aktív gyakorlatokkal és munkákkal helyettesítjük,¹ melyek az ítélőtehetséget, a szellemi eredetiséget, az erőteljes következtetésre való képességét fokozzák; így az akarat művelésével lángelméket nevelünk, mert mindazon első rangú képességek, a melyeket az észnek tulajdonítanak, valóságban a tetterő és az akarat állhatatosságának képességei.

Századunkban minden törekvésünket a külvilág meghódítására irányítottuk. Ily módon vágyakozásainkat csak megkétszerezettük, kívánságainkat égetőbökké tettük, s végeredményében az ember most nyugtalanabb, zavarosabb, szerencsétlenebb, mint volt hajdan. A külső hódítások elfordították figyelmünket belső épülésünkről. A tulajdonképen való munkát, az akarat nevelését elhanyagoltuk. Érthetetlen tévelygésből így szellemi erőnk és boldogságunk legkitünőbb eszközének aczélozását a véletlenre bíztuk.

A társadalmi kérdések különben is hova-tovább arra fognak kényszeríteni bennünket, hogy nevelési

¹ Ez a helyettesítés olykor igen könnyű: így Couat a bordeaux-i egyetem rektora, a nyelvtudományi vizsgálóbizottság elnöke, 1892-ben tett beszámoló jelentésében (*Revue Universitaire*, 1892. december 15.) azt javasolta, hogy a szerzők ne jelöltessenek ki előre. A helyett, hogy a tanulók ezt vagy azt a szöveget bemagolják, igyekezni kellene, hogy a latinban és görögben erősebbek legyenek; a szóbeli vizsgálatok gyöngébbek lennének ugyan, de ki ne látná be, hogy ez az újítás az emlékezőt munkáját szellemi munkával helyettesíti.

rendszerünket alapjában fölforgassuk. Ezek a kérdések csak azért megoldhatatlanok és csak azért rejtetnek fenyegető veszélyt, mert úgy az elemi, mint a középiskolákban az erkölcsi nevelést megelőzőleg ennek alapját, az akarat nevelését figyelmen kívül hagytuk. Nagyon szép életrendi szabályokat írunk elő olyan embereknek, a kiket nem tanítottunk meg jó magaviseletre, továbbá: az önzőknek, ingerlékenyeknek, resteknek, érzékieknek, persze gyakran olyan embereknek is, a kik javulni szeretnének, de a kik — köszönet a szabadakarat romboló elméletének, mely szárnyát szegi a jóakaratnak — sohasem tanulták meg, hogy a szabadság és az önfegyelmezés csak apránként vívható ki. Senki sem tanította meg őket arra, hogy a szükséges eszközök latbavetésével az önfegyelmezés még a legkétségbeejtőbb esetekben is lehetséges. Senki sem oktatta őket arra a hadi tudományra, a mely a győzelmet biztosítja. Senki sem ébresztette föl bennük azt az égő vágyat, hogy az igaz ügyért harcza szálljanak; nem tudják, hogy az önfegyelmezés már magában véve is mily nemes, és nem tudják azt sem, hogy a boldogságra és a szellem magasabb kultuszára nézve mily gazdag eredménynyel jár az. Ha mindenki fontolóra venné az önfegyelmezés munkájának szükségességét és azt a bőséges nagylelkűséget, a melylyel ez a maga javára célzó legcsekélyebb erő kifejtést is megjutalmazza, nemcsak ez volna mindenkinek legfőbb törekvése, még pedig úgy egyéni, mint általános törekvése, hanem mindentől eltekintve, a legelső, a legsürgősebb, s a legfőbb munkája.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

Afrika. 95.
 d'Aguesseau. 149.
 Akarat lélektana. 35—90.
 Akarat nevelésére vonatkozó
 elcsüggesztő és téves elmé-
 letek megczáfolása. 20—34.
 Akarathiány a szellemi mun-
 kásnál. 9—14.
 Akarathiány a tanuló ifjúnál.
 4—9.
 Akaratunk táplálása érzelmek-
 kelésszenvedélyekkel. 51-55.
 Alceste. 56, 115.
 Alpesek. 88, 179, 185, 222.
 Alvás. 180.
 Amerika. 113, 143.
 Ampère. 120, 176.
 Anglia oktan utánzása a test-
 gyakorlás terén. 178, 186.
 Aristokratia (szellemi) a jövő-
 ben. 155.
 Aristoteles. 108.
 Athén. 255, 273.
 Ál-okoskodásai a resteknek.
 232—243.

B.

Bain A. 29, 201, 255.
 Bastia. 43.
 Beaumarchais. 144, 196.
 Beethoven. 46.
 Befejezés. 272—277.
 Belgium. 222.
 Bert Pál. 171.
 Berthelot. 164.
 Beszéd hatása a gyermekre.
 112, 115—116.
 Béranger. 258.
 Bismarck. 120.
 Bonghi. 210.
 Bossuet. 138, 145, 187.
 Braid. 61.
 Bretagne. 185, 222.
 Brunetiére. 6.
 Burke. 61.
 Bűnös szokások, hatásuk,
 orvosságuk. 222—224.

C.

Caesar. 112.
 Caligula. 1.
 Carlyle. 210, 211, 212.

Cartesius. 47, 75, 108, 137, 236.
 Centrifugal és centripetal gondolatok. 35.
 Célimène. 115.
 Challemel-Lacour. 236.
 Channing. 95.
 Chesterfield lord. 151, 227.
 Chérubin. 82, 196.
 Cicero. 179, 213.
 Clay. 69.
 Collins W. 175.
 Comte Ágost. 53, 270.
 Concursusok Franciaországban. 8.
 Condorcet. 270.
 Cornaro. 167.
 Corneille. 128.
 Couat. 276.
 Cousin. 26. 34.
 Család hatása a gyermekekre. 112.
 Cselekvés gyönyöre. 141—142.
 Cselekvés szerepe az akarat nevelésében. 136—160.
 Cselekvésből egyedül származik a szokás. 136—141.
 Cselekvések és képzetek egyesülése. 66—69.
 Cselekvő életnek szükséges föltétele a szemlélődő elmélkedés. 109—111.
 Czáfolata az akarat nevelésére vonatkozó elcsüggesztő és téves elméleteknek. 20—34.
 Cél kitűzése. 15—19.

D.

Darwin. 19, 102, 149, 236, 246, 265.
 Debs. 34.

Descartes. 47, 75, 108, 137, 236.
 Diákegyesületek. 228—230.
 Dickens. 42.
 Dohányzás káros hatásáról szőtt elmélkedés. 130—131.
 Domokos (szent). 133.
 Dugald-Stewart. 61.

E.

Egészség és munkálkodás. 155—159.
 Egészség lényeges föltétele az önfegyelmezésnek és a kitartó munkának. 161—162.
 Egészségtan (testi) a tanuló akaratának nevelése szempontjából. 161—190.
 Egészségünkre káros a rosszul értelmezett szellemi munka. 162—163.
 Egger. 34.
 Elhatározások kétféle neme. 103—104.
 „Elhunyt nagyok“ hatása. 269—271.
 Elismerés utáni vágy fontos szerepe az akarat nevelésében. 254—256.
 Ellenségek. Legyőzendő — : Az érzelgősség és az érzéki-ség. 193—224. — Veszedelmes társak. Diákegyesületek. Társadalmi összeköttetések. 225—231. — A restek álokoskodásai. 232—243.
 Elmélkedés. A hasznos — általános terve. 96—97.

- Elmélkedés eredménye az emberiség minden termékeny munkája. 118—120.
- Elmélkedés fogalma és módja. 129—135.
- Elmélkedés kizárja az előre nemlátható véletlent, fokozza a tetterőt, világos élettervet nyújt. 122—124.
- Elmélkedés segédeszközei. 132—135.
- Elmélkedések. Részletes — az akarat neveléséről. 193—253.
- Elmélkedéssel ellensúlyozzuk a nevelés, a család, a környezet és a nyelv káros hatásait. 114—117.
- Elmélkedni annyit tesz, hogy megszűnünk szavakkal gondolkozni, s a jeleket tenni a jelzett dolgok helyébe. 129—132.
- Előítéleteinket legyőzzük szemlélődő elmélkedés útján. 117—118.
- Előítéletek a nevelésben, családban, környezetben és a nyelvben. 111—116.
- Előrelátás lélektani szempontból. 122.
- Emésztő szerveink túlterhelése. 166—167.
- Emlékezőtehetség túlterhelése az egyetemen. 263—267.
- Epictet. 112. 250.
- Erkölcsei és szellemi felsőbb-ség. 153—155.
- Ernyedtség a szellemi munkásnál. 4.
- Erőkifejtéseink állandóak legyenek s egyazon célra irányuljanak. 15—19.
- Erőkifejtéstől való irtózás. 7—9.
- Eszközök. Belső — bizonyos kedélyállapotok fölkeltésére vagy lerontására. 91—190.
- Eszmetársulás. 42—45.
- Eszméinknek erős kapcsolása a cselekvéssel. 66—69.
- Európa. 23, 113, 143.
- Éjfélíg való munkálkodás. 180—181.
- Értelmünk idő multával úrrá lesz érzelmeinken. 59—60.
- Értelmünk uralmának lehetősége. 66—90.
- Értelmünk stratégiája az önfegyelmezésre nézve kedvező érzelmi mozzanatokkal szemben. 69—79.
- Értelmünk stratégiája az önfegyelmezésre nézve kedvezőtlen érzelmi mozzanatokkal szemben. 79—86.
- Érzélgés. Határozatlan — vizsgálata. 195—197.
- Érzelmeink fölötti közvetlen hatalmunk jelentéktelensége s ennek okai. 55—58.
- Érzelmeink legyőzése külső, anyagi eszközökkel. 60—63.
- Érzelmeinken nem tudunk uralkodni, gondolatainkon igen. 58—59.
- Érzelmek, szenvedélyek és kényszeretek harcza. 63—65.
- Érzelmi állapotok hatása akaratunkra. 46—55.

Érzékiség leküzdésére szolgáló eszközök. 214—219.

Érzékiség okai és következményei. 202—208.

Érzékiségünket növeli társaságunk és az irodalom. 208—211.

F.

Faust. 18.

Ferencz (szalézi szent). 73, 87, 101, 133, 152.

Fénelon. 4, 7, 52.

Fichte. 262.

Figyelem az alkotás munkájánál. 16—19.

Fouillé. 36, 109, 259.

Földközi-tenger. 179.

Francziaország. 8, 27, 175, 235, 236, 263.

G.

Gallia. 145.

Goethe. 18.

Goncourt. 158, 159.

Gondolataink feletti hatalmunk s e hatalom mechanizmusa. 42—45.

Gondolataink hatástalansága ösztöneinkkel szemben. 35—42.

Gondolataink jelentősége az akaratra nézve. 35—45.

Gondolatainkon uralkodhatunk, érzelmeinken nem. 58—59.

Gondolkodók hoztak létre minden nagy és maradandó dolgot. 118—120.

Gulliver. 228.

H.

Haeckel. 237, 268.

Harlay. 162.

Harpagon. 37.

Hasznossági ok a szemlélődő elmélkedésnél. 92.

Hatalmunk érzelmeink fölött. 55—58.

Hatalmunk gondolataink fölött. 42—45.

Házasság. Kései — okai és szomorú következményei. 196—202.

Henrik (IV.). 110.

Henyélők boldogtalansága. 244—247.

Herkules. 107, 196.

Hiúság. 117.

Hiúság a tanulók szerelmeiben. 219—222.

Hiúság és a testgyakorlatok. 177—178.

Hoffmann. 40.

Hollandia. 222.

Homeros. 231.

Horatius. 151.

Huret Gyula. 239.

Huxley. 163.

I.

Idő multával értelmünk úrrá lesz érzelmeinken. 59—60.

Időbeosztás (táblázatos). 146—147.

Időhiány a szellemi munkánál. 149—152, 233—235.

Irodalom az érzékiség szolgáltatásban. 210—211.

Itália. 222.

Izomerő szerepe napról-napra
veszít jelentőségéből. 177.

J.

James W. 34.

Jellemünk változhatatlanságát
hirdető téves elmélet czáfo-
lata. 21—26.

Jeromos (szent). 5.

Jouffroy. 34.

Jourdain. 8.

K.

Kant. 20, 21, 23, 25, 121, 150,
203, 236.

Kapkodás nem cselekvés. 120—
122.

Karthauziak. 118.

Katholikus egyház jellemzése.
111.

Kávé élvezetéről. 167—168.

Kedélyállapotok fölledzésére
vagy lerontására szolgáló
belső eszközök. 91—190.

Kedélyállapotok fölötti köz-
vetetlen hatalmunk jelenték-
telensége és ennek okai. 55—
58.

Kedélyállapotok mindenható
ereje fölöttünk. 46—55.

Kedélyállapotok szerepe az aka-
ratban. 46—65.

Kedélyállapotunk meghami-
sitja benyomásainkat és
érzéseinket. 49—51.

Képzetek, érzelmek és szenvedé-
lyek harcza. 63—65.

Képzetek és cselekvések egye-
sülése. 66—69.

Kimerültség a szellemi mun-
kásnál (atonie). 4.

Konfuczius. 61.

Kornélia. 54.

Krisztus követése. 54.

Környezet hatása a gyermekekre.
112.

Környezet segélyforrásai az
akarat nevelésében. 254—
271.

Közvélemény hatalma akara-
tunkra. 255—259.

L.

Lacedemonia. 255.

Lacordaire. 145.

Lafontaine. 9.

Lagrange. 169, 172, 185.

Lanson L. 138.

Lavissee. 263.

Lavoisier. 170.

Legyőzendő baj. 1—14.

Legyőzendő ellenségek. 193—
243.

Leibniz. 6, 78, 84, 133, 137,
148, 234.

Lélek és test egysége. 133—
135.

Lélekállapotoknak a tudat elő-
terében tartása („kristályosi-
tása“) a szellemi jelenségek-
nek csoportosítása végett.
93—96.

Lélekzés egészségtana. 168—
169.

Liard. 236.

Lotharingia. 179.

Loyola Ignác. 61, 62.

M.

Macaulay. 230.
 Maer. 246.
 Malebranche. 176.
 Maneuvrier. 3.
 Manuel. 201.
 Manzoni. 210, 211.
 Marey. 169.
 Marionetteköl áll nagyrészt
 az emberiség. 24, 110—111.
 Marivaux. 230.
 Matthew Arnold. 175.
 Maupassant (Guy de). 73.
 Megkezdett, de befejezetlen
 dolgok — legtöbb időt ra-
 bolnak. 152—153.
 Michelet. 52, 158, 269.
 Mill (John Stuart). 51, 53, 75,
 102, 108, 179, 201, 202, 236,
 255, 259, 270.
 Misanthrope. 49.
 Molière. 49, 115.
 Moltke. 120.
 Mont-Blanc. 10, 76, 138.
 Montaigne. 35, 92, 177, 248,
 249, 268.
 Moralistikus és skeptikus el-
 mélet. 104—107.
 Mozgás jótékony hatása szer-
 vezetünkre. 170—172.
 Mozgás mint érzelmi állapotok
 előidézője. 43.
 Munka és egészség. 155—159.
 Munka mint a boldogság for-
 rása magában véve és kö-
 vetkezményeiben. 247—252.
 Munka örömei. 244—253.
 Munka (szellemi) szabad leve-
 gőn. 178—179.

Munkaidő-beosztás. 146—147.
 Munkálkodás kiválóan alkalmas
 az egészség erősítésére. 157.
 Musset Alfréd. 258.
 Müller Miksa. 115.
 Művészi alkotás. 17.

N.

Napoleon. 110.
 Nevelés hatása a gyermekre.
 111—112.
 Newton. 145, 265.
 Németország. 26, 263, 264, 268.
 Nicole. 7, 50, 56, 116.
 Noumenon. 20, 21.
 Nyelv hatása a gyermekre. 112.
 Nyelvünk becsmerli mindazt, a
 mi magasztos. 114—115.

O.

Oktatás. A felsőbb — nemes
 feladata. 259—263.
 Oktatás (középfokú) bűnei. 10—
 14.
 Önálló egyéniség ritkasága.
 110—112.
 Önfegyelmezés munkája. 58—59.
 Önfegyelmezésre nézve ellen-
 séges állapotok megismerése
 és felsorolása. 193—195.
 Önfegyelmezésre nézve ked-
 vező kedélyállapotoknak
 és értelmünknek egymás-
 hoz való viszonya. 69—79.
 Önfegyelmezésre nézve ked-
 vezőtlen kedélyállapotok-
 nak és értelmünknek egy-
 máshoz való viszonya. 79—
 86.

Önkénytes tevékenységünk
ideje nagyon rövid. 142—
144.
Önnevelés munkája. 68.
Önző ember előtt gyűlöletes
a magasabb kultúra. 153—
154.
Öröm a legjobb erősítő. 185—
186.
Ösztöneink hatása gondolata-
inkra. 40—42.

P.

Pascal. 53, 61, 80, 133, 180,
246.
Pasteur. 32. 176.
Payot Gy. 55, 248, 252.
Páris. 95, 131, 213, 235, 236,
238, 239, 240, 242.
Philinte. 56.
Pihenés. 179—186.
Pihenés és lustálkodás közötti
különbség. 179—180.
Plato. 118, 186, 268, 270.
Plutarchos. 270.
Port-Royal. 24.
Pyréneusok. 185, 222.

Q.

Quinet E. 250.

R.

Rabelais. 177.
Racine. 6.
Rajna. 222.
Raton. 9.
Reggeli korai munkálkodás.
181—182.
Regulus. 32.

Renan. 9, 67, 212.
Renouvier. 236.
Restek ál-okoskodásai. 232—
243.
Restség és erély. 5—6.
Restség és pihenés közötti
különbség. 179—180.
Restség és tanultság. 9—10.
Ribot. 2, 26, 37, 45, 51.
Robinson Crusoe. 76, 270.
Rousseau. 236.
Rögtönzést kizárja a szemlé-
lődő elmélkedés. 120—124.
Ruskin. 180.

S.

Saint-Gervais. 145.
Schopenhauer. 20, 21, 23, 25,
26, 79, 202.
Seé G. 165.
Skeptikus és moralistikus el-
mélet. 104—107.
Sokrates. 32, 268, 270.
Spárta. 255, 274.
Spencer Herbert. 2, 20, 21, 26,
53, 74, 161, 179, 236.
Spinoza. 53, 75, 236, 270.
Sully Prudhomme. 110, 200.
Svédország száműzte iskolái-
ból a káros testi megerősíté-
éseket. 178.
Szabad akarat elmélete, vizs-
gálata és czáfolata. 27—34.
Szabadság új elmélete. 33—34.
Szellemi és erkölcsi felsőbb-
ség. 153—155.
Szellemi fásultság. 4.
Szellemi munka általános jel-
lemzése. 16.

Szemlélődő elmélkedés a *vezérelvek* világosságával és tekintélyével irányítja viselkedésünket. 124—127.

Szemlélődő elmélkedés célja élénk lelkesedést vagy ellen-szenvet teremteni. 91—93.

Szemlélődő elmélkedés hatásának összefoglalása. 127—128.

Szemlélődő elmélkedés kizárja a rögtönzést, erélyessé tesz és tervszerű életre vezérel. 120—124.

Szemlélődő elmélkedés lényege, hogy mindent háttározottan látunk a legapróbb részletekig. 97—103.

Szemlélődő elmélkedés mint a cselekvő életnek szükséges föltétele. 109—111.

Szemlélődő elmélkedés szerepe akaratunk nevelésében. 91—128.

Szemlélődő elmélkedéssel legyőzzük előítéleteinket. 114—118.

Szenvedélyeink viharzásakor követendő taktika. 86—90.

Szenvedélyek, érzelmek és képzetek harcza. 63—65.

Szerelem helye az életben s az erre vonatkozó áltanok. 211—214.

Szétforgácsolás. 6—7.

Shokások. Bűnös —, hatásuk, orvosságuk. 222—224.

Shó-képzet négy eleme. 44—45.

Shórakozás szükséges volta. 182—184.

Shórakozások közül melyek jó hatásúak a szellemi munkásra? 184—186.

T.

Taine. 26, 28.

Tamás (aquinói szent). 145, 177.

Tanárok fontos feladata az akarat nevelésében. 259—263, 267—268.

Tanítási rendszerünk még növeli az eredeti szellemi restséget. 10—14.

Tanuló lelkiállapota, midőn a felsőbb iskolába lép. 260—262.

Tanultság nem tudomány. 264—265.

Taylor asszony. 201, 202.

Táblázatos munkaidő-beosztás célszerűtlen. 146—147.

Táplálkozás észszerűsége. 164—167.

Társadalmi összeköttetések hatása. 230—231.

Társak. Veszedelmes — kategóriái. 225—228.

Társaságunk növeli érzékiségünket. 208.

Tervszerű élet mint a szemlélődő elmélkedés eredménye. 120—124.

Testéslelekegysége. 133—135.

Testgyakorlatok és a hiúság. 177—178.

Testgyakorlatok mint az akarat első iskolája. 172—173.

Testgyakorlatra vonatkozó tévedések. 174—177.

Tevékenységünk, ha még oly csekély is, folytonos legyen. 145—146.

Thackeray. 210.

Tolsztoj. 41, 131, 205, 236.

Töpffer. 184.

Tudatunk azon állapotainak kristályosodására, melyeknek megerősödését akarjuk, hosszabb időt engedjünk. 93—96.

Tudomány és tanultság közötti különbség. 264—265.

Tudósok jellemvonásai. 265—266.

Turgot. 270.

Túlterhelés általában nem a túlfeszített munkától ered, hanem rossz szokások, beteges önszeretet és szétforgácsolt munka következménye. 155—159.

Tüdőgymnastika. 169.

U.

Üdülés szükséges munka után. 182—184.

V.

Vallásos gyakorlatok hatása a lélekre. 61—62.

Vágyak. Czéltalan — vizsgálata. 195—197.

Választás a skeptikus és a moralistikus elmélet között. 106—108.

Versenyvizsgálatok Franciaországban. 8.

Veillot. 140.

Vezérelvek mint viselkedésünk irányítói. 124—127.

Vidék előnyei a szellemi munkásra nézve. 235—243.

Ville (Georges). 120.

Vincze (paulai szent). 32.

Vogesek. 185.

Voltaire. 162.

W.

de Witt. 151.

Wyzewa, Th. 226.